

Anto Stanić

ISTINITA BAJKA

drugo, dopunjeno izdanje

Kreševo, 2011.

Anto Stanić

Istinita bajka

drugo, dopunjeno izdanje

Urednik, lektor i korektor **Milo Jukić**

Kompjuterska priprema **Bransilav Trogrančić**

Izdavač „Štamparija Fojnica“

Naklada 500 komada

CIP

Otvorio sam oči, ugledao svjetlost. Išao sam suncu. Staza je bila nejasna i tamna. Tražio sam sreću i sunce sam htio. Po stazi je bilo ruža, suza i trnja. Padao sam, dizao se i do cilja stizao. Uplovio sam u bajku

Anto Stanić

PJESMA UMJESTO PREDGOVORA

STVARNA BAJKA

Ovo nije bajka.
Ovo je pjesma o bajci
koja je postala stvarnost.
Znam, teško je povjerovati
u bajku koja je stvarnost,
ali valja se navikavati.
Jer ta se stvarnost
dogodila meni.

Kad sam bio dijete
čitao sam i slušao
razne bajke o sreći
i maštao kako ću i ja
jednoga dana velik postati,
i pod Inčem u Kreševu
cijeli život ostati.

Čitao sam:
o dječaku maštovnjaku,
koji je cijeli svijet prošao
i opet na kraju
u svoj dom došao.
DESILO SE TO I MENI!

Čitao sam:
o dječaku pismenjaku,
koji je volio
sve pjesme na svijetu.
I izrastao u poetu.
DESILO SE TO I MENI!

Čitao sam:
o ocu sa tri vrijedna sina
i ženi koju krasi toplina,
o unucima i unukama,
malenim sjajnim zvjezdicama.
DESILO SE TO I MENI!

Korijeni loze Stanića

Stanići, danas brojan rod, rasprostranjen u mnogim selima kreševskog kraja, na ove prostore stigli su iz malog dalmatinskog mjesta Zagvozd. U neposrednoj blizini Zagvozda i danas se nalazi zaselak Stanići i to je, bez imalo sumnje, mjesto iz kojeg su moji preci došli u ovaj kraj.

Prvi spomen ove loze u matičnim knjigama kreševskog samostana datira iz 1801. godine, kada su se vjenčali Mijo Stanić, sin Mije iz Zagvozda i Jakove r. Bartolović iz Zagvozda, i Anđa Miletić, kći Ante iz Crnića i Paule r. Jukić. Kad im je, 1802. godine, krštena kći Lucija, kao mjesto stanovanja navedeni su Crnići, a 1803. godine, kad im je krštena kći Jelena, kao mjesto stanovanja

navedena je Rakova Noga, kao i naredne godine, kada su dobili kćerku Mariju, 1805. godine, kad im je kršten sin Anto, te 1807. godine, kad im je kršten sin Ivan. No, kada su 1813. godine dobili sina Matu, kao mjesto stanovanja navedena je Lepenica.

Nema u tome ničega čudnog: u to vrijeme su doseljene porodice često selile iz mjesta u mjesto u potrazi za imanjem koje bi mogle obrađivati, dajući vlasniku njegov dio uroda, pa je sudbina Mije i Jakove Stanić ista kao i sudbina brojnih drugih obitelji koje su u to doba iz zapadne Hercegovine i Imotske krajine doselile u ovaj kraj. Kasnije se obitelj Stanić iz Lepenice ponovno vraća u Crniće, mada je jedan Mijin i Jakovin sin ostao u Lepenici, pa se kasnije preselio u Žeželovo, a već tada jedan sin se nastanjuje u Bjelovićima i od njega su današnji bjelovički Stanići.

Kasnije Stanići uglavnom žive u Bjelovićima i Crnićima, mada ih i tada, početkom i sredinom XIX. stoljeća, ima i u nekim drugim selima, ali tek poneka obitelj. Tako su koju godinu prije sredine XIX. stoljeća Stanići (po jedna obitelj) nastanjeni u Paležu, te u Vodovojima i u Kreševu, gdje ih, međutim, vrlo brzo nestaje. Iz Bjelovića su Stanići doselili i na Bukvu, kao i jedna obitelj Stanića koja je živjela u Vodovojima, a s Bukve su se kasnije spuštali u okolna sela (Zvird oko 1860., Mratinići oko 1862., Crkvenjak oko 1867. godine), u kojima se, međutim, nisu dugo zadržali – svi su se brzo vraćali na Bukvu. Kasnije se, malo prije kraja XIX. stoljeća, ponovno naseljavaju u neka od tih sela.

Sve govori kako su svi Stanići – unatoč brojnosti i razgranatosti - jedan isti rod. U Crničkom Kameniku javljaju se od samog početka postojanja sela, a sam naziv govori kako su tu došli iz Crnića (mada je bilo i naseljavanja bjelovičkih Stanića). U Stojčiče i Kamenik (posebice na Kotarac) došli su, pak, iz Bjelovića, i to već nakon 1860. godine i trajno se – do danas – zadržali u tim selima. Kasnije, krajem XIX. stoljeća, dolaze i na Lipu.

Nema nikakve sumnje kako su Stanići, kao i mnoge druge loze, u Bosnu došli u potrazi za obradivim zemljištem. U njihovom starom kraju do zemljišta je bilo sve teže doći, dok su u Bosni epidemije kuge, naročito one iz 1765. i 1783. (kasnije, nakon njihovog dolaska, strašna kuga harala je 1814. godine) prepolovile broj stanovnika, ostavivši mnoga imanja bez vlasnika. Tako su se i moji preci naselili u Crnićima i na okolnom području.

Moj čukundjed Stjepan Stanić došao je sa svojom obitelji u Crnički Kamenik, seoce na zapadnoj strani kreševskog kraja i planine Inač. Tu je zasnovao obitelj i dobio četiri sina. Jedan od njih bio je moj pradjed Mijo, Pradjed Mijo je otac Peri, te mome djedu Niki koji je

zapamtio dvije carevine: tursku i austrougarsku. Za prvu je sa svojim ocem radio izdvajajući begu trećinu, a za drugu je ratovao i na Solunskoj fronti ostao bez noge. U znak priznanja, a prije bi se moglo reći za pretrpljene bolove i trajni invaliditet, vlast mu je dala strmu njivu obraslu šumom, koju je teškom mukom, puzeći uzbrdo, iskrčio od drveća, stroge i korova. Nakon krčenja je dobio njivu koju je nazvao Krčevina. Ta njiva je kasnijom podjelom nasljedstva pripala meni. Kako ne bi bila pusta, na njezinom vrhu sagradio sam malu kuću za odmor u kojoj često boravim i odmaram se od redovitog posla, ispisujući nove pjesme i druge književne radove. Djedova obitelj bavila se zemljoradnjom i stočarstvom. Pored tih dvaju zanimanja, proizvodili su kreč i drveni ugalj za vlastite potrebe, kao i za daljnju prodaju, kojom su pribavljali prijeko potreban novac i druge nedostajuće proizvode kao što su šećer, sol, pšenično brašno, poljoprivredne alatke i drugo.

Još i danas se u našem kraju priča legenda o mome pradjedu Miji. Prema toj legendi, imao je odlične živce i nitko ga ničim nije mogao naljutiti, što dobro ilustrira sljedeća priča: netko iz njegove obitelji pokušao je našaliti se i naljutiti ga tako što je u kolovozu, najtoplijem mjesecu, u vremenu vršidbe žita (vršidba žita je odvajanje zrnjevlja od klasa i slame), naložio veliku vatru pored gumna, mjesta na kojem se obavljala vršidba. Kada se pradjed Mijo pojavio na gumnu, dotična je osoba prišla vatri i, kao, grijala se. I pradjed Mijo je prišao vatri, tobože se grijući, te kazao: Valja vatra u sre' ljeta! Tako čak ni takav pokušaj da ga se naljuti nije uspio.

Moj pokojni djed Niko imao je tri sina i tri kćeri. Jedan od sinova bio je moj otac Luka, rođen 1914. godine. U godini njegova rođenja u Sarajevu je izvršen atentat na prestolonasljednika Franca Ferdinanda, nakon čega je započeo Prvi svjetski rat. Djed Niko je kao austrougarski vojnik ubrzo završio na fronti s koje se, kako već rekoh, vratio kao trajni invalid.

Kad je izrastao u kršnoga momka, otac se oženio mojom majkom Jelom, djevojački Kegelj, iz fojničkog sela Dusina. Njih dvoje su u sretnom i dugovječnom braku izrodili šestero djece.

Među braćom i sestrama ja sam bio najstariji. Rođen sam početkom 1942. godine, u vrijeme kada je mojim rodnim krajem i tadašnjom Jugoslavijom harao Drugi svjetski rat. Moje rođenje donijelo je neizmjernu radost u kuću Stanića, u kojoj prije toga četrnaest godina na svijet nije došlo muško dijete. Kasnije se obitelj povećala za još pet novih članova: rodile su se moje sestre Anđa i Mara, te braća Pero, Ivica i Slavo. Danas uglavnom živimo u Kreševu, Kiseljaku i naseljima koja se nalaze na

područjima tih općina. Sestre Mara i Anđa žive u Lepenici, gdje su udane za Trogrlice. Braća Pero i Slavo imaju kuće u Kiseljaku. Pero umirovljenik a Slavo radi u MIS-u Kreševo, čiji je vlasnik moj najmlađi sin Goran. Jedino je mlađi brat Ivica, još dok je bio mladić, otišao trbuhom za kruhom u daleku Australiju, gdje, u Melbourneu, i danas živi.

Muškarci iz Crničkog Kamenika do rata 1992. godine uglavnom su radili u Rudniku barita i kvarca, te u poduzeću „Barit“ iz Kreševa, dok ti rudnici nisu zatvoreni. Nakon zatvaranja rudničkih jama i pogona, većina se zaposlila u poduzećima u Kreševu. Dobar dio njih danas radi u poduzećima koja su u vlasništvu mojih sinova.

U kućnoj zajednici, pored djeda Nike i moga oca, živjeli su stric Rudolf i tetka Ana. Dijelili smo mali prostor, ali smo živjeli dosta složno, obavljajući zajedničke obiteljske poslove i uživajući plodove zajedničkog rada. Život u zajednici odvijao se stoljećima, da bi ga u novije vrijeme zamijenila individualizacija obiteljskih domaćinstava koja su se odvojila i izgradila posebne stambene jedinice. Tako je u drugoj polovici dvadesetog stoljeća praktički gotovo iščeznuo kolektivni način života u širim zajednicama koje je činilo po nekoliko obitelji. Mlađi članovi obiteljskih zajednica otišli su trbuhom za kruhom, tražeći bolja rješenja za sebe i svoju djecu.

I moja obitelj se, spletom ratnih i drugih okolnosti, razdvojila na tri strane. Najstariji sin Zvezdan sa svojom obitelji odselio se početkom rata u Hrvatsku, gdje i danas, u Zagrebu, živi i radi kao poduzetnik. Često se uzajamno posjećujemo, umanjujući tako razdaljinu koja nas dijeli. Za rođendane unuka Luca i ja idemo u Samobor, gdje Zvezdan ima obiteljsku kuću. Kada su naši rođendani ili zajednički obiteljski datumi i vjerski blagdani, okupljamo se u našoj obiteljskoj kući u Kreševu.

Srednji sin Svjetlan sa suprugom i dvoje djece živi u Splitu, gdje je uspješan poduzetnik i zastupnik većeg broja poznatih svjetskih tvrtki. U tom lijepom mediteranskom gradu ugodno se osjećaju, ali često dolaze u rodni kraj, u kojem su razvili poslove u mnogim bosanskohercegovačkim gradovima. I mi često posjećujemo u Splitu Svjetlana i njegovu obitelj.

U obiteljskoj kući u Kreševu živimo supruga Luca i ja, te najmlađi sin Goran sa svojom petočlanom obitelji. Goran također ima veliki stan u Sarajevu. Radnim danima Goran sa obitelji boravi u Sarajevu, zbog djece koja pohađaju osnovnu školu u Katoličkom školskom centru. Uz Sarajevo smo vezani brojnim poslovima koje sam započeo krajem osamdesetih godina. Goran je također razvio poslove u mnogim gradovima u BiH.

Na život u trokutu Kreševo-Split-Zagreb već odavno smo se navikli. Dio toga trokuta započeo se ostvarivati prije nešto više od dva stoljeća, dolaskom naših predaka iz Dalmacije u kreševski kraj. Njihovim dolaskom korijeni Stanića nisu zauvijek iščupani iz krševitog primorskog kraja. Zato nam ova posljednja ratna seoba nije teško pala. Staniće su ratovi i druge nepogode i ranije pokretali s rodnih ognjišta, ali su oni opstajali gdje god da su se našli, kako jučer, jednako tako i danas, a vjerojatno će tako biti i sutra, jer, kome je put pod nogama, tome je svaki cilj dostižan i svaki kraj svijeta privlačan i dostupan.

Selo i ljudi

Opisat ću Crnički Kamenik onako kako sam ga ja vidio i doživio dok sam u njemu boravio, te kako sam ga doživljavao kasnije, kada sam u njega dolazio.

Selo Crnički Kamenik sastoji se iz dva dijela: jedan dio naseljavaju Hrvati, a drugi dio Muslimani. Ta dva dijela razdvaja njiva zvana Barica. Muslimanski je dio na uzvišenju, a hrvatski u dolu. Odmah poslije Drugog svjetskog rata i vremena koga se ja sjećam, hrvatski dio sela imao je samo osam kuća, a muslimanski dvije. Svi Hrvati živjeli su u dijelu sela u kojem i danas žive i svi se prezivaju Stanić, dok se svi Muslimani prezivaju Neradin. Stanići i Neradini kroz povijest sela nisu imali međusobnih problema, izuzev u vrijeme posljednjeg rata, 1993. godine, kada je Armija BiH zauzela selo i držala ga pod kontrolom do potpisivanja Daytonskog sporazuma, 1995. godine. Vrijeme prije tog rata predstavljalo je kulminaciju materijalnog, kulturnog i duhovnog razvoja sela. Selo je ukupno imalo oko četrdeset domaćinstava (20 + 20). Mora se naglasiti kako je hrvatska mladež više išla u školu i po završetku napuštala selo idući trbuhom za kruhom, kao što sam i sam uradio. Moje selo zovu još i Stanići, pa se može reći kako su Stanići bili „rasadnik“ ljudi koji su se naseljavali na raznim stranama svijeta. Mnogi bračni parovi imali su od osmero do četrnaestero djece. Danas, poslije Dayton, u Staniće se vratilo pet starih bračnih parova i nekoliko starijih samaca koji posljednje dane žele proživjeti u svom selu. Reprodukcijske nema, nema rađanja, nastala je „bijela kuga“. Za 20 - 30 godina Stanića više neće biti. Ostat će moja i knjige ostalih koji opisaše ovu tužnu činjenicu. Danas selo ima asfalt, telefon, vodu i sve što treba imati suvremeno naselje, ali nema ljudi. Muslimanski dio sela je, i pored toga što posla nema kao prije rata, još veći i ljepši. Ljudi se snalaze i opstaju na zapadnom dijelu podnožja Inač planine. Daj ti, Bože, da se moja prognoza u

svezi s izumiranjem sela Stanići ne ostvari, pa makar mene označili lošim prognozerom!

Kuća ispod brijega

Kuća u kojoj sam rođen nalazi se na zaravni ispod brijega. Pokraj nje je protjecao bistri potok u kome smo se kupali i čiju vodu smo koristili za piće, pranje, napajanje stoke, kao i za druge potrebe. Kuća se ni po čemu nije izdvajala od drugih seoskih kuća. Bila je napravljena od drvene građe i imala je dvije prostorije. Izvana se, kroz natkrivenu verandu, ulazilo u prostoriju u kojoj se nalazilo ognjište iznad kojeg su visjele verige. Na ognjištu se ložila vatra, a na verige je stavljan lonac u kojemu se grijala voda ili kuhala hrana. U blizini se nalazila peka ili sač ispod kojeg se pekao kruh, pita, užljevka, krumpir i druge vrste jela. Drva su bila složena pokraj ognjišta i uvijek su bila pri ruci za loženje ili pojačavanje vatre. Na zidu su visjeli posuđe i pribor za miješanje hrane.

Prostorija nije imala strop, tako da se iz nje vidio krov sa šupljinama između dasaka. Kroz te šupljine izlazio je dim, a ulazio svježi zrak. Na rasponima rogova bili su zakovani drveni nosači (pantre) na koje se vješalo meso za sušenje. To meso je visjelo do Uskrsa, kada su se skidali posljednji komadi. Osušeni komadi dimljene slanine i pokoja kobasica ili sušeno meso koje bi pretekla, ostavljali su se u poseban sanduk. Čak i kad je bio prazan, sanduk je, tijekom cijele godine, mirisao na sušeno meso. Na gredama su bile poredane požutjele daske na kojima su se sušili sirevi, a u kutu ljestve kojima se penjalo do tavana, iznad spavaće sobe. Na tavanu je bilo spremište za žito i grah, a tu je ostavljano i sjeme namijenjeno za sljedeću sjetvu. Duž zida su se nalazile drvene vješalice na kojima je visjela odjeća i druge kućne potrepštine. Uza zid su bile prislonjene činije za hranu, te sinije s kojih se jelo. Na gredi je visjela petrolejska svjetiljka, uz čiju svjetlost se čitalo, te su obavljani večernji poslovi.

U spavaćoj sobi, koja je vratima ručne izrade bila odvojena od dnevne, po podu su bile poredane slamarice za spavanje. U vrhu slamarica bili su naslagani jastuci i pokrivači od vune i lana. Na sobnim zidovima bilo je više drvenih vješalica (čiviluka) na kojima je visjela odjeća.

Početkom 1952. godine moj otac Luka zaposlio se u Rudniku Breza, u kojem je tada radio poznati socijalistički rudarski rekorder Alija Sirotanović. Njegova plaća u početku nije bila velika, ali je značajno popravila naš dotadašnji niski kućni standard. Kako je plaća rasla, tako su poboljšavani uvjeti života naše velike obitelji. Nakon nekoliko godina rada, otac je uspio napraviti novu, veću

kuću sa dvjema sobama. Tako smo se mogli bolje rasporediti i udobnije spavati. Kupio je novi namještaj kakav se u to vrijeme kod nas proizvodio. U kuhinji smo imali stol sa štokrlama, kredenac za posuđe i sećiju na kojoj se danju sjedjelo, a noću spavalo. U sobama su se nalazili kreveti na kojima su spavali roditelji i nas šestoro djece. Manja djeca spavala su s roditeljima, a mi malo stariji na drugom krevetu i sećiji.

Zahvaljujući očevom poslu i sve boljoj rudarskoj plaći, prvi smo u selu imali stvari koje su označavale rast životnog standarda. Šezdesetih godina u selo je dovedena struja. Nakon uvođenja struje kupili smo radioaparat, a kasnije hladnjak i štednjak. Otac je vodio računa da ni u čemu ne zaostajemo za drugim mještanima.

Kao najstariji sin, ja sam prvi dobio pravu loptu. Staru krpenjaču, kojom sam se igrao s mojim drugovima iz najranijeg djetinjstva, Ivicom i Šimom Stanićem, izbacili smo iz upotrebe. Lopta je dugo bila glavna, ali ne i jedina seoska atrakcija. Nakon nekog vremena, prvi sam, na divljenje i čuđenje druge djece, seoskim putem proveo bicikl. Bicikl je u to vrijeme za djecu bio ono što su za odrasle bila auta. Glavni među automobilima bio je *fićo*, koji se tih godina počeo proizvoditi u Kragujevcu. Moje odrastanje pratilo su sve nove stvari koje su se pojavljivale u bližoj i daljoj okolini. Nije mi manjkalo ničega što su imala druga djeca. Otac je pazio da mu sin ni u čemu ne zaostaje za svojim vršnjacima, ni u odijevanju, a ni u drugoj opremi. Rudarski posao naučio ga je da drži do sebe i svojih i da ni u čemu ne kasni za drugima. Taj posao bio je izuzetno težak i zato ga je svatko cijenio. U vijestima se redovito govorilo o izvršenju planova u poduzećima, a televizijski novinari posjećivali su rudnike i tvornice, donoseći snimke rudara i drugih radnika koji su se borili za veću proizvodnju i za bolji život društva i svojih porodica.

Danas se tome ne poklanja gotovo nikakva pažnja, jer je politika, zajedno s novostima iz svijeta i nesrećama, preplavila male ekrane. Ono što je nekada vrijedilo, danas se ne cijeni. Umjesto toga, danas su u modi novotarije i besmislice za kakve sredinom prošloga stoljeća nismo ni znali. Svijet se u tolikoj mjeri promijenio da ga je teško prepoznati. Sve je napredovalo, a posebno tehnika i tehnologija. Jedino su ljudi ostali isti, ni mnogo ljepši, ni mnogo ružniji, jedino malo više zauzeti i još više tužni nego što su nekada bili.

Godine šutnje

Moj život tekao je nekad tiho, a nekad nemirno kao što je tekao potok koji je danonoćno žuborio pokraj naše

kuće. Bio je po mnogočemu sličan životima druge djece, ali je imao i neke posebnosti kakve se drugoj djeci nisu događale.

Od ranog djetinjstva pratile su me neobične stvari, gotovo bi se moglo reći: zgone u neznodama i neznode u znodama. One su bile takve da su se, izgleda, mogle dogoditi samo meni i, ma koliko to bilo čudno - samo meni su mogle odrediti životni put.

Prohodaó sam kad mi je bilo nepunih godinu dana. Počeo sam govoriti u dobi od godinu i pol. Majka mi je kasnije pripovijedala kako sam govorio tečno i brzo, kao mlin u maloj seoskoj vodenici. Svima u kući bio sam zanimljiv i svi su se trudili doprinijeti mome bržem ulasku u dječji svijet, ali i u svijet odraslih, koji su me okruživali i obasipali pažnjom i razumijevanjem. I sve bi to teklo normalnim životnim slijedom rasta i razvoja, da se nije dogodila, za mene i moju obitelj neočekivana, ali po svemu bizarna nesreća.

Negdje s početka proljeća 1943. godine moja nespretna rodica Janja izvela me je na strminu ponad naše kuće. Poželjela mi je nabrati i pokazati prve visibabe i jagorčevine koje su već u veliko izbijale ispod otopljenog snijega. Dok se rodica Janja saginjala pokraj grma jagorčevina, ispustila je moju slabašnu ručicu, a ja sam se zakotrljao niza strminu. Odigralo se to tako brzo da se Janja nije uspjela ni pomjeriti s mjesta, a ja sam već bio na dnu strmine. Kada se uspjela pribirati, sjurila se u podnožje i zatekla me kako ležim. Bio sam se već sledio od straha i plača. Na brzinu me podigla s mokre zemlje i privila uz tijelo. Zatečena stravičnim prizorom moga kotrljanja niza strminu, stajala je kao ukočena sve dok iz kuće nije dojurila moja mama.

Tek tada je nastala prava strka i panika. Mama me preuzela iz Janjina naručja i počela jaukati, misleći valjda kako sam u teškoj nesvjestici. Na brzinu me unijela u kuću i stavila na slamaricu. Polijevala me je, najprije vodom, a zatim i majčinim mlijekom, nastojeći mi vratiti izgubljenu svijest. Na kraju je u tome i uspjela, a prvo što je vidjela, bile su moje prepadnute oči i izobličeno lice. Na njima se čitao strah takvog inteziteta da je izgledalo kako ću svakoga trena prasnuti u smrtni plač ili se rasprsnuti poput balona. Kad mi je majka kasnije prepričavala te grozomorne trenutke, bio sam uplašen tim prizorom, premda je od njega bilo prošlo mnogo godina.

Već narednih dana nakon toga nemilog događaja, majka će ustanoviti kako više ne hodam i kako ne mogu stati na svoje tek prohodale noge. Pokušavala me je na razne načine uspraviti, ali sam se brzo vraćao u sjedeći i puzeći položaj. Noge su mi potpuno otkazale poslušnost, a strah od uspravnog položaja bio je toliki da bih se rasplakao

kada su bili uporniji u nastojanju da me pridignu i pokrenu s mjesta. Moj plač bi tako rastužio majku da bi i sama gorko zaplakala, proklinjući dan kada je rođici Janji dozvolila izvesti me van.

Prolazili su dani i mjeseci, a ja sam, u puzećem položaju, osvajao prostor u sobi i kuhinji. U takvom položaju s tugom su me gledali i mama i tata, ali i svi ukućani, rodbina i susjedi. Svi su me, različitim metodama, pokušavali privoljeti da se uspravim. Obećavali su mi bombone i razne druge darove, ali moje uspravljanje nije išlo, niti sam pokazivao bilo kakvu želju i namjeru odlijepiti se od poda.

Ni danas mi nije jasno kakav je to i koliki strah bio kad je uspio slomiti moju želju i potrebu da stanem na vlastite noge i hodam kao sva normalna djeca. Stres i šok od kotrljanja niz strminu toliko mi je oduzeo moć i vjeru u vlastite noge i utjerao mi panični strah u kosti, da sam se bojao uspraviti i učiniti makar korak ili dva. Sve roditeljske napore da me usprave i pokrenu gušila je moja nemoć da stanem na noge i krenem naprijed ili nazad. Kad bi me nekako postavili na obje noge, guza me je vukla na pod i nije mi dozvoljavala odvojiti se od poda. Kako je vrijeme prolazilo, mama je sve više očajavala. Pribojavala se kako nikada neću prohodati, iako su je rođaci i susjedi uvjerovali kako će doći dan kada ću stati na noge i, kao prije pada niz strminu, potrčati. Mama je u sebi bila ljuta na rođicu koja je, stjecajem nesretnih okolnosti, postala glavni krivac za moju nesreću i za jad i nevolje mojih roditelja. Svakodnevno je ponavljala desetine molitvi, prizivajući Boga i sve svece da mi vrate snagu u noge, te da se uspravim i zakoračim sigurnim korakom. I mene je učila raznim molitvama, govoreći kako mi samo Bog može pomoći.

Vrijeme je prolazilo, a molitve moje majke i vjera kako ću prohodati počeli su davati prve rezultate. U trećoj godini počeo sam se polako i nesigurno uspravljati uz pomoć stolca tronošca. Najprije bih do njega dopuzao, rukama se naslonio na izlizanu daščanu površinu i uspravio se. Za moju mamu i mene veće sreće nije bilo. Kada sam prikupio dovoljno snage i hrabrosti, odvojio sam se od tronošca i krenuo prema zidu. Učinio bih nekoliko koraka, naslonivši se dlanovima na zid, a zatim bih krenuo prema mami koja me dočekivala raširenih ruku. Zahvaljujući upornom ponavljanju tih nekoliko radnji, uspio sam prevladati sirovi strah i uspostaviti normalni hod po kuhinji i sobi. Kasnije je sve išlo mnogo lakše. Kućni prag sam prekoračio držeći se za štok ulaznih vrata. Potom sam zakoračio na drvene stepenice i polako, čvrsto držeći maminu ruku, sišao na travu. Maminoj i mojoj sreći nije bilo kraja.

Uskoro sam, kao i druga djeca, trčkarao oko kuće, tražeći partnere za igru. Sloboda hoda donijela mi je neizmjernu radost i potrebu da se molitvom zahvaljujem Bogu. Na to me je mama svakodnevno podsjećala. Ubrzo sam se priključio društvu seoskih dječaka koji su se igrali oko kuća i koji su po cijele dane trčkarali za kokošima, ovcama i kućnim psima.

Oslobođen duge vezanosti uz pod i frustracija koje je taj nezavidni položaj proizvodio u mojoj svijesti, jezik mi se razvezao i počeo sam govoriti brzo i glasno da se moglo čuti i u susjednim kućama. Ljudi su komentirali kako ima Boga i kako se smilovao i vratio im prvoga sina na put koji će mu donijeti sreću u životu.

Ali, sreća u sirotinjskoj kući nikada ne traje dugo, niti su joj granice mnogo dalje od dvorišne ograde. Nju uvijek nešto mora poremetiti i podsjetiti nas kako ni kamen u cipeli nije dovoljan kako bi nas držao izvan domašaja uroka. Kad nevolje dođu, uvijek se slome na onima koji ih najmanje zaslužuju, koji su najslabiji, pa zato i neotporni na nenadane nalete i udare zla.

U središtu svega opet sam se našao ja. Tek što sam čvrsto stao na noge, naučio nove igre od svojih vršnjaka i pridružio se neumornim trkačima po zatavljenim seoskim njivama, uskim stazama, kojima ljeti prolaze domaće životinje, a zimi zečevi, lisice i druge zvijeri, opet se dogodila nesreća koja će me na duže vrijeme udaljiti od normalnog života.

Negdje uz poklade susjed Marjan, koji je bio poznat kao seoski veseljak i nepopravljivi šeret, navečer je iznenada upao u našu kuću s maškarom na glavi i tako glasno vrisnuo da sam se ja od straha gotovo onesvijestio. Prestrašen noćnom utvarom, ukočio sam se na mjestu na kojem sam se zatekao i nisam se mogao pomjeriti niti bilo što reći. Nikoga nisam čuo, niti sam vidio bilo koga u kući, osim Marjanovog sablasnog lika.

Prva koja se snašla u toj, za mene stravičnoj situaciji, opet je bila moja majka. Pritrčala mi je, protresla me i kad je vidjela kako su mi oči ukočene, priljubila je moje lice uz svoje. Pokušala me nekako zagrijati i pokrenuti, ali sam bio kao hipnotiziran. Strah mi se uvukao tako duboko u kosti, krvne žile i svijest, da mi se činilo kako sjedim na ledenjaku. I danas, kad se kroz maglu prisjetim tog događaja iz prošlosti, naježim se, a od glave do pete prođu mi trnci. Događaj mi se urezao u pamćenje poput žiga na butinama teleta kojega su stočari žigosali u kaubojskim filmovima koje sam kasnije gledao. Pritom osjetim i miris spaljene kože i oštar zadah u nosnicama, koji mi zasjeni pogled i povuče me u nedohvatne dubine nesvjestice.

Kad je vidio što je učinio, nestašni susjed skinuo je masku i počeo se ispričavati i moliti moju majku za oprost, ali od njegovih isprika nije bilo nikakve koristi. Novo zlo prema meni već je bilo učinjeno i ono će me pratiti u narednih pet godina. Tada još nitko u kući nije znao o čemu se radi, a ja najmanje: strašni šok izazvan Marjanovim vriskom i pojačan groznom maškarom oduzeo mi je moć govora! Zanimjemio sam! To nije bilo trenutno stanje, što su svi u prvi mah mislili, bilo je to dugotrajno stanje koje će donijeti teške patnje, kako meni, tako i svim mojim ukućanima, a ponajviše mojoj mami.

Ona je prva otkrila što se desilo: da sam potpuno izgubio moć govora. Kad sam se donekle smirio i povratio od stravičnog šoka, tražila je da nešto kažem, ali ja sam samo otvarao usta i mumljao nerazgovjetno kao mutavac. Niti jedna riječ nije mogla izaći iz mojih usta. Glas mi je usahnuo kao izvor za najžešće žege. Mama je počela jaukati i udarati se šakama po prsima. Susjed je sve ukućane, a i sebe samoga, pokušao uvjeriti kako će to proći i kako će sutra sve biti u redu. Njegova priča i navođenje primjera kako se to događalo i nekoj drugoj djeci u susjednim selima nije imala nikakve osnove. Nisam, naime, progovorio ni sljedećeg jutra, niti tisuću jutara koja su uslijedila.

Mama je te večeri bdjela nad mojom posteljom. Budila me nekoliko puta, pokušavajući s mojih usana izmamiti makar jednu riječ. No, niti je bilo riječi, niti bilo kakvog glasa. Čula je samo nemoćno stenjanje i šištanje daha iz moga dušnika. Prisjećajući se kasnije njene borbe da čuje moj glas, kao da osjetim tople suze koje su poput ljetne kiše padale na moje čelo i lice; bili su to trenuci, dani i godine koje bih, da mogu, zauvijek zaboravio. Ali teške događaje i traume čovjek pamti do kraja života. One se nose kao neizbrisivi duhovni i tjelesni biljeg koji nas prati, ma gdje i koliko živjeli i ma kako nam bilo u životu.

Narednih mjeseci i godina moja mama i ja započeli ćemo novu, tešku i neizvjesnu borbu za moje ozdravljenje, za vraćanje dara govora koji nam je dan od Boga, ali koga ljudi, nažalost, gube na razne načine i u različitim neprilikama.

Prvo što mi je mama usadila u svijest i sve bujnije misli, koje nisam mogao izraziti i prenijeti drugima, bila je vjera u Boga. Samo nam Bog može pomoći, kao i u prvom slučaju, kada sam izgubio moć uspravnog hoda. Učila me novim molitvama, ponavljajući krunicu po nekoliko puta na dan. Slušao sam njezin glas i upijao molitve u misli, ponavljajući u sebi jednu po jednu riječ i jednu po jednu molitvu. U tim molitvenim seansama često sam primjećivao Božju sjenu u našoj kući. Gledao sam raspelo na zidu i sliku Blažene Djevice Marije, Isusove majke, s

djetetom u naručju, zatim sliku svetog Ante i slike drugih svetaca. Svaki put dok sam promatrao svete slike pokušavao sam im se obratiti, ali s mojih usana nije se moglo čuti ništa osim otegnutih slova „a“ i „i“. Bilo je to sve od slova i riječi što sam, pa i to teškom mukom, mogao izgovoriti.

Mamu sam svakodnevno slijedio u molitvi. Naučio sam veći broj molitvi koje sam ponavljao dok sam obavljao pomoćne kućne poslove. Tako sam jednom, dok sam čuvao pet-šest ovaca, izgovorio čak trideset krunica. To je bio rekord kakvog nitko u mojim godinama nije postigao i s kakvim bi se mogli podičiti i mnogi svećenici.

Moja bogobojažljiva mama sve je činila kako bi se dodvorila Bogu i kako bi izmolila Božji blagoslov za moje ozdravljenje. Obilazila je svećenike i sve za koje je čula kako su nekad nekom pomogli u ovakvoj i sličnim nevoljama. Otac Luka raspitivao se o ovakvim slučajevima, nadajući se kako će njegovo dijete progovoriti. Ljudi su mu, kao i liječnik, savjetovali da bude strpljiv i da čeka da dijete progovori. Onaj tko je jednom u mladosti progovorio, a i ja sam spadao u takve, ne može zauvijek izgubiti moć govora. On mu se kad-tad mora vratiti, treba samo vjerovati i nadati se tom sretnom danu koji mora doći. I otac se nadao i vjerovao, a mama se i dalje raspitivala na sve strane. U međuvremenu, rađala je i podizala i drugu djecu, ali ja sam joj bio glavna briga, jer sam jedini gubio ono što sam rođenjem na svijet donio. Ali, u njoj je, kao i u svakom biću bezgranično odanom vjeri, tinjala nada kako će nam Bog pomoći. Uzdala se u to što su mi Bog i vjera već jednom pomogli, onda kada sam ponovno prohodao.

Osim kuhanja čajeva i korištenja raznih pripravaka za moje ozdravljenje, majka je posjećivala i crkvene zavjete. Jednoga dana netko je ispričao mami za čudesno „Gospino vrilo“ kod Travnika. Na tom su vrelu, prema predanima u narodu, mnogi progledali, progovorili, pročuli ili prohodali. Travnička voda proslavila se i dalje od naše zemlje, pa su na nju dolazili i bolesnici iz drugih država.

U dogovoru s ocem, mama me je za Malu Gospu (5.IX.) 1952. godine spremila i pavela u travničko svetište „Gospino vrilo“. Putovali smo oko stotinu kilometara u jednom smjeru. Veći dio puta prešli smo konjskom zapregom, a manji dio pješice. Odmarali smo se u selima na koja smo usput nailazili. Mama je svim ljudima sa kojim smo se susretali pričala o mojoj sudbini i o tome kako idemo na travničko „Gospino vrilo“, nadajući se Božjoj pomoći. Ljudi su joj davali kojekakve savjete, suosjećajući u njezinoj i mojoj tuzi i nevolji. U takvim i sličnim situacijama kod ljudi se probudi potreba da jedni s drugima podjele osjećaje razumijevanja i teškoće patnje. Tako nam svima bude malo lakše, iako osnovni problemi i dalje

ostanu. Ali svaka pomoć i podrška dobro dođu, ma od koga dolazile i ma kakav obliku imale.

Po dolasku u Travnik, smjestili smo se u kuću jednog domaćina koji je na zidu imao puno satova. Nikada dotad nisam vidio toliko satova, pa sam cijelo vrijeme zagledao u svaki od njih, nastojeći zapamtiti njihov izgled, veličinu i boje. Sliku tih satova i danas nosim u sjećanju i ona mi se javi svaki put kada prolazim pored urarske radnje ili kada u izlogu vidim izložene satove raznih marki i oblika. Naš domaćin vjerojatno je bio neki od travničkih urara, odnosno sajdžija.

Na „Gospinom vrilu“ bilo je mnogo svijeta. Ljudi su došli iz raznih krajeva kako bi potražili lijek za svoje bolesti i razne druge tjelesne nedostatke i životne nedaće. Jedni su vodu točili u boce, pletenke, te različite posude, čuvajući taj sveti sadržaj kao vrijedno bogatstvo. Drugi su skidali obuću i odjeću, te su prali noge i dijelove tijela bistrom i hladnom vodom, vjerujući kako će im ona zaliječiti rane, plikove i izrasline na koži ili oživjeti ukočene dijelove tijela. Bilo je i onih koji su ostajali samo u donjem rublju i tako se prali. Svatko od došljaka liječio se na svoj način i sukladno vlastitom vjerovanju u iscjeliteljsku moć travničke vode i Gospinu pomoć.

Moja mama natočila je bocu vode dajući mi da pijem koliko god mogu. Usput je izgovarala molitve, širila ruke i slala duge i duboke poglede prema plavo-bijelom nebu. Slijedio sam njezine pokrete, zagledajući se i sam u nebesko plavetnilo na kojem je još blistalo jarko ljetno sunce. Pogled mi se skupljao pod jakim sunčevim zrakama koje su dražile zjenice i žarile kožu na licu i čelu. Mama mi je lice i čelo kvasila hladnom vodom. Pio sam vodu osjećajući kako mi se vraća svježina, a uz nju i želja da nešto kažem. U jednom trenutku učinilo mi se kao da ću izgovoriti riječ mama, ali sam čuo samo dvije duge rastegnute riječi „ma...ma“. Mamino lice ozarilo se, a oči su joj se napunile suzama. Gledala me majčinski toplo i gladila po kosi. U zjenicama sam joj pročitao nadu. Opijena tom nadom, polila me vodom po glavi, želeći valjda time ubrzati postupak moga ozdravljenja, koje je za nju bilo vidljivo kao što je bio vidljiv topli sunčani dan u Travniku i njegovoj okolini.

Ručali smo na travi pokraj „Gospinog vrila“. Mama je ponijela domaći kruh pomiješan s kukuruzom, komad piletine, dva sira i nekoliko kuhanih jaja. Dugo smo jeli u tišini, zaljevajući suhu hranu gutljajima bistre hladne vode. Mama me često pogledavala, očekujući da kažem još neku riječ, ali riječi i zalogaji nisu išli skupa, pa smo do kraja odšutjeli ručak i plegli u hlad ispod drveta kako bismo se odmorili od višesatne vodene terapije.

U povratku smo se pojačali zalihama vode i, uz molitve i poglede prema nebu i vrelu, napustili Travnik. Putovali smo ostatak dana, te sljedeći dan i noć, odmarajući se na istim mjestima i kod istih domaćina. Dva sloga „ma...ma“ izgovarao sam sve manje rastegnuto i sve brže. To su bili prvi znaci da mi se postupno vraća izgubljeni govor. U misli mi je nadirala bujica riječi, ali nijednu drugu riječ nisam uspio prevaliti preko usana. Mama je bila zadovoljna i tolikim napretkom, jer je to nagovještavalo izlazak iz mraka šutnje. Stalno je ponavljala „Tebi će Gospa pomoći“. Na uzvisini ispred našeg sela, nakon tri dana provedena na hodočašću do Travnika i nazad, čak sam uspio otegnuto izustiti „se-lo“, a potom sam odjurio prema našoj kući.

Iz Travnika sam ponio lijepa sjećanja koja mi i danas naviru u misli. Na „Gospino vrilo“ kasnije sam počesto navraćao, jer mi je ono, skupa sa izgovorenim i u mislima odšućenim molitvama, pokrenulo lavinu riječi koje ću kasnije, kao papagaj, ponavljati i zapisivati. Mnoge od tih riječi ugrađene su u moje pjesme i druga djela koja sam kasnije napisao. A bit će ih i ubuduće, jer riječi su najmoćnije sredstvo komunikacije i razumijevanja među ljudima. Riječi su sila koja nas pokreće u nove poslove, koja nam vraća snagu u borbi protiv raznih životnih teškoća i problema i koja nam pomaže kako bismo drugima iskazivali ljubav, poštovanje, odanost, bliskost i tako nam potrebnu ljudsku toplinu.

Zahvaljujući molitvama, Gosipnoj vodi, upornosti moje mame Jele, Božjoj providnosti, ali i mojoj želji da u svemu budem kao drugi, u desetoj godini riječi su potekle mojim glasicama. Počeo sam govoriti tečno i čisto kao što govore djeca tih godina i uzrasta. Istina, događalo mi se da zbog brzanja progutam po neko slovo ili riječ, ali sam to nadoknađivao ponavljanjem riječi i rečenica u istom ili sličnom obliku. Možda sam zato i zavolio govorništvo. Doduše, danas manje pričam, ali zato puno više recitiram i govorim svoje pjesme i književne radove u školama i na književnim susretima. I puno više pjevam, kad god mi se za to ukaže prilika.

Tatine batine

Od svih događaja i doživljaja iz djetinjstva pamte se uglavnom samo oni koji ostavljaju duboke emotivne ili fizičke tragove. Tako se pamte: bolest i smrt najbližih i najdražih, ženidbe i udaje u obitelji, polasci u školu i na vjeronauk, Prva pričest i Krizma, lomovi nogu ili ruku, prve dječje ljubavi i, naravno, prve batine. Za one koji su batine češće dobivali kao „nagrade“ ili kazne za dječje

nestašluke i neposlušnosti, prve batine i nisu toliko važne, jer su se utopile u more drugih batinanja, ali za djecu koja su rijetko kažnjavana batinama, prve batine ostaju u sjećanju do kraja života.

Koliko se danas sjećam, ja sam svoje prve i jedine batine od oca zaradio kada sam imao sedam godina. Majka me nekoliko puta malo istukla, više iz pedagoških razloga, nego što sam to zaslužio. Zato njezine batine slabo pamtim, pošto nisu ostavile dublje tragove u mom sjećanju i mojoj duši.

Tatine batine urezale su mi se u pamćenje kao težak i nezaboravan događaj kojega ću se uvijek sjećati. Bila je jesen krajem četrdesetih godina prošloga stoljeća. Otac je koristio posljednje sunčane dane za obavljanje poljskih poslova. Toga dana prevezio je sijeno iz Krčevine do štale pokraj kuće u Crničkom Kameniku. Konj je, valjda zbog umora ili poslovične konjske lijenosti, neposlušno obavljao svoje redovne radne obaveze. Ubrzavao je kas kad su se kola napunjena sijenom kretala nizbrdo, a usporavao je bez tereta na mjestima gdje mu se prohtjelo. Tata je bio umoran i nervozan od vrućine. Konju je prvo objašnjavao kako treba slušati njegove naredbe i sporije voziti nizbrdo, kako se kola sa sijenom ne bi prevrnula ustranu. S praznim kolima može juriti koliko mu volja, jer tada nema opasnosti ni za njega, niti za kola. Konj je nemirno tresao glavom, pokazujući frktanjem kako tatine riječi nije dobro čuo ili ih nije razumio. Pokazivao je nervozu i očitu ljutnju. Očito mu se toga dana nije radilo, pa nije mario za očeva uvjeravanja i prijetnje.

Kad je zaključio kako verbalna uvjeravanja neće dati očekivane rezultate, otac je primijenio metodu prisile. Zamahnuo je bičem nekoliko puta i spustio ga na ugrijane konjske sapi. Konj je zbunjeno poskočio, a potom pokušao pobjeći s lica mjesta. Otac je čvrsto stegnuo uzde, tako da mu je snagom svojih ruku nanio još teži bol u zapjenjenim ustima. Zubi su mu od siline zatezanja uzda zaškripali i odmah je shvatio kako s ocem nema šale, te kako mora uvažavati njegove naredbe.

Tek što je konj shvatio kako s ocem nema šale, u igru sam se uključio ja. Kad sam vidio kako se konj primirio, popeo sam se na kola u namjeri da se malo vozam. Vožnja konjskim kolima za djecu je uvijek bila zanimljiva i odvažna igra. Kad god mi se i prije i poslije pružila prilika za tu jureću avanturu, nastojao sam je maksimalno iskoristiti. Očekivao sam kako će tata uvažiti moju želju, nadajući se još i kako će me u povratku staviti na sijeno odakle ću, sa dva metra visine, moći promatrati prirodu i okolne kuće. Otac je odbio moju želju, tražeći da se maknem od kola, kako bi mogao nastaviti započeti posao. Meni to odbijanje nije godilo, pa sam svoj cilj

nastojao ostvariti dječjim suzama. Nadao sam se kako će očevo srce omekšati i popustiti pred suzama najstarijeg sina.

Međutim, otac nije popuštao ni za milimetar. Čak štoviše, moj plač i suze toliko su ga ražestile da je otkinuo šibu iz obližnje ograde i počeo mi prijetiti batinama. Ali ni ja nisam popuštao. Od grčevitog plača zaboravio sam kako je konj popustio pred ljutitim ocem i nastavio sam plakati kao da me svi đavoli progone. Otac je pozvao majku da me odvede u kuću. Kako se ona, zbog zauzetosti svojim poslom, nije pojavljivala, otac je zamahnuo šibom i sastavio me svom snagom po ne baš dobro zaštićenoj guzici. Najprije jednom, zatim drugi put, treći, četvrti... i tako redom. Od jačine boli, plač mi se sledio na licu, usta se ukočila, a suze su same prestale teći. Kad je otac izlomio šibu na mojoj jadnoj i nezaštićenoj guzici, mama se pojavila i ublažila situaciju. Rekla mu je kako je pretjerao, što nimalo nije olakšalo moje boli, niti je promijenilo izgled išarane i već dobro natečene guze.

Sjećam se kako mi je mama skinula gaće i stavljala hladne obloge na guzu. Zatim me je nosila na potok i potapala guzu u ledenu vodu izgovarajući pritom neke blaže psovke i prijete na očev račun. Za to vrijeme, otac je konjskom zapregom već bio otišao po novu turu sijena. Posao nije mogao čekati, jer su prve jesenske kiše trebale već odavno stići. Poljski poslovi nisu podnosili kašnjenja, pošto se vrijeme u brdsko-planinskim krajevima često mijenjalo i kiša je bila naš česti gost.

Tatine batine zapamtio sam za cijeli život. Urezale su mi se u kožu, dušu i sjećanje, tako da otad više nikada ništa nisam tražio silom. Bilo je dana kad mi se plakalo, ali plačem nikada više nisam pokušao iznuditi bilo kakve ustupke u vlastitu korist. I tati je taj događaj ostao u sjećanju za cijeli život. Više me nikada nije tukao. Čak i kada je za to postojao razlog, u njegove misli vratile bi se prve batine udijeljene najstarijem sinu i okretao bi se uvjeravanju kao najboljem načinu za buđenje moje poslušnosti.

Moj tata je bio čovjek dobre i plemenite duše. Nikad se nije zamjerao susjedima. Nije izgovarao teške psovke niti je druge vrijeđao. Poštovao je ljude i sa svima je bio dobar. Ljude nije dijelio po vjeri i naciji. Svi su mu bili isti, ako su, kao i on, bili dobri prema drugima. Nikad ga nisam čuo kako ružno govori o drugim ljudima. Za svakoga je nalazio lijepu riječ i svakome je ukazivao ljudsku pažnju i pomagao kada mu je bilo potrebno i koliko je mogao.

Ljudi moga kraja u naravi su dobri i razumiju jedni druge. Sami teško ulaze u svađe i lakše ih mogu zavaditi drugi, nego što će to učiniti sami. Kad se napiju ili naljute, znaju biti oštri kao britva, no, kad ih ljutnja prođe, opet su

dobri kao kruh i meki kao pamuk. Takav je bio i moj pokojni otac Luka, dugogodišnji vrijedni kopač uglja u Brezi i poštenu domaćin iz Crničkog Kamenika podno Inač planine. Takvog ga pamtim i danas i takvoga ću ga se sjećati cijeloga života, a njegove prve i jedine batine, koje mi je s pravom i na vrijeme udijelio, ostat će važnim dijelom moga djetinjstva, budući da sam iz njih izvukao važne životne pouke kojih se i danas držim i koje ću uvijek poštovati.

Ne traži ništa nasilu, kasnije sam sebi često ponavljao. Sila nije mila ni Bogu ni čovjeku. Sila Boga ne moli, Bog silu ne voli. Sve što želiš ostvariti, ostvari na dostojanstven način, kako priliči dobrom ljudskom biću, i kako drugima neće štetiti. Mene su tome naučile tatine batine i za te batine bit ću mu zahvalan do kraja života, iako, u načelu, za dobivene batine nikome ne treba zahvaljivati.

Marino ukazanje

Od najranije mladosti moja pobožna majka usadila mi je vjeru u Boga kao najvažniju ljudsku obvezu prema Stvoritelju svijeta. S prvim riječima koje sam progovorio, naučila me izgovarati jednostavnije i lakše molitve, te pozdravljati ljude kako to vjera nalaže. Tako sam religiju prihvatio kao svoj temeljni svjetonazor, a njezin nauk i pravila i danas poštujem.

U vrijeme kada sam, zbog pretrpljenog šoka, prestao govoriti, majka mi je svakodnevno i po nekoliko puta ponavljala molitve. Činila je to pogotovo onda kada smo išli po zavjetima i na sveta mjesta, gdje je molila Boga da mi vrati oduzetu moć govora. Mnoge od tih molitvi sam zapamtio i u sebi ih ponavljao, nastojeći tako doprinijeti oživljavanju vlastite govorne sposobnosti koja mi je bila nepravedno uskraćena, i to ne od Boga, već zbog nepažnje susjeda koji me je toliko preplašio da sam na pet godina zanjemio.

Kada mi se postupno počela vraćati moć govora, molitva je bila najvažniji put moga izlječenja. Uz svaku moju misao bila je prisutna i misao o Bogu. Njemu sam zahvaljivao što opet čujem svoj glas i što mogu kazati ono što želim. Majka i dalje nije prestajala moliti, vjerujući kako je Božja milost bila glavni iscjelitelj govora najstarijeg sina. Stalno me opominjala da ne zaboravim odužiti molitveni dug svome Spasitelju. Prizivala je sve svece i svakom posebice upućivala tople i skrušene riječi zahvale.

Molitva me pratila i prilikom obavljanja svakodnevnih poslova. Boga sam spominjao dok sam

čuvao ovce i druge domaće životinje. Molio sam se dok sam brao voće ili donosio vodu za piće s obližnjeg izvora. Posebno sam molio kada je netko u kući bio bolestan. Molio sam, vjerujući kako je Bog tu, uz mene, i kako će moje molitve uslišati. Molitva me pratila na svakom koraku: na putu od kuće do škole i obrnuto, u igri sa seoskom djecom, tijekom rada u vrtu i na bilo kojem drugom mjestu ona je bila neodvojivi dio mojih misli, moja sveta sjena i moja zvijezda pratilja.

Zbog majčinog utjecaja i stečene duhovne potrebe da svakodnevno molim, postao sam glavnim predvodnikom večernje obiteljske molitve. Pohađao sam drugi ili treći razred i već tada, izgovarajući molitve pred svim ukućanima, snažio sam svoje govorne sposobnosti i od šutljiva djeteta izrastao u dobrog govornika, neki bi čak rekli u „dosadnu“ pričalicu, koja je uvijek imala što reći. Dok bih molio, imao sam osjećaj kako je Bog tu u mojoj blizini, kako prati svaki moj pokret i sluša svaku izgovorenu riječ. Uz Boga su bili i sveci koji su se spominjali u pojedinim molitvama. Među njima je najviše bilo anđela koji su, činilo mi se, ponekad letjeli po kutovima sobe, donoseći krilima svježinu koja je nedostajala u toplim ljetnim danima. Anđele sam za vedrih večeri često primjećivao među zvijezdama. Primjećivala su ih i druga djeca koja su bila odana Bogu i koja su, kao i ja, u mislima nosili Božje molitve. Malo je pravih, iskrenih i bogobojažljivih vjernika koji nisu barem jedanput, u molitvi ili drugoj vjerskoj radnji, primijetili sjene svetaca kojima se mole. To je bilo nekako prirodno i nitko se time nije hvalio, niti je svoja saznanja dizao na sva zvona. Čuvali smo to za sebe, za svoju dušu i misli, živeći u uvjerenju kako je vjera pokretač i nadahnuće, te kako je druženje s onima u koje se vjeruje normalna i ovozemaljska stvar.

Tako opijen vjerom, jedne večeri sam, klečeći u kuhinji, ponavljao redovitu molitvu. Vrata spavaće sobe bila su širom otvorena. Pogled mi je s vremena na vrijeme odlazio od raspela na zidu do tih vrata. I dok sam, zadubljen u molitvu, spominjao u sebi Majku Božju, na tim se vratima iznenada ukazala pojava u bijelom. Iz podsvijesti mi je prostrujala misao o ukazanju Gospe. Obuzela me strepnja koja je prerasla u neobjašnjivi strah od kojeg sam se sledio. Kad sam došao k sebi, umjesto pojave u bijelom pred očima su mi iskrile sitne sjajne zvjezdice. Bio je to znak kako sam iz nekog drugog svijeta stigao na ovaj naš svagdanji. Pokraj mene, obučena u bijelo, stajala je moja mlađa sestra Mare. Bila je zabrinuta, jer nije znala zbog čega sam se toliko uplašio.

Moj prvi susret s Blaženom Djevicom Marijom, zapravo je bio molitveni susret s mojom sestrom Marom

koja je toga predvečerja isprobavala bijelu haljinu. Pošto se sve dobro završilo, svoju tajnu o „ukazanju“ Gospe iznosim tek u ovoj priči.

Moje školske godine

U osnovnu školu pošao sam tek kada sam napunio deset godina. Dva su razloga za to: nije bilo škole u selu, niti sam mogao, zbog govorne mane, pohađati školu. Tijekom 1952. godine općinske vlasti su u Crnićkom Kameniku otvorile školu u kojoj je bilo jedno odjeljenje od dvanaest učenika. Među tim učenicima bio sam i ja. S još tri učenika starijih godišta koja su znala čitati odmah sam upisan u drugi razred. Znao sam čitati i pomalo računati, čemu me naučio stric Rudolf. Dvanaest učenika (dva razreda) učila je učiteljica Mira.

Dolasku u školu veselio sam se kao i mnoga djeca. Tu mi se pružila prilika usvojiti nova znanja i naučiti ono što se nije moglo naučiti u krugu obitelji, gdje su svi bili zauzeti svojim poslovima. Predznanje koje sam stekao slušajući mamine savjete, razgovore odraslih, te pjesme i priče strica Rudolfa, dobro su mi došli u svladavanju školskih lekcija. Školu nisam doživljavao kao tešku obvezu, pa me odlazak na nastavu veselio. Posebno sam volio čitati, crtati, te slušati junačke pjesme. Kad je jednom prilikom učiteljica Mira pohvalila moj crtež, nikoga sretnijeg od mene nije bilo. Dugo sam zagledao taj crtež, uživajući više u snazi pohvale, nego u njegovom izgledu. Tada sam već primijetio kako pohvale na mene djeluju izuzetno pozitivno i kako su najbolji lijek za dječje frustracije i manjkavosti seoskog života, poprilično izoliranog od drugoga svijeta.

Život gradske djece u mnogočemu se razlikovao od našeg života. Škola je te razlike postupno brisala i omogućavala nam da novim znanjima širimo prostore i osvajamo svijet i njegove nepoznanice i ljepote. U moj razred išli su: Josip i Luca Stanić, te Marica Oroz. Mi smo se svakodnevno družili i organizirali razne dječje igre, uglavnom tradicionalne, koje su se prenosile s koljena na koljeno. Nogomet je, čini mi se, bio jedini izum moje generacije, jer mi je nekako nezamislivo da su ga mogli igrati naši očevi ili djedovi.

Zbog solidnog predznanja, u osnovnoj školi bio sam odličan učenik. Kad je umjesto učiteljice Mire došao učitelj Drago, još više sam se trudio pokazati vlastita znanja i sposobnosti. Isticao sam se u učenju pjesmica napamet, lijepom pisanju i crtanju. Dobro sam poznao prirodu i radovao se izletima na okolne brežuljke sa kojih su se bolje vidjele planine Inač, Lopata, Bitovnja, a u daljini, do ranog

ljeta, i snježni vrhovi Bjelašnice. Moj rodni kraj obdaren je raznolikim prirodnim ljepotama i živopisnim pejzažima koji su izazivali oduševljenje kako nas djece, tako i svih onih koji su u njega dolazili ili prolazili na putu prema Fojnici i Kiseljaku.

Ono što sam učio u školi, nastojao sam prenijeti na drugu, mlađu djecu. Dosta toga sam prepričavao i u kući, prenoseći tako nova znanja roditeljima, a naročito mlađim sestrama i braći, koji su me sa zanimanjem slušali. Tako sam, u najmanju ruku, bio neka vrsta malog učitelja od koga su ponešto mogli naučiti i mlađi i stariji. Škola je bila izazov kome nisam mogao odoljeti i kome sam se veselio na sebi svojstven način. Sa zanimanjem sam pratio predavanja iz prirodopisa i zemljopisa, koja su nam otkrivala nepoznate tajne prirode i daleka prostranstva o kojima smo do tada samo maštali. Ja sam o tim prostranstvima imao neka saznanja koja sam stekao putujući s mamom u Travnik, Kreševo, Kiseljak, Fojnicu i neka druga mjesta koja su bila desetinama kilometara udaljena od našega sela, ali su te razdaljine bile tako male za udaljenosti do drugih država i kontinenata koji su bili crtani i upisani u zemljopisne karte.

Za životnu epohu od prvih saznanja do kraja četvrtog-petog razreda osnovne škole, moram naglasiti neke stvari. To je razdoblje u kojem dijete sve apsorbira u sebe, a logika i znanje o točnosti i ispravnosti tih saznanja nije razvijena. Možda je to danas nešto bolje nego prije, ali ja moram naglasiti moje razdoblje. Već sam rekao kako sam imao dva razdoblja pretrpljenog straha, a tomu treba dodati još i to kako su se u kućama u večernje sate pravila sijela i prela na kojima se pred djecom pričalo o svemu i svačemu. To su bile priče o: prikazama, nakazama, đavolima, anđelima, vješticama, zmajevima i još koječemu strašnome. Ja, a i svi ostali, mislili smo kako je to stvarno tako i u sebe ubacivali strah i strahote. Moji snovi, ponekad teški čak i danas, produkt su tih priča. Kasnije sam uvidio kako su to priče bez logike, ali ih je podsvijest apsorbirala tako - strašno. Bez obzira na svjesnost i nesvjesnost djeteta, pred djecom ne pričajte slične priče.

Četiri razreda osnovne škole završio sam u Crničkom Kameniku, a onda sam u peti razred pošao u fojničku osmogodišnju školu. Fojnica je od našeg sela udaljena oko šesnaest kilometara, tako da sam svakoga dana, putujući do škole i natrag, morao preći više od trideset kilometara. Ta maratonska razdaljina, ljeti se prelazila bez većih poteškoća, ali je za kišnih i snježnih dana i mjeseci bila izuzetno teška i zamorna. Povećani naponi tjerali su me na ustrajno učenje i produblјivanje ljubavi prema knjizi. Već tada sam znao kako me samo knjiga i uporan rad mogu izvući iz siromaštva i bijede u

zabačenom kraju. Mama je ponavljala: „Vidi kako svećenici i školovani ljudi dobro žive. Uči, sine!“

Majka i otac razumjeli su moju želju da se posvetim školi i nimalo lakim školskim obvezama. Zato me nisu puno opterećivali kućnim poslovima, izuzev onih uz koje se moglo čitati i pisati, a to su bili poslovi čuvanja stoke u prirodi, koji su pružali puno slobodnog vremena i nisu zahtijevali veće fizičke napore. U obavljanju tih poslova znalo se dogoditi da krave ili ovce odlutaju u tuđe kukuruze i nanesu štetu susjedima, ali su se te stvari događale i drugoj djeci, pa nam se ta nemarnost najčešće opraštala.

Jednom mi se dogodilo da sam čitajući kod ovaca u njivi Krčevini zaspao. Vuk je došao i zaklao dvije ovce. Probudila me je luda trka preživjelih ovaca. Tada sam se također jako uplašio.

I pored roditeljske brige, zbog slabe odjeće i loših uvjeta života, u petom razredu sam obolio od tuberkuloze. Smjestili su me na liječenje u dječju bolnicu u Bakovićima kod Fojnice. Tu sam ostao dva mjeseca. Roditelji su mi češće dolazili u posjet. Dva mjeseca sam proveo u bolnici maštajući o danu kada ću se opet vratiti kući. Svakodnevno sam molio Boga da me oslobodi bolesti i da mi omogući nastaviti ići u školu.

U bolnici sam imao dovoljno vremena za čitanje i učenje, a također sam često mislio na ugodne doživljaje iz mog djetinjstva. Od malih nogu veselio sam se Božićnim i Uskrsnim blagdanima. Za Božić smo slavili Isusovo rođenje i uvijek nam je netko dolazio u goste ili smo mi nekome išli u posjete. U vrijeme Uskrsa za nas djecu bojila su se i šarala kokošja jaja kojima smo se natjecali u tvrdoći ljuske ili, narodski rečeno, „tucali“. Pobjednik je bio onaj čije je jaje razbijalo jaja druge djece. Naše su kokoši, zbog načina prehrane i dosta kamena krečnjaka u blizini kokošinjca, nesle tvrda jaja, tako da sam u tim natjecanjima uglavnom izlazio kao pobjednik. Također je moj otac znao zubima procijeniti koje je jaje tvrdo, pa mi je uvijek odvajao tvrda jaja za tucanje. U kuću sam donosio dosta razbijenih jaja koja sam, kao pobjednik, dobivao od druge djece, a ta jaja jeli smo narednih dana.

Tadašnjost, u kojoj sam se borio s povišenom temperaturom, teškim disanjem, kašljem i kihanjem, bila je prolazno stanje koje me nimalo nije veselilo. Svakodnevno su me kljukali lijekovima, toplim čajem i savjetima da ne otvaram prozor u zagušljivoj bolničkoj sobi, jer se otvaranjem prozora pravio propuh koji je smetao drugim pacijentima. Liječnik koji me je liječio bio je dobar čovjek i brinuo se o meni i drugim bolesnicima kao o svojoj djeci. Često je znao sjesti na rub kreveta, pomilovati nas po kosi i hrabriti kako ćemo brzo ozdraviti. Savjetovao nas je kako se ubuduće moramo čuvati od hladnoće, vlage u zraku,

trčanja i preznojavanja u hladnim jesenskim i zimskim mjesecima. Našim roditeljima govorio je kako nas moraju držati na oku, bolje oblačiti i hraniti kaloričnijom, te bjelančevinama i vitaminima bogatijom hranom. Takve hrane kod nas je bilo za vjerskih blagdana, a ostalim danima jelo se ono što se imalo.

O budućnosti sam razmišljao svakodnevno, nastojeći prodrijeti što dublje u nadolazeće vrijeme i odgonetnuti što me tamo čeka. Budućnost mi se tada činila kao velika knjiga na kojoj je ispisano tek nekoliko listova, dok su svi ostali bili prazni i željni radnje kakva se nalazi u najuzbudljivijim romanima. U toj su knjizi nedostajala životna uzbuđenja, putovanja, susreti s nepoznatim ljudima, nova poznanstva i prijateljstva, ljubavi i druge životne avanture i izazovi kojima dječja mašta ne može odoljeti i koji su bili naše dežurne misli i sanjarije. Budućnost je bila ono što me stalno zaokupljalo i proganjalo i što mi je vraćalo vjeru i nadu da ću ozdraviti i još odlučnije izvršavati školske zadaće i kućne obveze. Kroz moje misli lebdjele su želje da jednog dana i ja pomazem drugim ljudima u bolesti i u drugim nevoljama koje ne mogu sami razriješiti i za što im je potrebna tuđa pomoć i razumijevanje. U tim se danima i godinama formirala humana crta moga karaktera, koja će kasnije, kada sam stekao potrebne uvjete da mogu pomagati drugim ljudima, doći do izražaja. Učvrstila se i moja želja da postanem netko i nešto i da živim u sreći i zadovoljstvu.

Kad sam ozdravio i vratio se kući, čekale su me velike školske obveze. Za dva mjeseca propustio sam mnogo školskog gradiva koje sam morao nadoknaditi pojačanim radom i učenjem. U to vrijeme nismo imali dovoljno školskih knjiga, pa smo mnoge lekcije zapisivali u teke iz kojih smo kasnije učili. Moje su teke bile prazne, te sam morao prepisivati lekcije od mojih školskih drugova Pere Stanića, Mate Bošnjaka i drugih učenika. Tih sam mjeseci učio danonoćno, danju pod dnevnim svjetlom, a noću pred fenjerom, svijećom ili lampom karabitušom koju je otac donosio iz rudnika.

Pojačanim učenjem sustizao sam zaostalo školsko gradivo i na kraju sam peti razred završio vrlo dobrim uspjehom. U narednim razredima poboljšao sam uspjeh i uvrstio se među najbolje učenike u razredu. To mi je omogućilo da, po završetku osmog razreda, mogu birati srednju školu u koju ću se upisati. Tada sam želio biti građevinar. Privlačilo me to zanimanje zbog društvene važnosti i vrijednosti posla kojega su građevinari obavljali. Graditi zemlju bio je izazov za sve mlade ljude. Izazov je bio i putovati u razne krajeve u kojima su građevinari tražili i nalazili nove poslove. Maštao sam o tome kako ću biti voditelj velikih građevinskih poslova iz kojih će nicati nove

stambene zgrade, škole, bolnice i drugi važni objekti i kako će svi znati kako sam i ja sudjelovao u izgradnji tih objekata i rješavanju pitanja od značaja za cijelo društvo.

Iz tog razdoblja živo se sjećam jednog detalja s ekskurzije koju smo imali na kraju osmog razreda. Učenici iz Fojnice na ekskurziju su išli u Dubrovnik. Taj lijepi grad na Jadranu privlačio je i učenike iz drugih škola, tako da je na kraju školske godine grad vrvio od brojnih đaka iz unutrašnjosti željnih provoda i nestašluka. Na putu do Dubrovnika naš autobus se zaustavljao na više mjesta. Sjećam se kako smo u Mostaru posjetili Čaršiju i Stari most i divili se bistroj rijeci Neretvi.

U Dubrovniku smo se smjestili u jedan prosječan hotel u kome je bilo dosta učenika iz drugih gradova. Međusobno smo se upoznavali i družili prilikom šetnje Stradunom i uskim dubrovačkim ulicama. Posjetili smo sva važna mjesta u Starom gradu, počevši od Akvatorija, pa do čuvenih Skalina, na kojima se održavaju Dubrovačke ljetne igre.

Pošto je vrijeme bilo lijepo, već narednog dana po dolasku u Dubrovnik sišli smo na plažu i započeli kupanje. S nama su bili i đaci iz Vinkovaca, s kojima smo se dobro sprijateljili. Među njima se izdvajala jedna simpatična djevojčica po imenu Katica. Brzo smo se upoznali i razvezali naše đачke priče. Sviđala mi se zbog ljepote i otvorenosti, tako da se od nje nisam odvajao. Kad je Katica, „naoružana“ novim kostimom, ušla u more, pozvala me da joj se pridružim. Nisam oklijevao i krenuo sam prema dubini zaboravljajući, u mladalačkom zanosu, kako ne znam plivati. Težnja za dokazivanjem blokirala je strah koji se u meni javljao pred nepoznatim stvarima ili osobama. U tim trenucima nisam razmišljao o dubini. Ona se potpuno izgubila u mojoj zanesenoj i gotovo opčinjenoj svijesti. Grabio sam vodu rukama, gazeći sve dublje i dublje i udaljavajući se od obale. Uskoro sam počeo tonuti i gutati vodu koja mi je bila iznad glave.

Na sreću, moju nepromišljenu plivačku avanturu pratili su nastavnici koji su me izvukli iz vode i iznijeli na obalu. Bio samu nesvijesti i jedva sam davao znake života. Umjetnim disanjem uspjeli su mi ispumpati vodu koju sam progutao i spriječiti ono najgore. Tek kad sam došao svijesti i vidio okupljene nastavnike i učenike, shvatio sam kako sam za dlaku izbjegao smrt, vlastitom nepažnjom i neoprezom na koji kasnije nikada nisam zaboravljao. Katica se toliko uplašila da je, nakon moga vraćanja u život, briznula u plač. Kasnije se dugo ispričavala, jer nije znala kako ne znam plivati.

Moje prve ne plivačke avanture na ekskurziji u Dubrovniku uvijek se prisjetim kad sam na morskom odmoru ili kad imam susret sa morskom, jezerskom ili bilo

kojom drugom dubinom. Da u blizini nije bilo nastavnika, moja plivačka i životna karijera mogla se završiti u jednom od najljepših primorskih gradova na svijetu. Taj događaj je ostavio duboki strah u mojoj svijesti i podsvijesti, pa sam kasnije imao mnogo problema sam sa sobom dok sam naučio plivati.

Ručni sat

U osmom razredu, negdje pred kraj školske godine, otac mi je kupio ručni sat. Bio je to moj prvi ručni sat u životu. Imao je srebrnasti okvir i kazaljke koje su blistale pod sjajnim staklom. Remen mu je bio od crne lakirane kože, tako da je i on blještao na mojoj ruci. Sat je bio nagrada za dobro učenje i za završetak osmogodišnje škole. Nije bio jeftin, jer se moj otac držao pravila da ono što se prvi put kupuje mora biti vrijedno kako bi dugo služilo i što duže se pamtilo. Zato mi je kupio sat poznate marke „START“, kakav nose samo odrasli i ozbiljni ljudi.

Sat sam toga popodneva nebrojeno puta stavljao na lijevu i desnu ruku, zagledao ga i divio se njegovom izgledu i ljepoti. Ponosno sam stajao pred sobnim ogledalom zagledajući ga sa svih strana i pomjerajući ga prema šaci i podlaktici. Odgovarao je mojim već nabujalim kostima, koje su značajno narasle u vremenu od sedmog do osmog razreda. Braća i sestre pažljivo su pratili svaki moj pokret, neprestano ponavljajući kako do tada nisu vidjeli bolji sat. Zapravo su mi stavljali od znanja kako i sami žele imati tako nešto, ali kako su za takvu čast i prigodu još uvijek mladi, a i tatina plaća bila je tolika da je mogla podnijeti kupovinu jednoga sata u godini.

Narednog dana sat sam stavio na ruku, pazeći da ga ne ogrebem grubom školskom torbom. Ruku sam namjestio i ukočio u laktu, tako da se sat mogao vidjeti kad prolazim pokraj drugih ljudi. Najprije sam ga pokazao Peri Staniću, mom susjedu i školskom drugu. Svidio mu se i pohvalio je sat, te dodao je kako pravi očevi kupuju sinovima satove ne štedeći novac od teško zarađene plate.

Dobar dio dugog puta do Osnovne škole u Fojnici ruku sam držao u džepu. Nekako mi se činilo kako je sat tu najsigurniji, a kroz šumu ga ionako nitko nije mogao primijetiti, jer su ljudi tim putem rijetko prolazili. Tek pri prolasku kroz rijetka sela izvlačio sam ruku iz džepa, ne priznajući pritom ni samome sebi kako to činim zbog sata i kako ga želim učiniti vidljivim za one čiji nas pogledi gotovo svakodnevno motre s prozora dok prolazimo prema školi ili se iz nje vraćamo.

U razredu su svi brzo saznali za moj novi sat. Dovoljno je bilo što sam ga pokazao jednom svom drugu, a

on je to uskoro razglasio ostalima, pa su se svi u tili čas skupili, zagledajući moju ispruženu lijevu ruku i pažljivo prateći brzo kretanje kazaljke sekundare. Neki su sat obasipali raznim komplimentima, ali je bilo i onih koji su šutjeli i kao nezainteresirano, iz prikrajka, bacali poglede na sat. Posebno me obradovalo to što su sat pohvalile djevojčice iz razreda koje su mi se odranije sviđale. Osjećao sam ponos i zadovoljstvo, ali ne i potrebu da bilo što kažem. Jednostavno sam se plašio da riječima ne pokvarim ljepotu gledanja i divljenja onih do kojih mi je bilo stalo.

Kod mladića u tim godinama javlja se potreba za posjedovanjem svega što vide kod drugih. Valjda je to način da otkriju i istaknu važnost vlastitoga ega te da potvrde, prvo sebi, pa onda i ostalima, kako ni u čemu ne zaostaju i kako su s drugima u svemu jednaki.

U danima koji su slijedili moj sat više nije bio novost ili neostvorena želja školskih drugova. Neki od njih uspjeli su izmoliti ili iznuditi od roditelja kupovinu satova iste ili drugih marki, tako da su oni bili tema za priču, a njihovi satovi objekti za razgledanje i divljenje. Bilo je i drugih kupovina koje su izazivale pažnju i izvlačile novac iz roditeljskih džepova. Život je tako postavljen da se u njemu uvijek događa nešto novo što potiskuje prethodno, čineći ga starim i nadiđenim. Tako bi bilo i s mojim satom da se na samom završetku školske godine nije desio dotad, valjda, nezabilježen slučaj.

Naime, po ustaljenom običaju učenici se na kraju osmog razreda slikaju za uspomenu i dugo sjećanje. Tako se slikao i moj razred, a zapravo, ispast će kako se slikao i moj sat. Ni danas ne mogu objasniti kako sam, prilikom pravljenja zajedničke fotografije u prvi plan, čak i ispred svoga lika, isturio sat. Tek, na fotografiji se sat tako jasno vidio da je svima probadao oči i izazivao zajedljiv i gotovo zlurad podsmijeh nekih mojih drugova. Neki su mi čak nabacili kako sam se slikao zbog sata, da se on zapamti, a ne likovi drugarica i drugova s kojima sam proveo četiri godine u zajedničkim školskim klupama.

Ta su mi zadirkivanja i podsmijesi tako teško pali da sam pomišljao i na ono najgore: razbiti sat ili ga baciti u rijeku! Ali, što je sat kriv, rekao sam na kraju svega, skrivajući fotografiju na dno sanduka u kome sam čuvao svoje stvari. Iako je fotografija bila daleko od očiju, kasnije sam se uvijek prisjećao tog ružnog detalja koji mi je pokvario zadovoljstvo nošenja prvog ručnog sata i zajedničkog fotografiranja. Otad sam uvijek pazio da mi se ne dogodi sličan propust, skrivajući ili samo djelomično pokazujući na fotografijama vrijednije stvari koje sam nosio.

Skromnosti se čovjek mora učiti cijeloga života. Ta se škola nikada ne završava i treba je stalno iznova ponavljati i svladavati sa što boljim uspjehom. Za svoje dobro i za dobro drugih do čije nam je bliskosti stalo.

Nesretni slučajevi

Osim od bolesti pluća (početak tuberkuloze), od drugih bolesti nisam bolovao, ali sam zato imao nekoliko nesretnih slučajeva. Jedan se zbio kada sam bio veoma mlad, osam-devet godina: igrao sam se u štali, oprez je popustio, kao što je to svojstveno djeci, pa su mi na desnu nogu (stopalo) pale viljuške (alatka za čišćenje đubriva u štali), te mi probole nogu (stopalo). Izvadio sam viljuške i trčao do kuće kako bi mi mama zavila skroz probijeno stopalo. Tako je i bilo: mama mi je ranu oprala rakijom i kasnije mi danima stavljala neki melem za rane. Rana je zarasla, ali je ostala ugrađena meteorološka stanica koja mi i danas najavljuje promjenu vremena.

Drugi nesretan slučaj bio je pad na čelo koji je izazvao moj susjed Frano, koji je uvijek je bio čudan i samo sebi važan. Vraćali smo se kasno kući, idući niz jedan strmi put. Kiša je padala i sve je bilo mokro i klizavo. Podmukli Frano podmetne mi nogu i gurne me. Pao sam na čelo i duboko rasjekao glavu. Sjećam se velike glavobolje izazvane tim padom. Sljedeći slučaj bio je lom lijeve ruke u podlaktici, ali, bio sam mlad i ruka je brzo zarasla.

Teži slučaj iščašenja lijeve noge u petnoj koščici također je bio jako bolan. Sa petnaest godini teško je mirovati. Nasilu sam htio biti zdrav, ali ozdravljenje nije došlo brzo.

Novu meteorološku stanicu ugradio sam u vrijeme rada u restoranu na Trosci. Netko je razbio bocu u WC školjki te začepio odvod. Ja sam to pokušao očistiti, i to tako što sam golom rukom sam vadio staklo. I joj, majko! Tako prljavim staklom porezao sam srednji prst desne ruke u dužini pet centimetara. Doktorica Josipa je to ušila, ali duboka rana i, vjerojatno, prljavština izazvaše strašne bolove. Ti bolovi i danas se ponavljaju pred promjenu vremena.

Desilo se i nekoliko prometnih udesa u kojima je bilo lakših povreda, izuzev jednog pri kojem sam imao potres mozga i lom kosti lica i dvaju rebara.

Običaji i igre iz moga vremena

Osjećam potrebnim opisati običaje i igre moga sela u vrijeme mog sazrijevanja, do završetka osmogodišnje

škole. Po odlasku u Učiteljsku školu, školske 1959./60. godine, mnogo toga se izmijenilo. Naime, u selo je dovedena električna struja, koja je selu dala novi ritam. To je utjecaj rasvjete, radioaparata, gramofona, a nešto kasnije i TV–aparata.

Prve igre koje sam ja doživio kao veoma mali, bile su „sakriva“ i „borbe“, dok su djevojčice igrale „čize“.

„Sakriva“ smo igrali tako što smo se sakrivali iza kuća ili u šumi, iza drveća. Na povik „tražim“ - tražitelj bi krenuo u akciju traženja i koga je prvog pronašao taj je u sljedećoj turi tražio.

„Borbe“ se igralo tako što smo se mi dječaci dijelili u dvije skupine. Jedni su bili partizani, a drugi bilo koji drugi protivnik. Napadi su kretali iz zasjeda (kuća), a pucalo se iz drveta koje si našao da ti bude pištolj.

„Ćiza“, igra za djevojčice, igrala se tako što su djevojčice drvetom crtale na ravnoj zemlji kvadrate i pravokutnike te skakale po njima i između njih. Pobjedila bi ona koja bi duže poskakivala na jednoj nozi.

Čuvajući ovce ili goveda, igralo se „šige“ i „biriča“.

Za „šigu“ su bile potrebne drvene palice, štapovi i mala drvena lopta (šiga). Šigu je trebalo iz određene daljine ubaciti što bliže iskopanom rovu. Bačenu šigu protivnici su dočekivali drvenim palicama i odbijali što dalje.

„Birič“ je igra slična šigi samo što je ulogu drvene lopte imalo drvo dugo desetak centimetara, tesano s obje strane. Drvo se također bacalo na obližnje mjesto, a suprotna strana ga udarala u zraku ili na zemlji i odbacivala što dalje.

Također se kod stoke bacalo kamena s ramena i teglio klip. To su drevna natjecanja koja se i danas njeguju u mnogim krajevima Bosne i Hercegovine.

Pravila su se mnoga sijela i prela na kojima se pjevalo, veselilo, ašikovalo, radilo i igralo. Također se na sijelima igrala jedna igra, a zvala se „igra zaloga“. Netko bi od prisutnih pokupio po jedan predmet i sve ih stavio u šešir ili nešto slično: izvlačili bi se predmeti iz šešira i, ne vidjevši što je čije, netko treći bi određivao radnju – što će raditi osoba čiji je predmet. Zahtjevi su bili zanimljivi: poljubiti nekoga, nešto uraditi ili nešto ispričati, otpjevati, itd. Kada izvrši radnju, vlasnik bi dobio svoj predmet koji je dao u zalog.

Sijela su se pravila povodom komanja kukuruza, nabijanja konoplje i lana, pređenja vune i vlakna od lana i konoplje i još nekih radnji pri kojim su pomagali susjedi. Na tim sijelima (radnim druženjima) obično je bilo veselo, ali bi se uradilo i mnogo posla. Na kraju sijela, dijelila se grona ili povećera. Što je grona ili povećera? Dok su sjeldžije radile, domaćin ili domaćica pripremali su malu zakusku uz čašicu rakije ili soka. Zakuska bi obično bila:

kuhani kukuruz, pečena tikva, kruške iz turšije, pečeni ili kuhani kesten, ponekad pita ili šnita kruha namazana bestiljem ili pekmezom. Nije bilo pravila, nego je bilo važno prezalogajiti poslije urađenog posla.

Vjerojatno sam bio u osmom razredu kad mi se na sijelu komanja kukuruza svidjela djevojčica Danica. Iskazivali smo ljubav tako što smo jedno na drugo bacali zrnevlje kukuruza, a ugledam je i sljedeće nedjelje u crkvi u Gojevićima. Naravno, poslije mise joj hrabro priđem i držeći se za maramu, jedno s jedne, drugo s druge strane, prošećemo cestom ispred crkve. Poslije par minuta priđe mi jedan momak i veli mi: „Momak, pardon“. To je značilo da se ja odmaknem, a da će on ašikovati (zabavljati se) s djevojkom. Naravno, morao sam, odmaknuo sam se i više nikada nisam prišao toj djevojci. Naljutio me je taj običaj.

Kaže jedna poslovice: Bolje je da nestane mjesta (sela), nego običaja. Nažalost, nestade običaja, drevnih igara, radnih vještina, ali i sela. Sve se odvija po nekim zakonima i zakonitostima prirode i Boga, na koje mi ne možemo utjecati.

Evo, neke stare običaje u nešto malo izmijenjenom obliku, modernijem, još uvijek održavamo i poslije par tisuća godina.

Mnoga sportska natjecanja i discipline stare tisućama godina izvode se i danas u nešto modernijem i sigurnijem obliku. Umjesto gladijatora, gledamo borilačke vještine udvoje u raznim disciplinama. Nogometna, rukometna, košarkaška, skijaška natjecanja također su zabava za one druge - mislim na gledatelje. Običaji davanja žrtvi i molitve svome Bogu zadržali su se u nešto izmijenjenom obliku. Slavljenje Božića, Uskrsa i poklada obavlja se kod mene i moje obitelji kao i za vrijeme moga djetinjstva, sada, doduše, u nešto luksuznijem i bogatijem obliku. Neka se čuva, održava i proučava kultura naroda iz kojeg si ponikao, kao i drugih naroda, kako bismo došli do zaključaka koji su nam potrebni za suživot u ovoj i budućoj Europskoj zajednici.

Sjećanje na učiteljsku

U posljednjem razredu osnovne škole stalno sam razmišljao o tome u koju ću se srednju školu upisati i što ću biti kada tu školu završim. Želio sam, rekoh već, ići u građevinsku školu, jer me je to zanimanje privlačilo iz mnogo razloga. Posla je bilo na sve strane, putovalo se po raznim gradilištima, a i plaće su, za naše prilike, bile visoke. Svoju želju saopćio sam roditeljima i oni se nisu protivili mome izboru.

Međutim, u to vrijeme kreševskoj su općini bili najpotrebniji učitelji, jer su u to doba prosvjetni radnici dolazili iz Srbije i Crne Gore. Izgledalo je kako naši ljudi ne mogu biti učitelji, nastavnici, policajci i šumari. Općinari su predložili da se upišem u učiteljsku školu i obećali su stipendiju. To je za mene bilo više nego prihvatljivo. Novca u kući nije bilo dovoljno za plaćanje smještaja u Sarajevu, pa je stipendija bila dobrodošla. Zanimanje učitelja u to je vrijeme u narodu bilo na cijeni, a i država ga je uvažavala, iako učiteljski rad nije dovoljno plaćala. Biti učitelj u neku ruku je predstavljalo čast i priznanje za svakoga tko je uspio steći tu diplomu i zaposliti se u školi.

Osim mene, u učiteljsku školu usmjeren je i Mijo Tucaković iz sela Vrancu, koji je, također, bio odličan učenik. Tako smo Mijo i ja, kao općinski stipendisti, upisani u Učiteljsku školu u Sarajevu koja se nalazila u centru grada, uz rijeku Miljacku, preko puta poznatog naselja Skenderija.

U školskoj 1959./60. godini postao sam učenik 1/4 odjeljenja Učiteljske škole, koju su prije i kasnije završili mnogi poznati i priznati ljudi. Među mojim školskim drugovima, pored Mije Tucakovića, bili su i: Jusuf Jašarević (kasnije je postao general), Momir Jolović književnik iz Sokoca, Rajko Petrov Nogo i drugi. Učenici iz moga razreda bili su međusobno povezani i raznim drugim aktivnostima koje su nadopunjavale naše redovite školske obveze, a naše jedinstvo služilo je za primjer drugima. Razrednik nam je bio poznati profesor Ragib Burina, dobar čovjek i vrstan pedagog i prosvjetar.

Kao djeca iz provincije i općinski stipendisti, Mijo i ja smjestili smo se u učenički dom na Grbavici. U početku smo se neugodno osjećali u novoj sredini. Bili smo sramežljivi i puni kompleksa koje nose djeca koja sa sela dolaze u veliki grad. Ali, kako je vrijeme prolazilo, privikavali smo se na nove uvjete života i postajali sve samostalniji i ravnopravniji s drugim učenicima. Imali smo za to i određene fizičke predispozicije, jer smo obojica bili kršni i naočiti momci. Istina, znanje koje sam donio iz provincijske osnovne škole bilo je slabije od znanja gradske djece, ali se s vremenom i to mijenjalo.

Najveće probleme u početku mi je zadavao oskudni seoski rječnik, kojemu su nedostajali mnogi moderniji izrazi koji su se već bili udomaćili u razvijenim sredinama. Učili smo zato više i usvajali znanja koja su nam nedostajala. Nakon nekog vremena postali smo dio učeničke zajednice čijim je članovima najvažniji cilj bio steći solidna znanja i diplomu učitelja, te se zaposliti. O ostalim stvarima i obvezama nismo puno razmišljali.

U učiteljskoj školi postupno su mi se otvarali novi vidici. U mnogočemu ti su vidici bili drugačiji od onih koje sam ranije zamišljao. Našavši se u novoj životnoj situaciji, potpuno sam zaboravio na neke ranije planove, a ulazak u društvo budućih učitelja probudio je u meni želju za ispoljavanjem brojnih drugih kreativnih sposobnosti kojima sam bio obdaren. Tako sam vrlo brzo zavolio literaturu i počeo danonoćno čitati knjige poezije i proze. Poezija me zanimala od malih nogu, kada sam učio prve molitve i epske narodne pjesme, a priču sam zavolio slušajući usmena narodna pripovijedanja koja su se prenosila s koljena na koljeno. Moje kreativne misli brzo su okupirali Aleksa Šantić, Branko Ćopić, Skender Kulenović, Ivo Andrić, Tin Ujević, Sergej Jesenjin i drugi pjesnici i pisci. Čitao sam i oduševljavao se nadahnutim književnim i političkim govorima iz vremena rata i poslijeratne obnove i izgradnje zemlje. Ubrzo sam počeo zapisivati svoje prve stihove i sanjariti kako ću jednoga dana postati pjesnik. Išao sam čak tako daleko u prorokovanju vlastite budućnosti da sam se vidio u liku poznatog pisca koji živi od književnog rada. Valjda se ta megalomanska želja javi kod svih mladih ljudi koji počnu pisati ili raditi neke druge umjetničke poslove.

Prve moje pjesme bile su posvećene zavičaju i, naravno, ljubavi. Ne onoj stvarnoj, već ljubavi iz moje bujne mladalačke mašte. U tim pjesmama sam oblikovao lik žene iz mojih snova, onakve kakvu sam želio osvojiti i imati. A ona je u mojim mislima i stihovima bila lijepa, zgodna i, naravno, plava. Plavuše su, kroz poeziju, postale moj pjesnički izbor. Držeći se pjesničkog izbora, počeo sam ozbiljnije zagledati učenice plave kose. Uz plavu kosu kao obvezni dodatak mojim muškim ambicijama, morale su biti zgodne, lijepe i, po narodnom predanju, kršne. Takvu je trebalo pronaći u moru djevojaka koje su pohađale Učiteljsku školu, stanovale u učeničkom domu ili su šetale ulicama šehar-Sarajeva. Uz učenje, kao stalnu obvezu, ljubav je bila moja rezervna, ali i najdraža misaona tema.

Uz čitanje i pisanje poezije, od djetinjstva sam volio glazbu. Privlačile su me tamburice, pa sam, zajedno s Mijom, postao član orkestra Učiteljske škole. Mijo je svirao gitaru, a ja sam se opredijelio za prim. Bio mi je simpatičan taj instrument, jer ga je bilo lako nositi i nije zauzimao veći prostor u priručnoj prtljazi. Sviranje smo vježbali i u školi i u učeničkom domu. Zahvaljujući dobrom sluhu i zavidnim glasovnim sposobnostima, ubrzo smo primijećeni kao dobri glazbenici koji su privlačili pažnju društva, a posebno djevojaka koje su voljele slušati glazbu.

Za ugodan boravak u velikom gradu učenička stipendija nije bila dovoljna. Njome su se pokrivala obveze prema domu, a za džeparac i ostalo morali smo se sami

snalaziti. Otac mi je davao nešto novca, ali to ni izbliza nije bilo dovoljno za moje učeničke potrebe. Kako bih osigurao dodatna sredstva, preko ljetnog raspusta brao sam šumske jagode, maline, kupine i druge plodove i prodavao ih u Kiseljaku ili otkupnoj stanici u Kreševu. Kada bih nabrao desetak kilograma plodova, odlazio sam u Kiseljak na pijacu, gdje se mogla postići viša cijena. Tako se moj prihod uvećavao i služio mi za kupovinu knjiga, školskog pribora i odjeće. Dio zarađenog novca išao je za posjet kinima i igrankama, te za čašćenje školskih drugarica i drugova koji su mi tu čast često uzvraćali.

Potreba za novcem tjerala me na razmišljanje o tome kako da se do njega dođe poštenim radom. Gdje god mi se pružila prilika obaviti neki posao koji se plaća, nisam je ispuštao. Siromaštvo je bilo stanje koje sam teško podnosio i s kojim se nisam nikada mirio. Tako je to, vjerujem, i s drugim ljudima koji se nalaze u istoj situaciji. Kad nešto nemate, tada su sve misli usmjerene pronalaženju rješenja, kako to steći.

Moje misli u tom su vremenu bile usmjerene u svim mogućim pravcima. Okupirale su ih školske obveze, koje su bile najvažnije. Pored tih obveza, redovito sam odlazio u posjet roditeljima, gdje su me čekali neki drugi domaći zadaci. Tu sam se susretao s drugovima iz djetinjstva s kojima sam išao na seoske igranke i derneke. Uza sve te aktivnosti, nisam zapostavljao sviranje, te pisanje, koje me sve više privlačilo. U svemu sam se tražio, vjerujući kako će mi to pomoći izabrati najbolji životni put, onaj koji će mi donijeti sigurnu egzistenciju i ostvarenje dječaćkih snova.

Kada sve to analiziram s distance od nekoliko desetina godina, dolazim do zaključka da sam već tada imao ideje kojima sam se morao kretati kako bih postao ovo što danas jesam. Već tada se u meni začinjao pjesnik i poduzetnik, već tada sam imao viziju žene s kakvom sam kasnije zasnovao bračnu zajednicu. Sve što čovjek postigne u životu već ranije je odsanjao ili izmaštao, tako da mu to dođe kao rezultat sna i mašte iz jednog vremena koja je u drugom vremenu postala stvarnost. Zato sve više vjerujem u istinite bajke, koje su bile bajke samo dok smo ih čitali. Ali, kad su se ostvarile, one su postale istina i nitko više u njih nije mogao sumnjati. Ja u takve istine nisam sumnjao čak ni onda kada su, u obliku bajke, bile dio moga sna i moje bujne dječaćke mašte. Zato danas bez imalo dvojbe kažem: da nema mašte i sna, trebalo bi ih izmisliti, za dobro ljudi koji dobro žele i koji svoje želje dijele s drugima.

Tragovi prve ljubavi

Ljubav živi svuda oko nas. Prepoznamo je u ljepoti prirode, cvjetanju cvijeća, mirisnim plodovima, ptičjem pjevu, međusobnim odnosima živih bića i u svemu što postoji. Iz ljubavi je nastao, postoji i opstaje svijet na našem planetu.

A gdje je nastala ljubav? Odgovor ne treba tražiti u knjigama niti u ljubavnim filmovima koje gotovo svakodnevno čitamo i gledamo. Taj odgovor nije ni na nebu ni na zemlji. On je u nama!

Ljubav svatko treba tražiti i pronaći u sebi. Tko to ne želi, ne umije ili ne može, taj je za ljubav izgubljen, taj ljubav neće pronaći ni kod drugih, niti će se drugi potruditi pružiti mu ljubav. Jer, ljubav se ne može primiti ako se istovremeno ne daje. Ničija se ljubav ne može osjetiti, ako drugi ne osjećaju našu ljubav. Ljubav je uzajamno stanje duha i tijela. Radost koja nas uzdiže u nebesa. Stvarnost koja nas drži čvrsto na zemlji.

Svako ljudsko biće na različite načine i u različitom vremenu počinje osjećati ljubav. Netko u ranoj mladosti, drugi nešto kasnije. Ne znam postoji li ijedan čovjek na ovome svijetu koji nije osjetio ljubav i kojem ljubav nije uzvraćena. Kada i koliko, to su pitanja na koja svatko ima svoj odgovor.

Ja sam prve znake ljubavi osjetio u najranijoj mladosti. Prepoznao sam je kroz ljubav prema roditeljima koja se javila kao odgovor na toplu roditeljsku ljubav. Kasnije sam tu ljubav proširio na braću i sestre, pa na užu i širu rodbinu, susjede i na moju prvu učiteljicu. Svi su mi oni pažnjom pružili svoju i osjetili moju ljubav. Tako sam počeo voljeti ljude. Najprije najbliže i najdraže, a onda i druge, sve dalje i šire.

Ljubav prema ženskom rodu javila mi se u osnovnoj školi. Najprije sam je osjetio prema lijepim djevojčicama iz mog i drugih razreda. To je normalno, jer su to isto osjećali i drugi dječaci, naravno i djevojčice, samo što je njihova ljubav išla u obrnutom smjeru. Išla je prema nama muškima, ako ne jačim, a onda sigurno jednakim intenzitetom. Primjećivao sam to, hvatajući ispod oka njihove ozarene poglede. Kad im se netko od nas muških sviđao, pogađale su ga snagom pogleda mačjih očiju koji je, poput Amorove strijele, prolazio kroz naša srca, donoseći strepnju prve ljubavi. Utapali smo se u valovima te ljubavi, maštajući o prvim poljupcima, dodirima tijela i poniranju u dubine ljudske ljepote i zanosa. Sve je to praćeno snovima u kojima su se smjenjivale naše simpatije. U snu su padala nježna milovanja, dodiri lica, prvi poljupci, pa čak i nešto više od toga.

Naša prva ljubavna iskustva doživjeli smo i proživjeli u snu. Java je slijedila kasnije, kod nekoga prije, a kod nekog

drugog tek u zrelih godinama. Nekome se san ostvario za momkovanja, a nekome tek po uplovljavanju u bračne vode. Ovdje ne bih spominjao sudbine onih koji nikada nisu osjetili ljepotu ljubavi i svega što ona donosi i odnosi. O tim i takvim sudbinama teško mi je razmišljati, a kamo li pisati.

Čar prve ljubavi osjetio sam tek u srednjoj školi. Već u prvom razredu učiteljske upoznao sam mnogo lijepih djevojaka, i onih sa sela i onih iz grada. Od svih njih najviše su me privlačile plavuše. Ne znam što sve utječe na opredjeljivanje muškaraca za određeni tip žena. Možda su to geni, a možda neke slučajnosti koje se dešavaju u svakodnevnom životu, možda čak filmovi koje gledamo ili knjige koje čitamo.

Otkad su se žene uselile u moje misli, plavuše su imale posebno mjesto. O plavuši sam napisao svoju prvu ljubavnu pjesmu, na plavušama sam najčešće zaustavljao i najčešće odmarao poglede. Sanjario sam kako ću jednoga dana upoznati plavušu svoga života, oženiti se i s njom, uz djecu, provesti ostatak života.

Do pronalaska moje plavuše iz snova doživio sam, kao i svaki mladi muškarac, mnogo ljubavnih zgoda i nezgoda. Tako se sjećam jednog moga ljubavnog poraza iz prvog razreda učiteljske škole. Odmah na početku školske godine u mene se zaljubila učenica iz trećeg razreda po imenu Zorka. Za naš prvi sastanak predložila je Vilsonovo šetalište – mjesto na kojem se sastaju i vole mladi ljudi. Sjeli smo na klupu, a pošto sam ja bio bez ikakvog ljubavnog iskustva, Zorka me počela dirati i ljubakati, stežući me sve jače i jače uz drveni naslonjač. Tako snažni poljupci nisu mi bili jasni, a pogotovo kad mi je nestajalo zraka, jer mi je zatvorila usta i nos. Učinilo mi se kako mi je život u opasnosti.

Krajnjim naporom uspio sam se oteti iz smrtonosnog zagrljaja ženske strasti i pobjeći prema Vrbanja mostu. Tu sam se nekako pribrao, udišući čisti večernji zrak. Tek pošto sam došao k sebi, primijetio sam kako mi je školska torba ostala na klupi. Nalazila se tik pokraj Zorke, koja je mirno sjedila s pogledom usmjerenim prema srebrnastoj vodi što se bljeskala pod gradskim svjetlima. Stajao sam i čekao da se pomjeri i oslobodi mi put do torbe, ali to njoj nije bilo ni na kraj pameti. Primijetila je torbu i čekala da dođem po nju. Smišljala je, vjerojatno, plan kako da me se ponovno dočepa i nastavi započetu ljubavnu igru.

Nakon nekoliko minuta pozvao sam je i zamolio da mi dobaci torbu. Rekao sam kako imam obveze u domu i kako moram naučiti lekciju iz matematike. Očito sam se u prvi mah bio preračunao, jer Zorka nije imala namjeru ispuniti moju molbu. Čekao sam još neko vrijeme, pa opet zatražio torbu. Pokraj klupe je prolazio jedan zagrljeni par koji je

čuo moj izgubljeni glas u noći. Pogledali su prema Zorki koja je napokon popustila pred nenadanim svjedocima mog ljubavnog brodoloma, podigla torbu s klupe i snažnim zamahom dobacila je na travu pokraj ograde mosta. Kao bez duše, pojurio sam prema torbi, bojeći se da se ne otkotrlja u rijeku. Kad sam dohvatio torbu, pojurio sam preko mosta na drugu obalu Miljacke, odakle sam, ne okrećući se, pobjegao prema Đačkom domu. Sobom sam odnio strah od prvog poljupca, a Zorki je ostao žal za neiskorištenom ljubavnom avanturom.

Narednih dana vješto sam je izbjegavao, sve dok nije pronašla novu, od mene iskusniju žrtvu. Više me nije primjećivala, što mi je donijelo potrebni mir i pružilo priliku za nove, realnije ljubavne planove. I za čitanje novih knjiga i pisanje još boljih ljubavnih pjesama.

Maštanja o plavim ženama su se umnožavala, želje i očekivanja rasla. Sklapala su se nova poznanstva, drugarstva i prijateljstva. Uz mog zavičajnog zemljaka Miju, za prijatelja sam stekao i pjesnika Momira Jolovića. Bili smo nerazdvojni. Dijelili smo iste poglede na svijet, zajedno odlazili u kina i na igranke. Vrijeme je teklo svojim tokom i prve dvije godine učenja ostale su za nama. Bili smo dobri učenici, marljivi u učenju, primjerni u vladanju, baš kako priliči siromašnim seoskim mladićima.

U trećem razredu često smo posjećivali igranke u fiskulturnoj dvorani Učiteljske škole. Svirala je dobra muzika i dolazila je mlada raja iz svih dijelova Sarajeva. Kibicovali smo cure, nabacivali se i pokušavali pronaći ljubav svoga života. Već nas je u veliko zahvatila pubertetska groznica. Palili smo s na svaki djevojački pogled, gladili mjesta na kojima će kasnije izrasti brade i brkovi, cupkali i poskakivali u ritmu muzike za ples i bacali izazovne poglede prema usamljenim curama. Jednu takvu, prekrasnu plavušu primijetio sam u kutu dvorane. Sjedjela je naslonjena na zid i s vremena na vrijeme izazovno gledala prema mjestu gdje se nalazilo moje društvo. Učinilo mi se kako pogledom traži baš mene, pa sam se pomjerio na čistinu, tamo gdje je bilo manje plesača. U jednom trenutku uputio sam joj, prepoznatljivim znakom, poziv na ples. Dignula se i krenula prema meni. Trenutak kasnije plesali smo tango. U početku stidljivo, a zatim dovoljno blisko da sam osjetio miris njene kose, meke kao svila, dok je lepršala oko moga lica. Malo je reći kako sam bio sretan. Pretvorio sam se u oko i uho, nastojeći uskladiti pokrete s njenim i pratiti ritam jednog od najboljih gradskih vokalno-instrumentalnih sastava. Letio sam i lebdio kao da su me na krilima nosile vile. Želio sam ostaviti dojam

odličnog plesača i dobrog frajera. U kratkoj pauzi između dviju pjesama rekao sam joj kako me već dugo uzbuđuju i privlače njene divne oči boje neba i raskošna plava kosa. Toplim pogledom i klimanjem glave potvrdila je kako joj se sviđa moj kompliment. Bio sam presretan. Svijet je bio moj, a ljubavni san tako blizu jave.

Kad se igranka završila, krenuli smo u šetnju prema Titovoj ulici. Osjećao sam se kao ptica koja leti na krilima vjetra. Noć je bila kao stvorena za šetnju. Ulične svjetiljke rasipale su svjetlost po obližnjim izlozima, stvarajući razigrane kristale koji su se odbijali na asfaltni pločnik. Pričali smo o muzici, školi i svemu što nam je padalo na pamet. Tek što smo izbili iza ugla u Titovu, pred nama se kao iz zemlje stvorio plećati mladić. Krenuo je prema meni i svom snagom me raspalio glavom u lice. Pao sam kao pokošen. U padu sam, kao kroz polusan, čuo njegove ljutito izgovorene riječi:

-Marija je moja djevojka!

Potiljkom sam udario u pločnik i nekoliko minuta ostao ležati bez svijesti. Kad sam se osvijestio, oko mene se okupilo desetak prolaznika. Pokušali su me pridići i nešto mi reći, ali ništa od toga nisam razumio. U glavi mi je zujao roj pčela i mušica i od svega sam razabirao samo ranije izgovorene riječi:

-Marija je moja djevojka! Marija je moja djevojka...

Te su mi riječi i dubok muški glas koji ih je izgovorio, stvarale takav košmar u glavi da sam pomislio kako će se rasprsnuti kao prezrela lubenica. Nisam osjećao bol, niti sam čuo bilo što drugo osim tih riječi. Uz pomoć prisutnih ljudi pridigao sam se, protrljao čelo i potiljak, te pogledom potražio moje drugove. Bili su s moje lijeve i desne strane, pripravnici da me prihvate ako budem opet padao. Kad su utvrdili kako se dobro držim na nogama, pokretima ruku otreli su tobožnju prašinu s mojih leđa koje, zapravo, nije ni bilo, jer su ulice bile čiste od kiše koja je prethodnog dana obilato padala. Pogledom sam potražio nasilnika, ali njega nije bilo među prisutnima. Iskoristio je zbunjenost prolaznika i mojih pratitelja i nestao iza ugla susjedne ulice.

Tako se završio moj pokušaj da osvojim zanosnu plavušu Mariju, čije ime do tog kobnog udarca u glavu nisam ni znao, ali sam se toga imena svih ovih godina i desetljeća dobro sjećao.

Ljubav je lijepa, a u isto vrijeme čudna i opasna pojava. Ona donosi mnogo dobroga, ali, isto tako, donosi i opasnosti od ljudi koji voljenu osobu smatraju privatnom svojinom. Takvi su zbog ljubavi spremni drugima nanijeti zlo, pa im čak i ugroziti život.

Iz kratkog plesnog poznanstava s Marijom i „nezaboravnog“ susreta s njezinim momkom, naučio sam kako u ljubavi treba biti oprezan. Ljubavni zanos zna vrlo

često skočiti na nos, pogotovo ako je netko fizički slabiji od ljubavne konkurencije. I ljubav je interesni biznis, kao i svaki drugi, i na tom planu mnogi teško podnose konkurenciju. Kasnije sam to pravilo opreza primjenjivao, ne samo u ljubavi, već i u svim drugim poslovima, istina, ne uvijek dosljedno, ali sa znatno više uspjeha nego u momačkim danima i godinama.

Riječi profesora Ragiba Burine

Bližio se kraj moga srednjoškolskog obrazovanja u Sarajevu. Maturanti Učiteljske škole privodili su kraju posljednje radne i učeničke obveze. Položeni su završni ispiti, obavljena tradicionalna ekskurzija i svedeni mnogi učenički i drugarski računi. Izrađeni su i u holu škole istaknuti panoi sa slikama nove generacije sarajevskih učitelja. Preostala nam je još podjela diploma, kojoj smo se svi radovali i za koju smo se posebno pripremali. I taj svečani san napokon je došao.

Na završnoj svečanosti diplome nam je podijelio naš dobri razrednik, profesor Ragib Burina, prosvjetar koji je prije i poslije nas učio i na životni put izveo mnoge generacije učitelja i drugih srednjoškolaca. Po načinu kako nam se tada obratio i po prvim riječima koje je izgovorio, znao sam kako će to biti govor za pamćenje. Profesor Burina bio je pedagog velikog formata. Učenicima je pristupao kao roditelj, katkad kao stariji brat, a najčešće kao čovjek koji je poznavao najvažnije tajne života i koji je te tajne nastojao otkriti svakome svome učeniku. Od njega sam naučio mnogo dobrog, što je bilo važnije od obveznih udžbeničkih lekcija. Naučio sam kako svaki čovjek prvo mora biti ljudsko biće, pa tek onda sve ostalo, kako treba uvažavati starije, poštovati pametnije i vještije i ravnati se prema vlastitom znanju i sposobnostima, kako treba težiti onome što se može dosegnuti, vodeći pritom računa kako se od drugih ne bi uzimalo ono što nije njegovo i što nije zaslužio.

Mudre riječi profesora Ragiba pratili smo s pažnjom dobrih učenika i poštovanjem odanih sinova i kćeri. Profesor je govorio smirenim glasom, nastojeći naglasiti svaku riječ koja je nosila poruke i upućivala na to što trebamo činiti kako bi nam životni put bio posut ružama, a ne trnjem, kojega ima na sve strane. Kad je trebao istaknuti ono što će nam koristiti u svakodnevnom životu, na trenutak bi zastao, preletio pogledom po cijelom razredu i, riječ po riječ, kao da svaku podvlači ili podebljava, izgovarao tako kao da se svakom od nas posebno obraća.

- Nemojte, djeco moja, govoriti ljudima kako nema Boga. Neće vas razumjeti i mogu vas zamrziti. Mnogi ljudi

vjeruju u Boga desetinama godina i ta se vjera ne može vašim riječima poništiti ili izbrisati. Vjera je njihovo Dobro. Njihovo najmoćnije oružje u borbi protiv zla. Ne dirajte im u to oružje, jer će ga okrenuti protiv vas samih. Kažete li vjerniku kako nema Boga, smatrati će vas ludima. U najmanju ruku smatrat će vas protivnikom svoje vjere i uvjerenja. A ljudi žive za vjeru i uvjerenja, jer su to najvažniji dijelovi njihovog duhovnog bića. Materijalistički i dijalektički pogled na svijet ne treba isključiti ničiju vjeru, ako taj tu vjeru nosi duboko u duši. Vjera je najveća ljubav svakoga vjernika. A u ljubav se ne smije dirati, niti se ljubav smije bilo čime povrijediti. Zapamtite to i tako postupajte kada druge budete učili. Ne ugrožavajte ničiju slobodu. Svakome je njegova sloboda svetinja u koju vjeruje.

Kako bi prosudio utjecaj izgovorenih riječi o poštovanju svačije vjere i uvjerenja, profesor Burina ponovno je podigao pogled i njime dotaknuo svakoga učenika i učenicu. U učionici je vladala tišina koju je prekidala jedino buka automobila i povremeno kloparenje teških čeličnih kotača tramvaja na pohabanoj tramvajskoj pruzi koja se protezala duž obale Miljacke. Pošto se uvjerio u snagu i dubinu vlastitog govora o vjeri, razrednik Burina nastavio je nešto tišim, ali i dalje jednako uvjerljivim glasom:

- Čuvajte se lopova, nepoštenja i nepoštenih ljudi. Njih ima na svakom koraku. Oni su najveća opasnost za cijelo čovječanstvo. Vrebaju iza svakog čoška, ne birajući sredstva ni načine kako bi se domogli tuđega. Lopovluk vlada i u našem društvu, ma koliko se nama činilo kako ga ima sve manje. Mnogi su postali lopovi za male pare. Nizašto su prodali ljudsko poštenje, očekujući kako će im život biti lakši i bolji ako žive na tuđi račun. Svoje poštenje čuvajte ma gdje bili i ma što radili. Iz poštenja se rađa poštovanje. Tko nema poštenja, nitko ga normalan neće poštovati. Ovu školu ste marljivo učili i pošteno završili. Potrudite se da svoje učenike naučite istim osobinama. Da vrijedno uče i da dobre ocjene zasluže, a ne da im se one poklanjaju. Budite pravedni u ocjenjivanju znanja svojih učenika. Oni će vam biti zahvalni cijeloga života.

Nakon ovih riječi, profesor je opet usmjerio pogled prema učenicima. Na rubovima njegovih usana pojavio se diskretan smiješak. Tim smiješkom kao da nam je želio poručiti da sačuvamo vedrinu duha i da je prenosimo na svoje buduće đake. Tako će i njima i nama biti lakše kad budemo odrađivali zajednički posao obrazovanja novih generacija, onih koje će graditi ovu zemlju. Profesor Burina rijetko je spominjao riječ „politika“ i „političari“, ali su one izronile iz njegovih misli na samom kraju oproštajnog govora.

- Sa politikom i političarima uvijek budite oprezni. Nikad se nemojte zalijetati u iznošenju vlastitih mišljenja i ocjena. Politika je dobra ako je vode dobri ljudi. Ali, ako je vode loši ljudi, ona je opasna kao divlja zvijer. Zbog politike glave lete i onima koji to ničim nisu zaslužili. Nemojte se baviti politikom ako ona ne donosi korist i vama i drugim ljudima. Ako nekada budete političari, znajte kako vam znanja i pameti nikad neće biti dovoljno. Politika je zahtjevan posao i ne može ga svatko uspješno obavljati.

Tako je tog lijepog ljetnog dana, na podjeli diploma u sarajevskoj Učiteljskoj školi govorio naš razrednik, čestiti profesor Ragib Burina. Bilo ga je milina slušati, a veliko umijeće što duže pamtiti njegove mudre riječi i dosljedno ih primjenjivati u našoj učiteljskoj i životnoj praksi. Meni su se te riječi usjekle duboko u pamćenje i zato ih s radošću, iako ne baš dosljedno, zapisujem u ovu priču.

Neka priča ostane za pamćenje i nauk novim generacijama koje će preuzeti obveze izgradnje društva koje se, od vremena kada su te riječi izgovorene, pa do danas, značajno promijenilo. I život je danas bitno drukčiji, iako su načela življenja ostala onakva kakva su bila stotinama godina unazad. A ta načela uče nas kako je život jedan i kako ga treba proživjeti u ljubavi, radu, sreći i zadovoljstvu. Tko to ne nauči, život mu je gorak i čemeran, a tu gorčinu osjećaju i svi oni koji žive s njim ili u njegovoj blizini.

Eto, zato sam zahvalan dobrom profesoru Ragibu Burini. Njegovih jednostavnih, a mudrih riječi i danas se s radošću sjećam i s poštovanjem ih primjenjujem u svakodnevnom životu. One su mi puno pomogle kako bih bio ono što jesam, a i mojoj djeci kako bi me slijedila u dobrim djelima.

U kolovozu 1963. godine Mijo i ja smo s roditeljima organizirali proslavu mature. Mijini roditelji su Ivo i Anka, a moji Luka i Jela. Oni su se u to vrijeme žrtvovali kako bi iz svoje bijede izdvojili novac za školovanje sinova. Mi smo im obećali proslavu na Pomolu, u podnožju Inča sa zapadne strane.

Dogovorenog dana u jutarnje sate došli smo na odredište. Dan je bio prekrasan. Pekli smo janje. Dok se janje peklo, mi smo se igrali lopte i pomalo svirali: Mijo gitaru, ja prim, a Drago, Mijin zet violinu. Pila se rakija i pivo. Svi smo pili, čak i moja mama, iako nikad prije nije kušala alkohol. Bilo je veoma veselo. Tu su svraćali mnogi ljudi koji su te nedjelje bili na izletu u tom predjelu. Blizina sunca zapadnom horizontu najavljivala je kraj dana i veselja. Do moga sela trebalo je pješačiti više od sat vremena. Otac se napio, mama nešto manje, ja dobro

ućeifio. Pozdravili smo se s društvom i krenuli prema selu. Išli smo zagrljeni, pjevali, vrištali, iskazivali poštovanje jedni prema drugima. Mamu je alkohol ponio na priču i savjete.

- Sine moj - govorila je - voljela sam da si izučio za svećenika, ali neka si i učitelj. Nemoj mi se, sine, odmetnuti od Boga. Nemoj dušu prodati đavlu. Moli Boga, On je milostiv, puno puta je pomogao tebi i svim ljudima.

Otac je s vremena na vrijeme prekidao majku riječima: „On je pametan, on zna što i kako treba raditi“.

Sijelo i put sam brzo zaboravio, ali mamine riječi „Nemoj mi se, sine, odmetnuti od Boga“ urezale su se u podsvijest i dugo, dugo su opominjale.

Opominjale su toliko dugo, sve dok istinski nisam pronašao Boga koji je postao svjetlost, nada, putokaz u mom životu. Moj put bez Boga bio je prazan i besciljan. Majko, hvala ti za zvono koje si ugradila u mene!

Učiteljski snovi i ženidba

Poslije završene Učiteljske škole, želio sam nastaviti studirati u Sarajevu. Privlačila me fakultetska diploma i sve što ona sobom donosi. Sanjario sam o boljem životu i bijegu iz zaostale sredine, a fakultet je bio put prema ostvarenju toga sna.

Vrijeme i prilike mi, međutim, nisu išle naruku. U općini su očekivali moj povratak i zaposlenje u nekoj od brojnih seoskih škola. Otac nije imao novaca za plaćanje studija, jer je školovao moju mlađu braću i sestre, a sam se nisam smio upustiti u avanturu studiranja na vlastiti račun i odgovornost. Jedino tada prihvatljivo rješenje bio je povratak u selo i prihvaćanje učiteljske službe.

Ljudi iz općine rasporedili su me za učitelja u selo Crniće koje je bilo znatno bliže Kreševu od moga Kamenika. Selo se smjestilo u nevelikoj dolini između brda na čijim se padinama nalazilo nekoliko manjih zaselaka. Škola je bila novija i imala je dovoljno prostora za rad. U istoj zgradi su stanovali učitelji sa svojim obiteljima. Dodijelili su mi drugi razred i omogućili predavati njemački jezik petom i šestom razredu. Dodatnim satima omogućena mi je nešto veća zarada, pa sam odmah došao u red bolje plaćenih učitelja. Kolege su me brzo prihvatile, tako da sam se na novu sredinu adaptirao već u prvim mjesecima učiteljevanja.

Učiteljski posao dopao mi se iz prve. Đaci su bili mirni i željni znanja, kao ja kad sam pohađao osnovnu školu. S roditeljima učenika i mještanima Crnića i okolnih zaselaka uspostavio sam dobre odnose, tako da sam, uz uzajamno razumijevanje, imao dobre uvjete za rad.

Boravak i rad u školi predstavljao mi je veliko zadovoljstvo: sada sam bio u prigodi prenositi stečeno znanje i vlastita životna iskustva na mlade ljude koji su mi po mnogočemu bili slični, jer su živjeli u sličnim prilikama u kojima sam i ja odrastao.

Moje selo bilo je udaljeno pet kilometara od Crnića. Dva susjedna sela dijelio je makadamski put koji je vodio preko brda na kome se nalazila nekadašnja djedova njiva zvana Krčevina, gdje je danas smješten moj kutak za odmor. Put do rodnog sela u to je vrijeme bio trošan i uzak, tako da su njime mogla proći samo konjska kola i traktor, a na pojedinim mjestima napravljena su proširenja za mimoilaženje zaprega.

Rad u osnovnoj školi u Crnićima omogućio mi je punu ekonomsku samostalnost. Posao i plaća očvrstnu čovjeka i vrata mu vjeru u njegove mogućnosti. Biti svoj i ne ovisiti o drugima, dovoljan je razlog i poticaj za kovanje planova o vlastitoj budućnosti. Tako sam i ja počeo sve više razmišljati o životu. U to vrijeme ženidba je, nakon završene škole i zasnivanja radnog odnosa, bila logičan slijed životnih događanja. S učiteljskim poslom bio sam svoj na svome, imao sam osiguranu pristojnu egzistenciju, čak sam mogao pomoći i roditeljima. Ocu je tada bilo znatno lakše, jer je jedno dijete skinuo s liste materijalnih obveza.

Moj radni i životni status pružio mi je, osim redovitih učiteljskih poslova, i mogućnost za bavljenje drugim stvarima. Mogao sam se ozbiljnije posvetiti čitanju, a imao sam i dovoljno vremena za druženje i izlaske na seoska sijela, te odlaske u kino u Kreševo ili Kiseljak. Druženja smo organizirali po kućama i u školi. Kako su u narodu učitelji bili poštovani i cijenjeni, stalno su mi pristizali pozivi na razne svečanosti i proslave. S društvom sam odlazio i na vjerske proslave i igranke koje su priređivane u susjednim selima.

Početak listopada, za blagdan Sv. Franje, u selu Gojevići održavao se tradicionalni skup vjernika, a nakon skupa priređeno je narodno veselje. Otišao sam s društvom i nakon završene igranke, na povratku, upoznao mladu djevojku Lucu Ljiljić iz obližnjeg sela Ratkovići. Luca je bila vedra i vesela djevojka, ljepuškastog izgleda i pristojnog ponašanja. Svidjela mi se njezina neposrednost, ženski šarm i ljupkost kakva se rijetko mogla pronaći u seoskim sredinama. Iz nje je zračila sigurnost, natprosječna energija i ozbiljnost svojstvena osobama zrelijih godina. Sve je to na mene ostavilo snažan dojam, tako da sam iste večeri poželio stalno biti u njezinom društvu. Primijetio sam kako i Luca dijeli moje mišljenje i želje pa smo, nakon što sam je ispratio do kuće, dogovorili sljedeći susret. Tako

je planula ljubav koja traje do današnjeg dana, a trajat će sve dok smo živi.

Česti sastanci prerasli su u ozbiljnu vezu koja je uskoro krunisana brakom. U bračnu zajednicu stupili smo 23.XI.1963. godine. Toga dana u Dallasu je izvršen atentat na američkog predsjednika Johna Kennedyja. O ovom događaju mnogo godina kasnije napisao sam pjesmu koja slikovito opisuje način na koji sam se oženio. Sve se odigralo u skladu s tradicijom naroda moga kraja po kojoj mladoženja, s odabranim društvom, odvodi mladu iz roditeljskog doma.

LUCA I JA

1.
Olovčice opiši mi sada
Ono što se dogodilo tada
Te daleke šezdeset i treće
Kad je jesen osušila cvijeće.	Ubiše nam Johna Kennedyja
Tužna vijest stiže sa radija
U Dallasu američkom gradu
Ugasiše demokratsku nadu.
3.
Istog dana u večernje sate
Grupa ljudi što činiše svate
Krenula u Ratkoviće da krađu
Za Stanića maloljetnu mladu.	4.
Mlada Luca nadala se među
Nije znala da ide u bijedu
Dan osvano, a Sveta je Kata
Snijeg pao, zatrpao vrata.
5.
Na meni je kaput školskog druga
A Luca je osvojila tuga
Soba prazna u njoj dvoje mladih
Započeli budućnost da kroje.	6.
Maštali su kud će i kako će
Voljeli se, znali su šta hoće
U šesnaestoj Luca rodi sina
Javila se vila sa visina.
7.
Budi sretna i ponosna mati
Hrvatska će zemlja njega zvati
Otac Anto radost i ne krije
Dok se s društvom veseli i pije.	8.
Maštao sam da ću pisat knjige
I riješiti materijalne brige
Dani teku dvije godinice
Na svijet dođe još jedno lice.
9.
Drugi sinak rodila ga majka
Kakvo dijete to je samo bajka
Isti korijen ko starijeg brata
On otvara svuda zlatna vrata.	10.
Vrlo skromno živjeli se ljudi
Nek se nitko odluci ne čudi
Da idemo u Njemačku radit
Bolje sutra mi moramo gradit.
11.
Radilo se noću i po danu
I bolja nam budućnost osvanu
U Njemačkoj u Gundu gradu
Mi dobismo treću bebu mladu.	12.
Treći sinak sokolova oka
Sve kritički gleda sa visoka
On probleme rješava na vrijeme.

Pošto je Luca tada imala nepunih šesnaest godina, za upis u matičnu knjigu vjenčanih morali smo pribaviti posebna odobrenja od njene majke Anđe i nadležnih općinskih vlasti. Na vjenčanju su bili samo naši kumovi. Slavlje je bilo skromno i u skladu s našim ograničenim materijalnim mogućnostima. Ja sam tek bio počeo raditi i u desetom mjesecu primio sam svoju treću plaću, koja nije bila dovoljna za raskošniju svadbu.

U brak smo stupili bez stana i vlastite imovine. Zajednički život počeli smo praktički od nule. Nismo imali ništa osim sobe u kojoj je bio stari vojnički krevet i stara školska katedra (stol). Lucin brat Niko kupio nam je nešto posuđa i posteljine. Odjeću smo kupili na kredit, ali, za početak zajedničkog života, ispunjenog ljubavlju, poštovanjem i razumijevanjem, i to nam je bilo dovoljno,

jer smo imali ono što je u mladosti najvažnije: imali smo jedno drugo i to nam je bilo dovoljno za sreću.

Zatvoreni kao ptice u svojoj maloj sobi, do dugo u noć maštali smo o našoj budućnosti. Bilo nam je lijepo, pa smo sve vidjeli u ozračju svjetlosti i ružičastoj boji. Maštali smo o djeci, toplom i pristojnom domu, kupovini kućnih stvari i svega što život čini ugodnim i lijepim. Sanjarili smo o putovanjima, upoznavanju krajeva, mjesta i gradova u kojima nismo bili, stjecanju novih prijateljstava i mirnom, ali zanimljivom obiteljskom životu. Naša očekivanja nisu u tom vremenu bila velika. Sve naše želje kretale su se u realnim okvirima i nisu izlazile izvan granica mogućnosti učiteljske profesije. Zbog te skromnosti, sve naše želje i planovi ostvarili su se u narednim godinama. Mnogo godina kasnije su i znatno premašeni, zahvaljujući ulasku u vode privatnog poduzetništva.

U kolovozu slijedeće, 1964. godine, rođen je naš prvi sin Zvezdan. Njegovim rođenjem obasjale su nas zvijezde, pa smo mu dali zvezdano ime. Našoj sreći tada nije bilo kraja. Dijelili smo je međusobno u svakom trenutku, ali i s rodbinom i prijateljima. U tijesnom školskom prostoru radovali smo se kao djeca, neprestano gledajući svoga malog ptica. U tim danima i noćima bili smo presretni. To je postignuće sve moje mladalačke snove pretvorilo u javu. Rad i odricanja koja su uslijedila bila su samo obveze koje je trebalo izvršavati kako bi se to stanje obiteljske sreće održalo i kako bi se životne prilike poboljšale i uskladile s našim potrebama i mogućnostima.

Moram napisati nekoliko rečenica u svezi s rađanjem prvog sina, muške sujete i drevnih običaja. Rađanje prvog muškog djeteta u obitelji kroz povijest je uvijek označavalo veliki i sretan događaj. Tako se moj sin Zvezdan rodio na datum kad prosvjeta ima svoj prvi sastanak za početak nove školske godine, a to je 20.VIII. Glas o rođenju moga sina brzo se proćuo među mojim kolegama prosvjetarima. Što ćeš drugo nego pozvati kolegice i kolege u hotel na rakiju! I tako, rakiju po rakiju, došlo je pola noći. Tog dana je bila i plaća. Ceh je bio nešto malo manji od plaće. Tko je mogao misliti od čega će se živjeti do slijedeće plaće! Nikad nisam zažalio za to slavlje i te troškove. Nafakali počelo i tako se i nastavilo. To je moj sin Zvezdan preplatio puno puta.

Od ruža do trnja i natrag

Život je posut trnjem i ružama, kaže jedna narodna mudrost. Nema čovjeka na ovom svijetu koju tu mudrost nije osjetio na vlastitoj koži. Prije ili kasnije prolazimo trnjem, kako bismo stigli do ruža. Kasnije ili prije, nakon

ruža nas dočeka trnje. Dok beremo ruže, uvijek nas prati ili vreba trnje. Po prirodi stvari, trnje je vječni pratitelj ruža i gotovo uvijek se nalazi u njihovoj blizini ili na njima samima. To moramo znati kako bismo ruže mogli i znali brati i kroz trnje.

Radost zbog rođenja prvoga sina u našem toplom malom domu nije se bila ni stišala, a već je uslijedio hladan tuš, koji je pomutio našu sreću i donio nam ledene ulomke tuge. Uručio mi ga je poštar u obliku poziva za vojsku.

Kako je vojska neizbježna obveza, a po patriotskom učenju i shvaćanju svijeta još i čast, nisam tražio sve moguće načine da je odgodim za neko drugo vrijeme. Spakirao sam svoj kofer i određenog dana, u određeno vrijeme i na određeno mjesto, u Bileći - prijavio se na portu vojarne. Supruga Luca i mali sin Zvezdan ostali su u vlažnoj i tjeskobnoj kućici u Crničkom Kameniku. Školsku sobu morali su napustiti, jer se radilo o službenom prostoru koji su prosvjetari koristili samo za vrijeme dok su bili zaposleni u školi. S prekidom rada po bilo kojoj osnovi prekidao se i stanarski status. Moji su ostali bez ikakvih prihoda za život, prepušteni sami sebi i dobroti rodbine i susjeda.

U Bileći sam služio u školi rezervnih oficira. Takav je raspored bio predodređen većini svršenih srednjoškolaca toga vremena. Škola je bila najvažniji uvjet napredovanja u vojnoj hijerarhiji. Manje obrazovani mogli su dogurati do razvodnika ili desetara, a obrazovaniji do vodnika određene klase, a kasnije i do rezervnih potporučnika, poručnika pa i kapetana. Koga je vojska zanimala, mogao se aktivirati i u toj službi ostvarivati pripadajuće joj privilegije koje nisu bile male ni beznačajne. Ja takvih ambicija nisam imao.

Od dolaska u Bileću misli su mi bile okrenute supruzi i djetetu koji su ostali u selu, bez igdje ičega. Jedina veza s malim djetetom i suprugom su, zbog udaljenosti, bila pisma koja smo jedno drugome pisali. Ta su nas pisma održavala u prisnim odnosima, razbijala tugu zbog daljine i budila nam nadu kako će sve to proći i kako je na vidiku dan kada ćemo opet biti zajedno. Posebno sam se veselio Lucinim opisima našega sina, njegovom rastu i razvijanju, kao i prvom izgovorenom slogu „gu“. Ta gugutanja bila su, poslije plača, prvi glasovni nagovještaji dječjeg govora. Nakon toga su slijedili slogovi „ma-ma“, pa „ta-ta“, a onda sve ostalo. Ova prva četiri sloga oduvijek su za roditelje bile najvažnije i najdugotrajnije riječi koje su ih pratile do kraja života.

U Bileći sam se, uz pisanje pisama i obavljanje vojničkih zadataka, postupno vratio čitanju knjiga i pisanju pjesama. Vojska je u mnogočemu zanimljivo razdoblje u životu, a krševiti bilečki krajolici inspirativni za sve stvaratelje. Tako se i u meni probudila potreba da pišem i u

poeziju pretočim ljepotu kraških predjela i vlastite patnje uzrokovane razdvojenošću od sina i supruge. Za boravka u Bileći, Luca mi je jednom uspjela doći u posjet. Bio je to susret za pamćenje.

Učenje u školi rezervnih oficira nije mi bio nimalo jednostavan zadatak. Za šest mjeseci morao sam položiti ispite iz sedamnaest predmeta i praktičnu obuku, a taj dio, koji se odvijao na kamenitom bilećkom terenu, bio je najteži. Dok smo puzili po oštrom i, u zimskom periodu, ledenom kamenu, proklinjali smo majku što nas je rodila. Teške fizičke napore donekle sam lakše podnosio, jer su uz mene bili moji Kreševljaci: Tucaković, Tavra i Kvesić. Kad je čovjeku teško, uvijek mu dobro dođe ako u blizini ima nekoga svoga s kim će podijeliti te teškoće.

Zbog teške materijalne situacije Luce i sina, te lošeg i hladnog stana, morali su se negdje preseliti. Gdje, već svojoj mami Anđi u Ratkoviće. Ja sam u veljači dobio nekoliko dana odsustva i došao kući, te preselio obitelj u Ratkoviće.

Bilećki dani nizali su se jedan za drugim kao bobci ili biseri na ogrlici. Tako se naslagalo vrijeme koje je bilo potrebno za dovršetak škole rezervnih oficira. Dobio sam viši čin, a s njime i pre komandu u Sloveniju, na Bled. Tu sam morao pet mjeseci stažirati i učvrstiti stečena vojnička znanja i vještine. Pre komanda u Sloveniju desila se u ožujku, nakon šest mjeseci nastave i dobivanja čina poručnika. Vlak kojim sam putovao za Sloveniju vozio je preko Sarajeva i tu je pravio stanku od nekoliko sati. Tu stanku smo Luca, sin i ja iskoristili za viđenje. Nekoliko sati smo proveli u kuću šure Nike u Orlovačkoj ulici 92, a susret je bio nezaboravan. Po dolasku u Sloveniju, shvatio sam kako je jednu daljinu zamijenila druga, još veća i duža. U odnosu na Bileću, Bled je bio puno ljepši i podnošljiviji. Krasilo ga je čudesno jezero koje odvajkada privlači ljubitelje prirodnih ljepota i vječite putnike i zanesenjake. Tu su i brojni hoteli, parkovi, te stari grad, izdignut na strmom brdu ponad novog dijela Bleda.

U Bledu sam se osjećao istinski ugodno. Radovao sam se izlascima i šetnjama pokraj Bledskog jezera. S društvom sam volio sjesti u bašče bledskih kavana, popiti piće i razgovarati. Lucina pisma stizala su često, a ja sam na svako odgovarao opisima vojničkog života i svoje nepresušne želje za skorim susretom.

Kako su Luca i Zvezdan preselili kod njenih u Ratkoviće, gdje joj je u svemu pomagala njena majka Anđa, sada je imala više slobodnog vremena, što je koristila i za dolazak u Bled. Time mi je olakšala i skratila dosadne vojničke dane koji su u ljetnim mjesecima veoma sporo prolazili.

Početak jeseni 1965. godine okončao sam vojni rok i vratio se normalnom civilnom životu. Vojska je postala dio moje prošlosti, iako sam i kasnije bio obvezan odlaziti na vojne vježbe. Na tim vježbama postigao sam čin rezervnog kapetana prve klase, što je u vojnoj hijerarhiji značilo mnogo.

Kad sam se javio u školu, moje mjesto učitelja u Crnićima bilo je popunjeno, tako da su me rasporedili u područnu školu u selu Pirin, koje se nalazi jugoistočno od Kreševa. S obitelji sam se smjestio u stan namijenjen za učitelje. Pirin je malo selo dobrodušnih ljudi s kojima sam uspostavio dobru suradnju. Naš mali dom bio je poluprazan, bez stvari. Zato sam morao potražiti dodatne angažmane za bolji i udobniji život.

Već te jeseni uzeo sam od domaćina koji su pekli rakiju onaj otpad – điru, te u nju stavljao određene procente šećera i kvasca, pa ponovno čekao proces varenja, a potom pekao rakiju slabije kvalitete, koja se ipak mnogo prodavala i pila. Rakiju sam prodavao, ostvarujući tako dodatni prihod. Pored toga, nekoliko puta sam putovao u Trst, odakle sam donosio robu za vlastite potrebe i za preprodaju. Tim poslom se bavio znatan broj ljudi koji su ostvarenom zaradom popunjavali i povećavali kućne budžete. Od zarađenog novca kupili smo neophodne kućne stvari. Tako smo se, malo po malo, kućili i poboljšali vlastiti standard.

Jedan od odlazaka u Trst neću nikada zaboraviti. To životno neiskustvo moglo me je stajati skupo u svakom pogledu. Naime, šetao sam ulicama Trsta i tražio robu po trgovinama koju sam još trebao kupiti. U jednom dućanu biram ja tekstilnu robu, kad začuh ženski glas: Ako je netko iz Sarajeva, može sa mnom autom nazad, neću mu naplatiti. Javio sam kako ću putovati s njom do Sarajeva. Naglasila je kako ima još prijatelja sa sobom. U zakazano vrijeme, u ranim popodnevnim satima, krenuli smo iz Trsta. Brzo smo došli na granični prijelaz u Sežanu. Carinski pregledi u vlaku znali su trajati po nekoliko sati. Nisam znao kako je u putničkom autu. Bojao sam se plaćanja carine – nisam imao novaca, sve se potroši za kupnju robe. Auto je ukočio, prišao je carinik i upitao: Ima li nešto za carinu? Ja sam sjedio pozadi. Gospođa i njen prijatelj su sjedili naprijed. Gospođa je rekla, pokazujući na mene: Ovaj bijednik ima nekih rita za ženu i dijete. Carinik me odvažno pogleda i daje znak rukom da idemo. Prošli smo carinu, a gospođa kojoj nisam saznao ni ime zadovoljno se smije i nešto šapuće s prijateljem. Trebao sam biti raspoložen zbog

neplaćanja carine, ali nisam. Povrijedila me riječ „onaj bijednik“. Razmišljao sam i pitao se otkud ona zna da ja slabo živim? Nikada u životu nije me vidjela, niti sam imao vremena kazati joj. U tom mom traženju objašnjenja zašto sam bijednik, ona predloži da se nešto pojede i kako će ona platiti. Stala je ispred nekog velikog restorana i tu se veoma brzo obavilo jelo i kratak odmor.

Prije ponovnog ulaska u auto, pozvala me da pogledam u zadnji dio auta. Otvorila je neku veoma neuglednu kartonsku kutiju i pokazala mi: Nikada niti sanjati nisam mogao toliku količinu zlatnoga nakita! Po mojoj procjeni, petnaestak kilograma! Ispričala se za onu riječ bijednik, izgovorenu pred carinikom. Dosta sam tog razumio, ali nisam sve, a uvredu sam oprostio. Svi smo bili zadovoljni. Put je bio ugodan i udoban sve do Laktaša, ispred Banja Luke. Brzo bi se i zaboravilo, da se ne desi teški udes. Gospođa je vozila od Trsta, pala je noć – vjerojatno već umorna, slabo je vidjela. Autom je udarila u stražnji dio zaprežnih kola na kojima su bili muž i žena. Udar je bio tako težak da je trudna žena odmah pobacila dijete, jedan konj je odmah uginuo, a drugom su polomljene noge. Gospođa i njen suputnik imali su jake udare, a ja odlomljen komad zuba i poderane farmerke. Kad je policija izvršila uviđaj, ja sam pokupio svoje rute i otputovao vlakom do Visokog. Ženi i djetetu sam se vratio živ, a za suputnike više nikada nisam čuo.

U Pirinu su proljeće i ljeto izuzetno lijepa godišnja doba. Guste šume i voćnjaci već u travnju i svibnju okite se zelenim ruhom i mirisnim cvatom. Bijeli, ružičasti i crveni behar, posut po raznovrsnim voćkama kao zvjezdana prašina, daruje selu veličanstveni kolorit i učini ga privlačnim pogledima stanovnika i slučajnih prolaznika. Ta fascinantna ljepota prirode budila je u meni takvo raspoloženje da sam danima lebdio kao ptica u oblacima. To raspoloženje trajalo je sve dok behar nije napustio grane i ustupio mjesto tek začetim plodovima raznovrsnog voća.

Kad nisam bio na nastavi, šetao bih s Lucom i malim Zvezdanom seoskim sokacima i šumskim stazama. Miris nas je opijao, a svježina krijepila, vraćajući nam snagu i budeći misli o ljepšem i lagodnijem životu. Meni se tada obično vraćalo sjećanje na sarajevske dane provedene u tom lijepom gradu. Često sam zamišljao kako šećem Baščaršijom i iz Kujundžiluka zagledam voćnjake na Bistriku, Bentbaši i Sedreniku. Vukla me želja da živim u tom gradu, ali je ta želja iz pozicije u kojoj sam se nalazio bila nestvarna i samo plod bujne mašte. Sin Zvezdan prekidao bi mi misli svojim sitnim i vedrim glasićem. Već tada se moglo naslutiti kako će Zvezdanov razvoj ići u pravcu otkrivanja novih životnih putova, jer je pokazivao sposobnost uočavanja detalja koje mi stariji nismo gotovo

ni primjećivali. Zanimale su ga bube, leptiri, cvrkut ptica, oglašavanje kokoša, ovaca i drugih seoskih životinja. Luci su šetnje bile dobrodošle, jer je već bila u poodmakloj trudnoći, pa joj boravak u zatvorenom prostoru nije odgovarao. Osim toga, svaka umjerena fizička aktivnost u prirodi bila je u takvom stanju poželjna. To joj je i liječnik preporučivao kad je išla na povremene preglede.

Moram opisati jednu zanimljivost koju sam čuo u Pirinu, a provjerio njenu istinitost kroz život. Naime, jednog jutra u proljeće 1966. godine, vrlo rano, dođe u naš stan jedna djevojčica kako bi Lucu i mene pozvala na kavu kod svojih roditelja. Njen otac Anto Ban je muž moje rodice Danice. Došli smo. Kava je bila gotova. Poslije kraćeg pričanja, Anto počeo pričati svoj san. Slušali smo pažljivo: Kao, on sanja kako sam ja, učo Anto, dolje u Polju, selu ispred Kreševa (u tadašnjem domu za defektnu djecu), direktor i još više od direktora, te imam svoju veliku kuću, a svijet me mnogo poštuje i voli.

San Ante Bana sam zaboravio sve dok nisam napravio svoju veliku kuću tristo metara od Doma štićenika prema Kreševu. U snove nisam vjerovao, ali Anto Ban ipak je bio vizionar.

Sredinom kolovoza 1966. godine Luca je u Kreševu rodila našeg drugog sina, Svjetlana. Obitelj se povećala za još jednog člana koji je donio novu radost u naš dom. Rađanje djece za roditelje je najdraži doživljaj. Majkama je to trenutak koji pamte cijelog života. Svako novo dijete unosi sreću u roditeljsku kuću koja traje danima, a često i mjesecima, pa i godinama. S djetetom dolaze dodatne obveze, ali na njih malo koji roditelj obraća pažnju. Sve te obveze i teškoće potiskuje zadovoljstvo što je na svijet došlo novo biće, koje će nastaviti našu lozu i slijediti putove kojima smo prošli ili ćemo proći.

Nedugo nakon Svjetlanova rođenja, školske vlasti me raspoređuju u drugu školu, u selo Volujak. Za taj raspored izborio sam se nakon što mi je liječnica dala uvjerenje kako, zbog psihofizičke opterećenosti, ne mogu istovremeno raditi s četirima odjeljenjima u školi u Pirinu. U školi u Volujaku dočekuju me kolege učitelji Slavko Rašić i Zvonko Pecirep. Sa suprugom i djecom useljavam u mali školski stan. Tijesno nam je, ali velika ljubav širi male prostore. U društvu školskih kolega lijepo se osjećam, družimo se i razmjenjujemo životna iskustva, ne skrivajući tajne ni uobičajene ljudske slabosti.

Za obiteljske potrebe prepravljam dio školske šupe u kokošinjac. Tako osiguravamo svježa jaja i pileće meso za našu djecu. Za Lucu sam ubrzo kupio štrikaću, a zatim i šivaću „mašinu“. Željna rada i privređivanja, ona plete džempere i drugu vunenu robu susjedima i njihovoj djeci,

pa tako pokrivamo povećane kućne rashode četveročlane obitelji.

Boravak u Volujaku potrajao je skoro tri godine. Za to vrijeme smo se malo skućili i poboljšali obiteljski standard. Zahvaljujući tome, mogli smo češće posjećivati roditelje, rodbinu i prijatelje u Crnićkom Kameniku, Ratkovićima, te Kreševu i okolnim selima. Sinovi su rasli, jačali i širili svoja dječja krila i znanja. U selu je bilo mnogo male djece, tako da su veći dio vremena u godini provodili igrajući se na školskom dvorištu i u dvorištima susjednih kuća. Iako je Volujak u određenim stvarima bio zanimljiv za život, naše su misli odlazile mnogo dalje, prema većim sredinama i još dalje od toga. Na to nas je tjeralo sivilo jesenskih dana, tjeskoba seoskog života i doma u kome smo stanovali, te pogled u sutra koji je bio svjetliji od svega što nas je okruživalo.

Za vrijeme školskog raspusta u ljeto 1969. godine saznali smo kako biro rada u Visokom traži osobu koja poznaje njemački jezik i „hausmajstoricu“ radi zaposlenja u Njemačkoj. Te su dvije osobe trebale raditi na poslovima tumača i kućepazitelja u motelu u Heidenheimu, u kojem su bili smješteni radnici iz srednje Bosne zaposleni u tvornici „Osram“. Luca je bila oduševljena mogućnošću da odemo na privremeni rad u Njemačku. Danima me uvjeravala da se prijavimo, naglašavajući kako je to jedina šansa da zaradimo novac za izgradnju kuće i za osiguranje bolje budućnosti našim sinovima. U tom nestabilnom vremenu društvenih previranja kod nas i u svijetu, teško mi je bilo napustiti siguran posao i solidne životne uvjete i otići u neizvjesnost. Učiteljski posao bio je lijep i zanimljiv, plaća solidna u odnosu na plaće drugih radnika, a djeca još mala i nesposobna za život bez roditelja. Iznosio sam Luci svoje argumente i posebno skretao pažnju na opasnosti koje našim radnicima prijete od jugoslovenske emigracije, ali ona je bila uporna i na kraju sam morao popustiti. Prijavili smo se oboje i za kratko vrijeme dobili obavijest kako smo prošli, te da se pripremamo za put u Njemačku.

Tek kad je sve bilo riješeno, Luca je osjetila olakšanje i radost. Za razliku od nje, ja sam bio pod dodatnim opterećenjem zbog gubitka stalnog posla. Lucu je vukla želja za promjenom načina života i većom zaradom, a u mene se uvukao strah od svega što nas je u nepoznatoj zemlji čekalo. Čak sam pomišljao odustati od svega i nastaviti raditi u školi. U mislima mi je stalno bila narodna izreka „bolje vrabac u ruci, nego golub na grani“. Nju su mnogi iskusili na vlastitoj koži, upuštajući se u avanturu traženja „kruha bez motike“ i boljega od dobrog, no, odluku, zbog Lucinog uvjeravanja kako će nam biti bolje nego što nam je sada, nisam promijenio.

Tako su počele pripreme za put u Njemačku. Najprije sam se morao razdužiti u školi i potpisati izjavu kako ću vratiti kredite koje sam podigao za nabavku stvari za naše domaćinstvo. Zatim smo iselili iz školskog stana i prodali stvari. Najveći problem bio nam je smještaj djece kod roditelja. Moja majka i otac odbili su obvezu čuvanja i podizanja unuka. U pomoć nam je priskočila Lucina majka Anđa, uz puno razumijevanja drugog joj supruga Mate Gavrana. Ona je pristala primiti djecu i brinuti o njima dok se mi ne vratimo iz Njemačke ili dok ne pronađemo neko drugo rješenje. Njezina ljubav prema unucima nadvladala je teškoće kojima je i sama bila izložena. Tako smo najvažniji problem oko odlaska na privremeni rad izvan naše zemlje riješili na vlastito, ali i na zadovoljstvo naših sinova. Zadovoljna je bila i baka Anđa, jer je pred njom bila časna zadaća čuvanja i odgajanja unuka.

Završne pripreme oko sređivanja papira obavili smo bez većih teškoća, a oproštanje s rodbinom i prijateljima proteklo je u najboljem redu. Dugi zagrljaji i poljupci zaliveni su potocima suza i željama da se što prije, punih kofera i na četiri vlastita kotača, vratimo djeci i svome domu.

Povratna karta za Njemačku

Dan odlaska u Njemačku Luca i ja pamtit ćemo cijeloga života. On se tako duboko urezao u naša sjećanja da ga nijedan drugi događaj ne može potisnuti u zaborav, niti mu umanjiti ogromni značaj.

Toga dana počeo se ostvarivati naš životni san da iz malog zabačenog kreševskog sela uđemo na velika vrata nepoznatog svijeta. Godinama smo o tome maštali, ni sami ne vjerujući kako će taj trenutak doći tako brzo. A sada, kada je napokon došao, osjećali smo nepodnošljivu prazninu rastanka koja čovjeku izmami suze u očima i tugu na licu. Kad smo se oproštali od djece i roditelja, plakali smo kao na sprovodu dragih nam prijatelja. Činilo nam se kao da idemo na robiju, a ne u daleki svijet novih izazova za kojima smo prije toga danima i noćima čeznuli. Luca je dugo grlila djecu, jecala i ponavljala kako ćemo se javiti čim stignemo i kako u Njemačkoj nećemo ostati dugo. Majkama je oproštaj od djece bolan i tragičan, ma koliko dugo trajao i ma kojim se povodom dešavao.

Ni meni u tim trenucima nije bilo nimalo bolje ni lakše. Činilo mi se kako odlazim u neizvjesnost, ostavljajući na kocki sve ono što sam do tada stvorio: dvoje male djece, siguran posao i diplomu učiteljske škole, koja je u tome vremenu mnogo značila. Sve sam to ostvario u proteklih nekoliko godina i to mi je značilo više i od samog

života, ali želja za višim vukla je naprijed, tražila nova odricanja i nudila nove teškoće i probleme, otvarala nove putove i mamila obećanjima i noćnim maštarijama. Sve je to podrivalo moju ne baš čvrstu odlučnost, koja je na kraju popustila pred ženinim uvjerenjem kako naš jedini put u bolju i sigurniju budućnost vodi preko daleke Njemačke, a ne preko bliskih Crnića ili Pirina. Daljina je izazov, a blizina strepnja. U daljini je nada, a u blizini strah. Sve mi se to motalo u glavi, remeteći tok misli i važnost trenutka u kojem sam napuštao rodni kraj.

A kiša je toga dana lila kao iz kabla. Sivi oblaci navukli su se na usku kreševsku kotlinu, spajajući mokru zemlju sa još vlažnijim nebom kao da je i Bog žalio zbog našeg odlaska, zbog rastanka s djecom i zavičajem. Vrijeme se često podešava prema životnim situacijama ili se te situacije prilagođavaju vremenu. Bliskost kiše i suza, oblaka i plača, tako je velika i česta da toga dana nije mimoišla ni nas.

Dok smo utovarili putne torbe i kofere u autobus, bili smo mokri kao poljski miševi. Dugo smo mahali oprastajući se sa zavičajem. Ruke su nam klonule tek kad smo ga izgubili s maglovitog vidika. Šutjeli smo kao zaliveni, zadubljeni svatko u svoje misli. Luca je s vremena na vrijeme duboko uzdisala, pokazujući kako njezina tuga nimalo ne popušta s pređenim kilometrima i u putu potrošenim vremenom. Pokušavao sam pročitati njezine misli, vjerujući kako ću lako utvrditi da su slične mojima, ali ni svoje misli nikako nisam mogao izvesti na čistinu i točno odrediti što u tom trenutku mislim. Sve moje misli plele su se u nerazmrsiv koloplet kome se nije znao početak ni kraj. Povremeno bih se nakašljao, pokušavajući time razbiti vlastitu nelagodu i nemoć da započnem ozbiljniji razgovor na teme koje su nas držale u stanju neizmjerne šutnje.

Put do Sarajeva trajao je, čini mi se, cijelu vječnost. Za vrijeme vožnje s nostalgijom sam gledao sela u dolini rijeke Lepenice. Prolazeći kroz Brnjake i Han Ploču, te preko uspona za Kobiljaču i Rakovicu, pogled mi je lutao okolnim brdima. Pokušavao sam očima dosegnuti Pirin i Volujak, ali brojni brda nisu to dopuštala. Misli su, međutim, rušile sve prepreke i zaustavljale su se na zgradama i učionicama škola u tim selima. Vidio sam čak i djecu iz razreda koje sam ostavio. Mahali su mi svojim malim ručicama, želeći mi sretan put i brzi povratak na učiteljske poslove.

Iz Sarajeva smo 28.IX.1969. godine, vlakom punim putnika koji idu na rad u Njemačku, nastavili putovanje. U kupeima se rasporedila nova tura budućih „gastarbajtera“. Bilo je to vrijeme kada su iz raznih krajeva Bosne i Hercegovine, posredstvom Zavoda za zapošljavanje,

skupine ljudi odlazile na privremeni rad u Njemačku i druge zapadnoeuropske zemlje. Jedna od skupina bila je i naša, sastavljena od stanovnika srednjobosanskih sela i gradova. Išli smo grlom u jagode, za boljim životom i većom zaradom. Nitko nije znao što ga tamo čeka i što će nam budućnost donijeti.

U vlaku nas je bilo svakakvih i odasvud: jedni u novim, drugih u iznošenim odijelima, neki s kravatama, drugi sa zamašćenim i izlizanim šalovima i kapama. Žene su bile bolje obučene. Za njih je put uvijek bio veći izazov i trudile su se to pokazati i vanjskim izgledom. Moja Luca je bila jedna od najmlađih. Bila je pomalo zbunjena pred tolikim svijetom, ali je ta zbunjenost nestala čim smo ukrcali stvari i sjeli na mjesta u srednjem dijelu vagona. Pri polasku vlaka sa sarajevske željezničke stanice, mahanjem ruku pozdravili smo grupu građana koja je ispraćala svoje najmilije sa željom da sretno stignu do odredišta i da se doma vrate s novčanicima punim doječ-maraka. Početnu zbunjenost i šutnju u punom vagonu ubrzo je zamijenio žamor, smijeh, a kasnije i pjesma o rastanku i dalekoj tuđini. Započeli su je momci koji su odlazak iz rodnog kraja shvatili kao šansu za uspjeh i izlazak iz bijede i zaostalosti. Mnogi od njih su nakon završene škole ili zanata uzaludno tražili posao ili su radili teške poslove u rudnicima Kakanj i Breza, koji su tih godina, zbog smanjene proizvodnje, otpuštali radnike.

„*Zbogom, Jugo, moja tugo, ja te neću vidjet dugo*“, orili su se glasovi kršnih Bosanaca. Priključile su im se i neke od djevojaka koje su brzo izmijenjale mjesta kako bi bile bliže pjevačima. Odnekud se pojavila i boca šljivovice koja je kružila od ruke do ruke i od usta do usta. Luca je neko vrijeme šutjela, a onda se uključila u razgovor žena sa susjednih sjedišta. Prepričavale su se sudbine i sjećanja iz bliske prošlosti, otkrivale nade i očekivanja u vremenu koje je pred nama. U tim razgovorima nisu se skrivale intime ni štedjele informacije. Gotovo svatko od sugovornika želio je staviti na uvid svoje razloge odlaska na privremeni rad u daleku Njemačku, a ti razlozi bili su u nekim stvarima slični, a u mnogim drugim različiti. Jedni su sanjarili o izgradnji kuća, drugi o zasnivanju obitelji, a treći o ostanku u dalekom svijetu. Svačija priča bila je na svoj način zanimljiva, a razlozi za odlazak čvrsti i neoborivi.

Pratio sam priče i pjesmu onako iz prikrajka, u početku, gledajući kroz prozor vagona, a zatim zatvorenih očiju. Pravio sam se kako drijemam, trudeći se čuti priče onih koji su mi bili bliže, koje su se gubile u nadvikivanju drugih putnika. Zapravo, od svega me najviše zanimala pjesma momaka iz zadnjeg dijela vagona. Pjesmu sam uvijek volio, a pjevanje mi je, još od srednje škole, u kojoj sam naučio svirati na žičanim instrumentima, bilo najdraža

slobodna aktivnost. Slušajući ljudske ispovijedi, u sebi sam pjevušio, nastojeći tako potisnuti žal za djecom i tugu za zavičajem koji je bivao sve dalje i dalje s prijeđenim kilometrima u pravcu Njemačke. S vremena na vrijeme u mislima se javljalo nešto što ću kasnije zvati nostalgijom, a što sam na određeni način osjetio i tijekom služenja vojnog roka u Bileći i Bledu. Kad je čovjek daleko od doma, kad ga prate i progone misli o rodnom kraju i lijepa sjećanja iz mladosti, tada postaje ovisnikom, a ovisnost liječi radom ili povratkom u zavičaj. Ta je ovisnost u mnogočemu slična ovisnosti o duhanu, alkoholu ili drugim porocima i ne izlazi iz glave ni dok čovjek spava. U snu je ona pojačana slikama i događajima koji nas često bude i ne daju nam mira, koji nas proganjaju i danju i noću, tražeći da poduzmemo konkretne radnje koje će nam pomoći potisnuti ih u drugi plan i barem privremeno zaboraviti.

Put do Njemačke svatko od nas upisao je u sjećanje kao nezaboravnu avanturu duha i ljudskog druženja, bez obveze i uobičajene sputanosti koja se javlja na nekim drugim putovanjima. Jer, svi smo znali kako odlazimo u nešto novo, što će nam promijeniti živote i možda odrediti nove sudbine i nismo puno kalkulirali s prošlošću, pošto je ona ionako ostajala u mjestima u kojim smo rođeni i dotad živjeli. Samo je Bog znao što nas čeka na novim odredištima. Zato smo se svi potajno molili za sreću i prizivali Njegovu dobrotu i razumijevanje. Čak i oni koji u Boga nisu vjerovali držali su u rezervi mogućnost da im priskoči u pomoć kada to bude najpotrebnije. Život je takav i u njemu se unaprijed ništa ne može sa sigurnošću izračunati ni odrediti. Iznenađenja su uvijek moguća, a putovi ljudski nepredvidivi, bez obzira na postavljene ciljeve i prorokovane želje. U takvim mislima i s takvim osjećanjima protekao je moj put na privremeni rad u Njemačku, u novi život o kojemu sam kao školarac i učitelj školaraca zamišljao. U nepoznato, neizvjesno, a očekivano.

U München smo stigli sljedećeg dana, premoreni od puta i dugog sjedenja. Odatle smo produžili prema Heidenheimu, da bismo put okončali u gradiću Oksenbergu. To je bilo krajnje odredište za sedamdesetak bosanskih radnica, a radit će u kompaniji „Osram“ koja proizvodi rasvjetna tijela.

Oksenberški dani nespokoja

Nakon dolaska u Oksenberg, s još sedamdeset radnica smjestili smo se u motel. Luca i ja smo, kao bračni par, dobili garsonjeru, ugodno namještenu i dovoljno prostranu za naše radničke potrebe. Raspakirali smo stvari i smjestili ih u ormare i na police. Ubrzo smo upoznali i domaćine,

koji su nam poželjeli dobrodošlicu i izrazili nadu kako će nam se njihovo mjesto svidjeti. Teško sam razumio riječi koje su brzo izgovarali i odmah mi je bilo jasno kako će mi trebati mnogo vremena da učvrstim i proširim svoje oskudno znanje njemačkog jezika, stečeno u Učiteljskoj školi u Sarajevu i demonstrirano učenicima osnovnih škola u kreševskom kraju. Ali, trebalo je ići dalje. Natrag se nije moglo zbog eventualne bruke i sramote koja bi pratila svakoga tko nije uspio u tuđem svijetu. S puta u taj svijet malo tko se vraćao u kratkom vremenu nakon odlaska iz rodne zemlje.

Prvu noć u Oksenbergu proveli smo u razradi planova za naredne dane. Luca je znala kakvi je poslovi čekaju i bila je spremna raditi ih koliko god bude trebalo. Moja uloga bila je složenija toliko koliko mi je fond riječi njemačkog jezika bio slabiji. U torbi sam ponio rječnik i neku literaturu na njemačkom, vjerujući kako ću imati vremena za učenje i dalje usavršavanje. Uz brige za radne obveze, u mislima su nam bila i naša dva sina. Pitali smo se kako su oni i kako podnose odvojenost od majke i oca. Luci je bilo teže nego meni, jer su djeca danonoćno bila uz nju; ja sam imao druge obveze, pa sam s njima provodio manje vremena. Te noći malo smo spavali, a mnogo više razgovarali i kombinirali što nam je činiti idućih dana i mjeseci, a možda i godina.

Rano ujutro bili smo na nogama, među prvima, s obzirom na obveze koje su nas čekale. U visočkom birou rada objasnili su nam kakvi nas poslovi očekuju u motelu. Prvog radnog dana dobili smo potpunija obrazloženja i upute što i kako trebamo raditi. Lucini poslovi bili su uglavnom ženske prirode: kontrola rada, čistoće i ukupnog života u tom domu. Postojale su još neke obveze, ali to za nju nije predstavljalo nikakav problem, pošto je u svojih dvadesetak teških godina života nailazila na svakakve prepreke i probleme. Rješavajući ih, prikupila je bogata životna iskustva koja su se ovdje mogla lako primijeniti i osigurati joj poziciju dobrog i vrijednog radnika. Ona je po prirodi i bila takva, pa se za nju ni jedno ni drugo nismo brinuli.

No, moj radni angažman bio je mnogo složeniji i odgovorniji. Trebao sam, u prvom redu, biti prevoditelj i tumač, na jednoj strani radnicima, a na drugoj zahtjevnim Nijemcima. Sve bi to bilo lako da je moj njemački bio bogatiji i razumljiviji i za jednu i za drugu stranu. Znao sam kako ću zapeti već na toj prvoj radnoj stepenici. Drugi dio mog posla odnosio se na tvornicu žarulja, u kojoj sam bio pomoćnik poslovođe. Kod Nijemaca je disciplina način života i tu nije moglo biti nikakvog popusta ni za mene, niti za radnice. Nadao sam se, a i vjerovao, kako će mi moje učiteljsko iskustvo pomoći obaviti taj dio posla bez

primjedbi poslodavca, a prvi dio ionako je tek trebalo naučiti.

Prvog radnog dana radnice su otišle na posao, a s njima i ja. Luca se prihvatila motelskih poslova. U kontaktima s Nijemcima primjenjivao sam oskudno znanje njihovog materinskog jezika i proklinjao ga što nije jednostavniji i lakši za učenje i izgovor. Svi moji sugovornici uočili su komunikacijske probleme, ali su se, kao i ja, nadali kako će oni brzo nestati. Ta nada zasnovana je na činjenici da se jezik mnogo lakše uči i usvaja neposrednim komuniciranjem, a, kad zatreba, i mimikom, te drugim dopuštenim sredstvima sporazumijevanja. Nijemci su imali iskustva s drugim prevoditeljima prije mene kojima je to vjerojatno polazilo za rukom i jezikom. Meni će, znao sam, biti mnogo teže, jer sam se teže od drugih snalazio u novim i nepredvidljivim situacijama.

Osim poteškoća s jezikom, javili su se i problemi s radnicama. Među njima je bilo svakakvih žena, od raspuštenica i udovica, pa do običnih uličarki koje su u Njemačku došle radi provoda. Neke od njih bile su lošeg karaktera, navika i običaja. Pojedine žene se nisu mogle odmah adaptirati na novu sredinu, pa su ometale druge sustanarke, one kojima je bio potreban odmor od rada i mir u popodnevnim i večernjim satima. Druge su donijele ružne navike, te su se u motelu ponašale kao na ulici. Bilo je i onih koje su urlale ili plakale za svime što su ostavile u zemlji iz koje su došle u njima nepoznati svijet. Nekolicina ih je voljela alkohol i već prvih večeri počele su se opijati i izivljavati na drugima i na motelskom inventaru. Bilo je lupanja stakla i oštećivanja namještaja. Higijenu u sobama i zajedničkim prostorijama teško je bilo održavati prema zahtjevima domaćina.

Na sve načine pokušavao sam uvesti red, ali su rezultati bili slabi. Radnice su tjerale po svome, a one najagresivnije odbijale su svaku moju naredbu i molbu da promijene ponašanje i prilagode se njemačkim uvjetima života. Suočen s vlastitom nemoći, počeo sam gubiti živce, što su pedantni Nijemci vrlo brzo primijetili. Pokušali su mi pomoći, ali se ni uz moju prevodilačku pomoć nisu uspjeli sporazumjeti s nediscipliniranim radnicama.

I Luca je sve činila kako bi umirila agresivne žene. Razgovarala je sa ratobornim, pokušavala se približiti svakoj pojedinačno, ali ni njezini naponi nisu doveli do željenih rezultata. Čak su je neke od tih žena počele poprijeko gledati, smatrajući je valjda ljubomornom ili osobom koja želi nametnuti svoj autoritet svima ostalima, od kojih su mnoge bile i po desetak godina od nje starije.

Odmore smo koristili za pisanje pisama i javljanje djeci i roditeljima. Od bake Anđe dobivali smo poruke kako je sve u najboljem redu i kako je unuci slušaju. Ona je

bila jako strpljiva žena. Život je nije nikada mazio i još za mladosti naučila se boriti za opstanak i rješavati sve probleme s kojima se susretala. Čuvanje unuka shvatila je kao majčinsku obvezu prema kćeri, ali i kao dug prema zetu i unucima koji su bili njezina radost i duhovna relaksacija.

Za vjerske blagdane i godišnje odmore odlazili smo u posjet kući. Tako smo za Božić 1969. godine autobusom otputovali svojim u BiH. Danima prije polaska na dugi put u domovinu radovali smo se susretu s djecom, roditeljima, rodbinom i prijateljima. Prilikom prelaska granice, sjećam se kao da se desilo jučer, neki od nas su ljubili zemlju i zastavu te plakali od sreće. Prvi dolazak kući nakon tri mjeseca provedena u Njemačkoj toliko je razveselio naše sinove da se danima nisu odvajali od nas. Obradovali su ih i darovi koje smo donijeli, jer dotada takve stvari i igračke u našoj zemlji nisu mogli ni vidjeti. Od prvih zarađenih plaća vratili smo kredite i ostavili novac baki Anđi za uzdržavanje. Ponovni rastanak pri povratku u Njemačku bio je ispunjen emocijama sličnim onima kada smo početkom jeseni pošli na privremeni rad u tu zemlju. Ali, obveze nemaju milosti i njih valja izvršavati ma koliko nam to bilo teško i ma kako to tragično shvaćali. Tako smo se i mi morali pomiriti sa sudbinom, stegnuti zube i srce, i vratiti se u Oksenberg, na posao.

Slijedeće godine sam položio vozački ispit i kupili smo auto, kadet – LS coupe. Za Božić 1970. godine putovali smo kući našim autom, napunjenim raznovrsnom robom i darovima za najdraže.

Dolazak u selo autom bio je doživljaj koji se nikada ne zaboravlja. Djeca su se veselila odjeći i obući, igračkama i drugim stvarima, ali ih je najviše od svega veselio auto, u kome su proveli dobar dio vremena, razgledajući njegove unutarnje dijelove. Njihovoj radosti nije bilo kraja kada su se prvi put vozali kroz Ratkoviće i Kreševo. Tijekom boravka u zavičaju posjećivali smo prijatelje i obilazili gradove u srednjoj Bosni. Bili smo i u Sarajevu, pruživši našim sinovima mogućnost da prvi put vide i upoznaju grad u kojem sam završio srednjoškolsko obrazovanje.

Vrijeme boravka među najdražima brzo je prolazilo i s tugom smo se po treći put rastali sa sinovima Zvezdanom i Svjetlanom, te s roditeljima. Puni dojmova, ali i roditeljske tuge i sjete, vratili smo se na rad u Njemačku.

Prije ovog dolaska autom, za Božić 1970. godine, Luca je dolazila u proljeće, za Uskrs, a oboje u ljeto iste godine autobusom. Tijekom našeg boravka u Njemačkoj Luca je u posjet našim sinovima i rodbini dolazila svakih tri

do četiri mjeseca. Tu se podrazumijeva i naš zajednički dolazak za Božić i ljetne godišnje odmore.

Nikad ne reci nikad

Na dugom putu prema Njemačkoj misli su se rojile kao u košnici. Skretao sam s teme na temu, razmišljao o svemu i svačemu. Povremeno sam razgovarao s Lucom, prisjećajući se vremena učiteljevanja u Crnićima, Pirinu i Volujaku. To vrijeme je, na određeni način, bilo prekretnica u našem zajedničkom životu, u tim su se selima rodili naši sinovi, tu smo upoznali mnoge dobre ljude i izgradili brojna poznanstva i prijateljstva. Na kraju, živeći na selu, daleko od civilizacije, shvatili smo kako tu nećemo moći ostati do kraja života. Tako je i rođena odluka o odlasku na privremeni rad u Njemačku.

Prisjetio sam se i jednog događaja koji se zbio u selu Pirin, a koji je imao presudan utjecaj na moje pokretanje iz toga mjesta. Mjesecima sam već razmišljao kako dobiti posao bliže gradu. Već sam se bio zasitio planinskog života, zbog duge i teške zime koja nas je bila odsjekla od ostalog svijeta, a dodatnu teškoću predstavljao mi je i rad u dva kombinirana odjeljenja.

Negdje u proljeće 1966. godine, nakon što su se snjegovi otopili, a vrijeme zatoplilo i osušilo zemlju, po već ustaljenom običaju u kontrolu mi je došao direktor osmogodišnje škole u čijem je sastavu bila područna škola u Pirinu. Direktor se zvao Boško Đurović, podrijetlom iz Crne Gore. Pošto je pregledao školske dokumente i uvjerio se u podnošljivo stanje školske zgrade i uvjeta koji su u njoj vladali, sjeli smo ispred škole i uz mezu razvezali priču o stanju i problemima u našem obrazovanju, o malim plaćama učitelja i nastavnika, te o teškoćama života na selu

Direktor Boško je, kao što i priliči čovjeku njegovog položaja, najavljivao bolje dane za školstvo i poboljšanje uvjeta života i rada seoskih učitelja.

Na kraju posjeta, po već ustaljenom redu i običaju, ispratio sam ga oko kilometar od sela. Usput smo pričali o raznim stvarima, manje o školi, a više o našim obiteljskim situacijama i problemima. Direktor mi je u jednom trenutku, gotovo u povjerenju, rekao kako je poručio novi kadet. Sa oduševljenjem je opisivao kako taj auto izgleda, napominjući kako će sa svojom i ženinom zaradom bez problema moći otplatiti auto, dodajući kako će mu ostati dovoljno novca za pristojan život.

Pažljivo sam pratio njegovo izlaganje i potajno hvalisanje novim autom i lagodnim direktorskim životom. Kad je završio, rekao sam kako bih i ja volio kupiti auto, makar *fiću*. Tako bih skratio put od sela do grada i približio

se ljudima s većim standardom. Ali, odmah sam se prisjetio kredita koje sam zadužio za kućne stvari i drugog sina koji je na putu rođenja, pa sam zašutio. Direktor Boško primijetio je kako sam u pola riječi prekinuo priču o autu i nekako sažaljivo pridodao kako su slabi ili gotovo nikakvi izgledi da sa učiteljskom plaćom kupim još i auto.

Pogodila me i uvrijedila ta njegova opaska o slabim ili nikakvim izgledima seoskog učitelja da od svoje plaće kupi običnog *fiću*. On je direktorskom plaćom naručio novi uvozni opel kadet, a ja svojom nemam nikakve izgleda kupiti barem dva-tri puta jeftiniji domaći auto. No, i uz pogođenu sujetu, znao sam kako je on tada bio u pravu. To me, međutim, nije spriječilo kazati samome sebi da ću učiniti sve kako bih izašao iz ove beznadne situacije i stvorio bolje uvjete života svojoj obitelji i sebi samom. Pa valjda će jednom, mislio sam, doći dan kada ću i ja sjesti za upravljač vlastitog auta i provozati ženu i djecu asfaltom, a ne „tabanović – fijakerom“ po blatnjavom seoskom putu.

Od toga lijepog proljetnog dana nisu prošle ni četiri godine, a ja sam iz Njemačke dovezao u Kreševo novi novcati kadet luksuz sport - kupe. Kad sam nakon nekoliko dana susreo direktora Boška Đurovića, srdačno sam ga pozdravio i pokazao mu svoj kadet. Podsjetio sam ga na dan kad mi je rekao kako su mi slabi ili nikakvi izgledi da kupim *fiću*. Te nikakve izgleda sam, kako vlastitom voljom i upornošću, tako i uz pomoć supruge, promijenio u realne i ostvario želju da vozim novi auto kao što ga voze direktori škola i drugi ugledni i imućniji građani nerazvijene socijalističke zemlje. Meni je u tome pomogao rad i odricanje u kapitalističkoj državi koja je proizvođač auta iz snova mnogih mladih ljudi, ali i onih koji su se nalazili na istaknutim društvenim i državnim funkcijama.

Direktoru Bošku nisam odgovorio načinom kojim je on omalovažavao moju učiteljsku želju da imam makar običnog *fiću*. U sebi sam ponovio staru i od mudrih ljudi rečenu izreku: „Nikad ne reci nikad“. Jer nikad čovjek, ma kakvu školu i položaj imao, ne može znati što sve drugi čovjek svojim radom i upornošću može postići i što sve može na pošten način steći i imati.

Dvadeset godina poslije toga vozio sam auta o kojima sam maštao dok sam bio u Njemačkoj, mercedes i BMW. Zahvaljujući bajci u koju sam uplovio, i danas vozim još ljepša i bolja auta! Život je svačiji – bori se kako bi ostvario svoje snove!

Život u Schwäbisch Gmündu

U „Osramov“ motel stigli smo kasno noću u siječnju 1970. godine. Sve je bilo mirno jer su umorne stanarke uz

san skupljale snagu za novi radni dan. I mi smo bili premoreni dugim putovanjem, pa smo već nekoliko minuta nakon ulaska u sobu spavali dubokim snom.

Višednevno odsustvo s posla osjetio sam već prvog radnog dana. Mnoge njemačke riječi koje sam bio naučio nestale su iz moga pamćenja. Za boravka u zavičaju, govorio sam samo materinskim jezikom, pa je strani bio potisnut u drugi plan. Već kroz razgovor s prvim Nijemcem, osjetio sam nesigurnost i počela me hvatati nervoza. Nadao sam se kako je to ipak prolazna stvar i kako će za nekoliko dana sve stvari doći na svoje mjesto. Bio sam spreman na pojačani angažman u učenju njemačkog jezika: ako treba, i noću ću drugovati s rječnikom kako bih zapamtio što više izraza i kako se ne bih sramotio u razgovoru s nadređenim predstavnicima poslodavaca. I stanarke motela dovest ću u red. Određeni pomaci već su učinjeni. Treba još malo strpljenja i sve će doći na svoje.

Međutim, stvari se nisu razvijale prema mojim željama. Ubrzo sam shvatio kako je svakim danom sve gore. Učenje jezika nije napredovalo onako kako sam očekivao i kako je ta vrsta posla tražila. Konverzacija je i dalje išla teško, a usvajanje novih riječi i izraza sporije od mojih uloženi napore i želja domaćina. Strpljenje predstavnika poslodavca topilo se, a disciplina dijela stanovnika motela nije bila na razini kakva je bila propisana kućnim redom. Na kraju je poslodavac posegnuo za najoštrijim mjerama, koje nikome nisu odgovarale, a meni najmanje, jer sam se prvi našao na udaru tih mjera. Poslodavčeva konačna ocjena bila je kako, zbog nedovoljnog poznavanja njemačkog jezika, ne zadovoljavam kao prevoditelj. Tome su pridodali i moju nemoć da uvedem red među stanovnice motela, a na kraju svega odlučili su mi otkazati posao i vratiti me natrag u BiH.

Ta me odluka pogodila kao grom iz vedra neba. Činilo mi se kako su se sva zla ovoga svijeta sručila na moju glavu. Osjećao sam u isto vrijeme nelagodu, sram, i poniženje. Istodobno su proradile sve moje frustracije iz kojih se javio prezir, pa čak i mržnja prema Nijemcima i Njemačkoj, zbog čijih sam maraka napustio siguran i visoko društveno cijenjen, premda materijalno podcijenjen učiteljski posao.

Kad mi je postalo jasno kako od daljeg rada u motelu neće biti ništa, predložio sam Luci da se vratimo kući i nastavimo tamo gdje smo stali. Njezin je odgovor bio negativan, kući se nije željela vratiti ni pod koju cijenu, i to ne zbog sramote, već prije svega zbog toga što bismo iznevjerili cilj zbog kojeg smo došli u Njemačku. Kazala mi je kako samo slabići odustaju i bježe kad se pojave problemi, dok jaki ostaju, bore se i opstaju. Odlučnost koju

je ispoljila, obrazlažući razloge zbog kojih ne želi bježati s poprišta privremenog rada u tuđini bila je presudna i na kraju sam prihvatio njezin prijedlog da oboje napustimo motel i potražimo posao u nekom drugom gradu. Pritom su mi mnogo pomogli odgovorni ljudi iz našeg konzulata koji su spriječili namjere nadležnih lokalnih njemačkih vlasti da me vrata u zemlju iz koje sam došao. Tako smo na kraju, nakon deset mjeseci provedenih u „Osramu“, stigli u Schwäbisch Gmind.

U Schwäbisch Gmindu smo se zaposlili u metalskoj tvornici. Poslovi su bili znatno teži, ali su zato i plaće bile dvostruko veće. Radili smo kao metalo strugari, iako nismo posjedovali kvalifikaciju za obavljanje tih poslova, ali smo, upornošću, odricanjem te nesebičnom pomoću pretpostavljenih, naučili te poslove i počeli prebacivati postavljene norme. To nam je donijelo veće zarade, tako da smo mogli uštedjeti znatno više nego za vrijeme rada u motelu. Luca se uklopila među radnike i ni u čemu nije zaostajala. Precizno je obavljala metalostrugarske poslove, a svojim natprosječnim zalaganjem stekla je povjerenje nadređenih, koji su takav trud znali nagraditi povećanim iznosima doč-maraka. Ja sam je u svemu slijedio i naš novčani konto se iz mjeseca u mjesec uvećavao, prelazeći granice koje smo sami postavljali.

Za vrijedne radnike i štediše obavljanje teških poslova u Njemačkoj bio je unosan biznis. Uštedevina je rasla u skladu sa zalaganjem na poslu. Pretpostavljeni su nas, osim novčano, nagrađivali i povećanjem broja slobodnih dana prilikom posjeta rodnom kraju za vjerske blagdane. Za Božić smo s djecom, roditeljima i prijateljima proveli desetak ugodnih i lijepih dana. Zima je bila oštra i snježna pa smo se manje kretali po okolnim mjestima. Tako smo u užem obiteljskom krugu mogli praviti planove o izgradnji kuće.

U siječnju 1972. godine kupili smo zemljište za izgradnju kuće na Stupu kod Sarajeva. Kasnije se ispostavilo kako je zemljište nacionalizirano i zbog toga se na njemu nije mogla dobiti dozvola za gradnju. Tako smo planove za izgradnju kuće morali odgoditi za neko drugo vrijeme. U međuvremenu je Luca po treći put zatrudnjela, tako da smo misli usmjerili prema rođenju trećega djeteta. Bez obzira na trudnoću, nastavila je raditi metalostrugarske poslove, izbjegavajući samo one teže. Trudnoća se odvijala normalno i nije bilo potrebe za korištenje bolovanja prije ispunjenja zakonskog roka za porođaj.

Četrnaestog travnja 1972. godine u Schwäbisch Gmindu rodio se naš treći sin, Goran. Opet se radost vratila u naš podstanarski dom, a s radošću i problemi oko čuvanja djeteta. U kapitalističkim zemljama porodiljska odsustva traju kratko, tek toliko da se zaposlena majka oporavi od

porođaja i da shvati kako ima dijete kao dodatnu životnu obvezu. Poslije dvadesetak dana, Luca našu bebu, Gorana, nosi u Ratkoviće i koristi svoj porodiljski odmor. Po dolasku u Kreševo odmah smo organizirali Goranovo krštenje, koje je obavljeno u crkvi na Stupu, a kum je bio Mijo Tucaković. Sijelo povodom krštenja napravljeno je kod šure Nike Ljiljića u Pofalićima. Šura Niko i njegova supruga Anđa pripremili su nezapamćeno sijelo. Svirao je Anteša Marjanović, a prisutna je bila njegova obitelj, kao i mnoga Lucina rodbina. Došlo je do spontanog veselja kakvog ja prije nisam doživio. Kum Mijo iz pištolja je pucao kroz prozor. Iako je mislio kako je ispucao sve metke, jedan je ostao i pištolj je nenadano opalio u pod! Nitko, na sreću, nije nastradao.

Luca je s malim Goranom ostala u Ratkovićima do početka lipnja, a onda je uzela Zvezdana, Svjetlana, baku Anđu i malog Gorana, te se vratila u Gmind. Zvezdana je digla iz škole nekoliko dana prije školskog raspusta. Sada je u prilično velikom stanu u Bargau-Gmindu na okupu bila velika obitelj. Luca i baka Anđa morale su mnogo raditi kako priliči pravoj majci i nesebičnoj baki. Na poteškoće se niko nije žalio, iako ih je bilo napretek. Stariji sinovi bili su živahni i trebalo ih je stalno držati na oku. Najmlađi je tek ugledao svjetlost ovoga svijeta i tražio je svoj djelić pažnje i stalnu nazočnost odrasle osobe. Baka Anđa bila je u pravo vrijeme na svakom mjestu, dajući ili donoseći ono što su unuci tražili i što im se prohtjelo. Nije prigovarala niti se bunila kako su to činile mnogo starije osobe. Stizala je i pripremiti ručak, oprati, osušiti i izglacati rublje, te držati stan u čistom i urednom stanju.

Tijekom nedjeljnog odmora posjećivali smo naše poznanike i išli na izlete u obližnja mjesta. Uživali smo u ljepoti prirode, krasnim krajolicima i bistrim njemačkim rijekama. U toj sređenoj zemlji čovjek se nije mogao osjećati drukčije nego ugodno. Iako je moju punicu sve zanimalo, znao sam kako u duši potajno pati za svojim Ratkovićima i ostalim članovima obitelji o kojima se brinuo Lucin očuh, dobri i pošteni čovjek Mato Gavran. Ponekad je znala reći kako je ovdje lijepo, ali kako je kod svoje kuće ipak najljepše. Nigdje nema slobode kao u svom domu i nijedna rijeka nije bistrija od domaćih izvora i potoka.

To ljeto prošlo je kao u priči. Naša su srca bila puna radosti i oduševljenja jer smo, po prvi put nakon nekoliko godina razdvojenosti, svi bili na okupu. U tvornici zupčanika smo, kako bi nam vrijeme prošlo što brže i kako bismo što prije bili u svom domu s djecom i Lucinom majkom, radili kao navijeni. Kad bismo stigli u stan, sinovi su nas dočekivali raširenih ruku. Njima je godinama nedostajala roditeljska ljubav, a nama njihova vedra lica,

zažarene oči i topli zagrljaji. Dani su klizili kao kišne kapi niz oluk i nestajali u prošlom vremenu. Ljeto se bližilo kraju, a s njim je dolazila i Zvezdanova školska obveza. I kućne zadaće bake Anđe u Ratkovićima čekale su njezin povratak. Ona ih nije mogla odgađati unedogled i morala se vratiti u zavičaj.

Dugo smo razmatrali sva moguća rješenja i na kraju donijeli zajedničku odluku: sva tri sina odveli smo s bakom Anđom u Ratkoviće, kako ih ne bismo razdvajali i kako bi skupa rasli. Najmlađi, Goran, imao je tada nepunih pet mjeseci i bio je bakina najveća obveza, ali je za baku Anđu ta obveza bila jednako slatka koliko i teška. Kroz te dvije suprotnosti ona se gubila i poništavala. Kako, to je znala samo baka. Zbog tog njezinog neponovljivog načina trpljenja, šutnje i odricanja od ugodnosti vlastitoga življenja, bio sam joj do kraja života zahvalan i cijenio sam je i volio kao što sam volio svoju majku, a Luca još više, jer je majka i nju odgajala na sličan način, učeći je svemu što joj je bilo neophodno za samostalan život. Ona je sve to pamtila i usvajala i tako je izrasla u snažnu i sposobnu osobu koja se nije bojala ni jednog posla, niti bilo čega drugoga na što je nailazila u svome životu.

Ja kao otac moram naglasiti jedan detalj iz perioda kada smo doveli djecu i baku Anđu nazad u Ratkoviće. Trebali smo ih ostaviti, a mi se odmah vratiti na radne obveze. Već smo mnogo puta odlazili i opraštali se, imali teške rastanke, ali ovaj je za mene bio izuzetan. Vjerojatno otac treba sazreti za pravi osjećaj prema djeci. Ja ne znam što je bilo, ali dok sam se opraštao od malog Gorana, odnosno, dok sam ga ljubio i dodavao baki Anđi, iz mene se čupalo srce za njim, otkidao se komad po komad moga tijela, kočio se organizam, nisam više imao glasa za deranje, bukanje, plač. U mojim čulima, poremećenim zbog odvajanja od sina Gorana, zemaljska kugla je izgubila svoju ravnotežu, ništa više nije bilo isto.

Kuća na Trosci

Život i rad u Schwäbisch Gmündu u svemu je bio prava škola stjecanja znanja i iskustva, te odricanja i štednje za ostvarenje ciljeva radi kojih smo došli u Njemačku. Tu smo u pravom smislu zavoljeli rad i naučili ga cijeniti kao najveću ljudsku vrijednost i vrlinu. Nismo birali poslove, jer svaki je posao imao svoju cijenu, a nama je svaka cijena odgovarala budući da je povećavala naš novčani konto.

Luca je u tvornici bila majstor-tokar. Radila je najsloženije operacije na stroju, pokazujući drugima kako se sve može ako se srcem hoće. Šefovi su se divili

njezinom umijeću, predanosti poslu i inteligenciji. I ja sam joj se divio i gotovo nisam mogao povjerovati kako se u njoj krije tolika energija i umješnost. Shvatio sam tada kako pravom čovjeku treba pružiti pravu priliku i pravi rezultat neće izostati.

Pod tim dojmovima i uz sve teškoće metalskog posla, ja, bivši đak učiteljske i seoski učitelj, započeo sam tržiti novo, mojoj struci primjerenije, radno mjesto, lakše od ovoga i bliže mojoj struci. Takvih poslova bilo je na sve strane, pa sam 1973. godine prešao u tvornicu ženskog rublja „Triumpf“ u Heubachu, nedaleko od Gminda. Poslovi su bili jednostavniji i neusporedivo lakši, a i plaće su bile s tim u skladu.

U travnju 1973. godine kupili smo na ulazu u Kreševo, na Trosci, tisuću četvornih metara zemljišta za izgradnju kuće. Tijekom ljetnog godišnjeg odmora udarili smo temelje našoj kući. Time se započeo ostvarivati naš san o kući, s kojim smo otišli na rad u Njemačku. Temelj je izljeven prema nacrtu i maketi kuće koju sam napravio u slobodno vrijeme za našeg boravka u Schwäbisch Gmindu. Na kopanju i izlijevanju temelja radili smo svi, kao i moja braća Ivica i Slavko. Nazočan je bio i moj otac Luka, koji više nije bio sposoban za fizički rad. Brinuo se o alatu i smještaju stvari u šupu (ostavu). Vidjevši već tada kuću ispod krova, po okončanju zidarskih radova završen je i naš odmor. Mi smo se vratili na posao, a kuća je sagrađena do druge ploče. Luca je jednom dolazila prekontrolirati radove.

Posao u Tvornici ženskog rublja, ma koliko bio izazovan i zanimljiv, nije mi donosio dovoljno novaca za ambiciozne graditeljske planove. Pošto smo sve intenzivnije razmišljali o pokretanju privatnog biznisa i otvaranju vlastitog restorana, trebalo je osigurati sredstva za uređenje ugostiteljskog objekta u prizemlju kuće, te za nabavku potrebne opreme i inventara. Zato sam opet počeo tražiti novi posao, neki koji će mi donijeti veću zaradu. Taj mi se posao ukazao uskoro, pa sam postao zastupnik za prodaju namještaja. No, ni tu nisam ostao dugo, jer sam ubrzo pronašao mjesto zastupnika u osiguranju. Ta je djelatnost u Njemačkoj bila veoma razvijena i pružala je mogućnost za bolju zaradu.

Kako sam u tih nekoliko godina dosta dobro naučio njemački jezik, najviše sam se angažirao oko osiguranja života naših radnika na privremenom radu u toj zemlji. Posao je išao dobro i tek tada sam osjetio kako sam konačno pronašao ono što mi odgovara i za što sam se školovao. Marketinški i prodajni poslovi vratili su mu sigurnost i povjerenje u vlastite sposobnosti i više se od njih nisam odvajao.

Tijekom ljeta i jeseni 1974. godine završili smo prizemlje i prvi kat kuće. Iako nismo stavili krov, kuća je djelovala impozantno. Majstori svih struka obavili su svoje poslove po našoj želji i zamisli, za što su bili dobro plaćeni. Restoran u prizemlju bio je veći i prostraniji od svakog ugostiteljskog objekta koji je postojao u Kreševu i susjednim općinama. U njega smo ugradili suvremeniju opremu i rasvjetu. Po svemu što je imao, bio je daleko ispred ugostiteljskih radnji, kavana i restorana toga vremena. Neki su ga smatrali i jednim od najboljih restorana u Bosni i Hercegovini. Na moj prijedlog dali smo mu naziv „Troska“, po području na kojem se nalazio. To je područje nekada davno nazvano tako po ogromnim naslagama troske koja je tu odlagana, a to je otpad od primitivnog topljenja željezne rude.

Za Božić i Novu 1975. godinu svečano smo otvorili restoran „Troska“. Na otvaranju su bili uzvanici iz naše općine, te brojna rodbina, prijatelji i poznanici. U restoran i dvije sobe na prvom katu utrošili smo sve zarađene i uštedene marke. Očekivali smo se kako će se uloženo ubrzo početi vraćati, te kako će se od zarade moći pristojno živjeti. Obadvoje smo prihvatili ugostiteljski posao kao svoju sudbinu i priliku za bolju budućnost naše djece. Taj je posao imao perspektivu u tom vremenu. Standard stanovništva tih je godina naglo rastao, jer su banke davale građanima kredite pod vrlo povoljnim uvjetima i uz relativno niske kamate. Polako se nazirao prodor tržišne ekonomije, iako je, službeno, na sceni bila dominantna dogovorna ekonomija.

U našoj internoj podjeli rada Luca je bila zadužena za brigu o restoranu, a ja za nabavku robe i sve organizatorske i komercijalne poslove. Bili smo u isto vrijeme i radnici i šefovi, svatko na svoj način i svatko prema svome znanju i sposobnostima. Pošto smo sve novce zarađene u Njemačkoj uložili u izgradnju i opremanje objekta, morali smo se zaduživati za obrtna sredstva i pokriće troškova poslovanja. Već u prvim mjesecima rada uočili smo bitne razlike između naše i njemačke sredine. Okruženje se u svemu razlikovalo, kao i ljudski mentalitet. Dok smo radili u njemačkim tvornicama, uočili smo kako njihova organizacija rada ne trpi zastoje, podvale na radnom mjestu i izvlačenje od obveza. Također, kod njih nije bilo prevara i krađa, podmetanja i oštećivanja tuđih dobara. Kad se to i događalo, poslodavci su radnike kažnjavali opomenama, namirenjem štete i otkazima. Njihova riječ bila je teža od našeg zakona, a kazna drastična i neoprostiva. Sve sam to spoznao pri obavljanju ugostiteljske djelatnosti, a kasnije se i potvrdilo.

Vijest o novom i modernom restoranu u Kreševu brzo se proširila malim bosanskim gradićem, a otišla je i do

susjednih općina, pa i diljem cijele srednje Bosne. Ljudi su počeli dolaziti, što namjerno, što slučajno. Uglavnom, poslovi su se povećavali, pa smo morali zaposliti nove radnike, pretežno kuhare i konobare. Velik i dobro opremljen restoran morao je imati i glazbu, pa sam i nju pronašao, a za dobru glazbu trebalo je izdvojiti i znatna novčana sredstva.

Zarada je stizala, ali se istovremeno i odlijevala, što na robu i glazbu, što na druge ugostiteljske potrebe. Piće se točilo, hrana trošila. Sve je to trebalo nabaviti, prirediti, skuhati i servirati i, što je najvažnije, odmah pri kupnji i platiti. Poslovalo se uglavnom gotovinom, jer su drugi oblici plaćanja bili tek u povoju, razumije se, za one koji su naučili i htjeli pošteno raditi i od svoga rada živjeti. Ja sam sve plaćao unaprijed, jer mi se to činilo jednostavnijim i poštenijim poslom. Tako su plaćali i gosti, pa je bilo normalno da tako plaćaju i vlasnici restorana. Usluge glazbenika bile su skupe i odnosile su dobar dio zarade, a posebna priča bili su gosti i porezni inspektori.

Gosti su se u početku ponašali kako je nalagao kućni restoranski red. Mirno su jeli i pili, vodeći računa da inventar i oprema što duže zadrže svoj lijep izgled i blistav sjaj. Ugodno im je bilo sjediti i uživati u gastronomskim ponudama i uredno plaćati sve ono što su pojeli i popili. Ali, kasnije se situacija počela postupno mijenjati. Najprije su u restoran počeli navraćati lokalni pijanci, kojima je najvažnije bilo dobro popiti, dok im je plaćanje bilo u drugom planu. Kako bi pojačali svoju poziciju neodmjerenih rastrošnika, ispijali su veće količine alkohola od onih koje su ih držale u normalnom stanju. Zatim bi pokazivali krnje zube, razbijajući čaše i pivske boce, najprije o pod, a kasnije i o zid. Trošak načinjen pijenjem i razbijanjem nije se mogao podmiriti čak ni njihovim mjesečnim plaćama. Pričinjena šteta u takvim je slučajevima padala na teret vlasnika, odnosno na moj i Lucin račun.

Ovakve maligne seanse toliko su učestale da su nas dovodile gotovo do ludila. Narednih dana čistili smo i sređivali posljedice lumperaja podivljalih gostiju i preračunavali na kolikom smo gubitku. Razbijače smo prijavljivali policiji, ali ljudi u plavom slijegali su ramenima, pravili zapisnike i unaprijed nas obavještavali kako štetu možemo tražiti samo sudskim putem. Takve sam goste kasnije pokušavao udaljiti, ali bilo je teško...

Na riječ inspektor još uvijek sam ogorčen. Imam velike razloge, kako iz restorana Troska, tako i kasnije, u budućem radu. Subotom i nedjeljom smo radili dobro, ostalim danima veoma loše i nikako. Imao sam dosta dugova za kuću, jer sam bio početnik u poslu. Tadašnji mi inspektori procijene porez koliki je bio svim ugostiteljima

općine Kreševo skupa. Stekao sam dojam kako nekome smetam i kako moram zatvoriti radnju. Kada tome dodam kazne i prijetnje od milicije u svezi s prekoračenjem rada nakon ponoći, nije čudno što sam bio i ostao ogorčen. Čak mi je jedanput izrečena ocjena kako sam zbog dužeg rada opasan po društveni poredak Socijalističke federativne republike Jugoslavije. Porez nisam mogao platiti i morali smo početi razmišljati o zatvaranju restorana. Tako se na kraju i dogodilo.

Vrijeme je prolazilo, zarada se topila, a dugovi su rasli. Dvojica starijih sinova išli su u školu i tu su od djece slušali razne priče o radu našeg restorana. Sve je išlo u stilu „priča se“. Luca i ja počeli smo gubiti strpljenje, zatim živce i na kraju je pala logična odluka: zatvaranje restorana! Moje neiskustvo i nepoznavanje ugostiteljskog biznisa, uz poslovičnu naivnost koja me pratila, donijeli su nam potpuni krah. Umjesto zarade, ostali su nam veliki dugovi. Očekivani napredak pretvorio se u stvarni nazadak. Pokušali smo unaprijediti poslovanje otvaranjem disko kluba, ali ni to nije donijelo željene rezultate. Nakon više od dvije godine rada, pali smo ispod nule i napravili pozamašan poslovni gubitak. U takvoj situaciji valjalo je tražiti odgovarajuća rješenja, jer ovako dalje nije išlo. Na kućnom vijećanju donijeli smo jedinu moguću odluku koja je glasila: opet nam valja ići u Njemačku! Druge nije bilo, osim prodaje kuće, ali to nije dolazilo u obzir.

Zvezdanovo pismo

U vrijeme mog učiteljevanja u Volujaku upoznao sam, po mom mišljenju, dobre ljude: Adama Tolu i njegovu suprugu Katu. Adam je bio stolar i u to vrijeme pravio je dobre prozore i vrata. Imao je teretni i luksuzni auto. Često je Lucu i mene vozio kojekuda, a i mimo toga smo se družili. Ni nakon što smo otišli u Njemačku, prijateljstvo nije prekinuto.

Kada smo počeli praviti kuću, Adama sam odmah angažirao za izradu stolarije. On je sve napravio po dogovoru, ali ja nisam platio. Stalno sam mislio kako ću moći izdvojiti sredstva iz restorana. Dug je bio 4.500 DM. Nikada Adam nije zatražio svoj novac. Navraćao je u restoran, častili smo se, pričali, ja se izvinjavao, molio da me sačeka još malo i još malo... Kada sam vidio kako ne mogu skupiti novac, u ožujku 1976. godine, u dogovoru s Lucom, sjeo sam u svoj kadet LS, i - u Zagreb na pijacu! Prodao sam ga dosta dobro i Adamu vratio dug. Kamatu nije htio, a ostatak novca potrošili smo na postojeće materijalne probleme. Na primopredaji kadeta poljubim ga u prednju „šajbu“ i zaplačem. Zaplakao sam iz više razloga.

Znao sam kako dugo neću moći kupiti drugi – čime nabavljati robu? Suze su mi izazvala sjećanja da sam mnogo toga lijepog doživio u tom autu vozeći se s obitelji po Europi, do kuće u Kreševo, na izlete oko Kreševa i snabdijevanje robama.

Nikad ne treba pričati ni patiti, jer, uslijedila su još bolja auta: ford escort, BMW, mercedesi (do sada pet), svako bolje od prethodnog!

Povratnu karta za Njemačku drugi put sam kupio u ožujku 1977. godine. Bio sam razočaran i deprimiran vlastitim neuspjehom. U privatnom biznisu nisam pokazao spretnost i umijeće kakvo se u to vrijeme tražilo. To mi je bilo jasno k'o dan i s tim sam bio načisto kao i sa svim drugim u životu. Bilo je to vrijeme u kojem su drugi ugostitelji, sa mnogo manje napora i poštenja, uspijevali u tom poslu ostvariti dobru zaradu; malo na račun države, malo od radnika, malo na porezima i doprinosima, malo na cijeni i kvaliteti hrane i pića. Meni je sve to bilo strano i zato sam prošao tako jadno i gadno, kao bos po trnju, ne ubravši nijednu ružu i ne pomirisavši teško zarađeni novac. Luca je ostala raditi u restoranu, nastojeći koliko toliko zaraditi za djecu i za sebe.

Drugi odlazak na Zapad doveo me do Frankfurta na Majni. U tom velikom njemačkom gradu radilo je na tisuće naših radnika iz svih dijelova bivše Juge. U Frankfurtu sam radio razne poslove, od teških fizičkih, do manje složenih. Radno vrijeme bilo je neograničeno. Radio sam na crno, jer je tako zahtijevao poslodavac. Mnogo se radilo i zaradilo. Svojima u Kreševo javljao sam se pismima. Teško mi je bilo bez žene i djece, ali život je morao ići dalje.

Najesen je Luca zatvorila restoran i došla k meni u Frankfurt. Zahvaljujući stečenom ugostiteljskom znanju i iskustvu, zaposlila se u jednom velikom restoranu. Vodila je poslove u kuhinji, radeći i po 16 sati dnevno, čak i više. Gazda joj je isplaćivao dobru plaću, budući da je bio prezadovoljan njezinim radnim učinkom i zalaganjem. Zujala je kuhinjom i restoranom kao pčela radilica, obavljajući svoje zadatke.

Nakon njezinog dolaska, ja sam uglavnom radio poslove tapetara i druge poslove na uređenju stanova. Dok nisam ovladao tapetarskim poslom, pomagao sam majstorima i upijao njihovo znanje i nedostižne vještine. Među tim majstorima bilo je i onih koji su bili pravi umjetnici. Ne samo da su precizno odrađivali svoje redovne obveze, nego su to činili tako stručno da smo mi, laici, bili zapanjeni njihovom spretnošću i prelijepim izgledom onoga što bi uradili. Zarada je bila solidna i povećavala bi se prekovremenim satima.

I tako ja, zbog tog mog početničkog neznanja, zamalo ne poginuh od kolege – živčana tipa – Željka Vakušića. Željko je jednog dana bio nešto neraspoložen, a ja u poslu napravim neku grešku da bi me Željko zbog toga gađao velikim čekićem u glavu. Da se nisam refleksno izmaknuo, ostao bih na mjestu mrtav. Od tada ga nisam željeo nikada više vidjeti. Život je pun izazova!

Sinovi Zvezdan, Svjetlan i Goran ostali su s bakom Andom. U prostranoj kući imali su sve potrebne uvjete za učenje i dječje igre. U međuvremenu je umro muž bake Anđe, Mato, koji je bio veoma dobar čovjek. Puno je pomagao Anđi oko djece, pa je sada mogla boraviti s djecom u našoj kući na Trosci. Baka im je opet, kao i ranijih godina, bila „i otac i mati“. Premda su već bili porasli, trudili su se da baka ne osjeti teret njihovih godina i dječjih nestašluka.

U Frankfurtu smo upoznali dosta naših ljudi koji su tu godinama živjeli i radili. Neki od njih zasnovali su obitelji. Bilo je i onih koji su stupili u brak s njemačkim državljanima ili državljanicama. Takvi obično nisu govorili o povratku u domovinu. Svi drugi imali su plan zaraditi novac i po mogućnosti ostvariti njemačku mirovinu, a onda se vratiti svojim u rodni kraj. Većina ih je u domovini gradila kuće, spremajući se za vremena kad će se tamo zauvijek vratiti. Nijemci su sve nas, koji smo dolazili iz bivše Jugoslavije, gledali jednako. Nije ih puno zanimala naša nacionalna ili vjerska pripadnost. Za njih smo bili Jugoslaveni koji su došli pronaći posao i kruh i odnijeti svoje, mukom zarađene marke.

Od svih koje sam u Njemačkoj susreo ili upoznao, najviše sam se družio s mojim Kreševljacima. Među njima su mi najbliži bili: Jozo Marijanović, Jozo Ćorić, Jozo Peko, Ivo Šimunić i Niko Puljić. U prvo vrijeme nakon dolaska u Frankfurt mnogo su nam pomagali Jozo Grbeša, Jozo Peko i Jozo Ćorić, a pogotovo Ćorićeva supruga Mara, koja je imala majčinski odnos prema Luci i meni. Mi smo se međusobno intenzivno družili, odlazeći na kućna sjela ili zajedno izlazeći u restorane čiji su vlasnici bili ljudi iz naših krajeva. Često smo posjećivali prelijepi Ostpark, koji je bio glavno okupljalište šetača, stranih radnika, ali i turista koji su dolazili u taj grad. U Frankfurtu je bilo najviše Srba, Hrvata i Muslimana. Neki od njih su tu ranije došli, snašli su se i pokrenuli vlastiti biznis.

Iz vremena boravka u Njemačkoj u sjećanju mi je naročito ostala kvalifikacijska nogometna utakmica između Jugoslavije i Španjolske koja je odigrana na Waldstadionu u Frankfurtu. Jugoslavija je tada pobijedila s 1:0 i kvalificirala se na svjetsko prvenstvo. Jedini gol postigao je Josip Katalinski Škija, bivši igrač sarajevskog „Željezničara“. Slavlje je počelo po završetku utakmice i

trajalo je do zore. Tada se nismo dijelili na Srbe, Hrvate, Muslimane i ostale, nego smo svi bili jedno – zemljaci koji su se našli u dalekom svijetu, kako bi sebi i svojim porodicama život učinili ljepšim.

U posjete djeci i rodbini u Kreševu odlazili smo češće nego ranijih godina. Djeca su rasla i trebalo je dio vremena provoditi u njihovoj neposrednoj blizini i davati im savjete, te doprinositi njihovom razvoju. Sinovima i baki Anđi često smo se javljali telefonom i pismima. Od njih smo dobivali odgovore u kojima su nas pozivali da dođemo kući. Jedno od Zvezdanovih pisama toliko nas je rastužilo da smo se, čitajući ga, isplakali i donijeli konačnu odluku o povratku u domovinu. Tu odluku smo ubrzo i izvršili.

Krajem ljeta 1978. godine vratili smo se s privremenog rada iz Njemačke. Luca tamo više nije išla, a ja sam narednih godina nekoliko puta odlazio na mjesec ili dva, kako bih radom na crno dopunio obiteljski proračun. Obično sam tamo odlazio za vrijeme godišnjeg odmora ili sam u poduzeću dobivao mjesec-dva neplaćenog odsustva. Obično sam radio kod moga starog šefa Neckermana. Novca je uvijek nedostajalo, jer je trebalo školovati tri sina i osigurati pristojnu egzistenciju.

Zvezdanovo pismo

Naš konačni povratak iz Njemačke ubrzalo je pismo koga smo dobili od sina Zvezdana. U pismu je toplo i do suza dirljivo opisana sinovljeva tuga koja se godinama, još od malih nogu, taložila u njegovoj duši. Tu tugu nije mogla izbrisati ni umanjiti čak ni neizmjerena ljubav bake Anđe, a ni naši povremeni dolasci u zavičaj. Ona je rasla kako je i sin rastao i u jednom trenutku je kulminirala, potaknuvši ga da sve što ga tišti i muči pretoči na papir i stavi na uvid svojim roditeljima.

Pismo smo pročitali nebrojeno puta, zadržavajući se na svakoj riječi i pokušavajući proniknuti u dubinu sinovljevih misli. Razumjeli smo njegovu želju da zauvijek dođemo kući, jer smo i sami željeli isto. Trebao nam je samo snažan poticaj i čvrsta odluka koju smo dugo odgađali. Taj poticaj našli smo u pismu i odluka se rodila iz njega. Poslije nje nas ništa više nije moglo zadržati u Njemačkoj. I danas, kad se sjetim pisma, topla jeza prostruji mi tijelom, a kroz misli, kao na pokretnoj traci, poteče njegov, do suza dirljiv sadržaj:

Draga mama i dragi tata,

Pišem vam ovo pismo i molim vas da ga pažljivo pročitate. Ne morate mi na njega odgovarati, ali, molim vas, poslušajte me. Ispunite mi barem ovu moju želju, jer ja

u ovim godinama većih i važnijih želja nemam. Ja jedino želim da vi dođete kući! Dođite, molim vas, kući jednom i zauvijek. Nemojte ponavljati vazda istu priču kako ćete doći kad zaradite dovoljno novaca za dovršenje kuće i za kupovinu potrebnih stvari.

Što će nama i kuća i stvari kad s nama nisu naši mama i tata, kada smo uvijek s bakom. Mi baku volimo i ona voli nas, ali baka nam u svemu ne može zamijeniti vas. Ne možemo je zvati mamom ili tatom, kao što druga djeca zovu svoje roditelje. Ja toj djeci zavidim, a i Svjetlan isto. Mame i tate naših prijatelja uvijek su s njima. Brinu se o njima i njihovom zdravlju. Pokrivaju ih noću kada se otkriju. I nas pokriva baka, ali nije to isto kao kad te pokrije i poljubi mama ili tata. To nikako nije isto, i vi to sigurno znate. Imali ste roditelje i bili ste djeca kao što smo mi sada. Vaši roditelji su bili s vama dok ste bili mali. Mama oprost, tvoj tata nije bio uz tebe.

Kada ste prošli put dolazili kući, više od svih stvari koje ste donijeli, mi smo se obradovali vama. Od stvari se ne živi. Njima se ne kupuje ni ljubav ni sreća. Djeca žive od roditeljske ljubavi. Znam ja kako vi nas volite, ali što nam to vrijedi kada nismo skupa. Ljubav na daljinu ne osjeća se kao bliska ljubav, kao kad ste s nama. Dok ste vi kod kuće, ja sam najradosnije dijete na svijetu. Tada se mogu pohvaliti drugovima kako i ja imam mamu i tatu. Ne hvalim se ja onim što ste vi donijeli, kao što se neka djeca hvale kad im roditelji dođu iz Njemačke. Među njima ima i djece kojima je svejedno što su im roditelji došli. Njih zanima samo što su im kupili. Puno bi mi više značilo da mogu reći: evo moje mame i moga tate, oni će odsad biti uvijek s nama.

Ali vi dođete i odete i stalno istu priču ponavljate. Znam kako ni vama nije lako kad idete. Puno sam puta vidio suze u vašim očima. Znam kako patite i kako ste tužni kada niste s nama. Zato vas molim: kada drugi put dođete kući, nemojte se vraćati nazad u Njemačku. Ostanite zauvijek s nama. I baka će tada biti sretna. Biće joj lakše, jer neće morati brinuti o nama i danju i noću. Ona sve važnije kućne poslove mora sama raditi.

Vi ste prošli put rekli kako ćete doći kući kad zaradite pare za moj bicikl. Molim vas nemojte mi kupovati bicikl, mogu ja ići i pješke. Više volim da se što prije vratite kući. Nemaju ga ni mnoga druga djeca pa su opet sretna. Ja ću biti sretniji bez bicikla kada ste vi ovdje, nego sa biciklom kada ste daleko, u Njemačkoj. Mene više raduje lijepa riječ i vaš pogled, nego vožanje biciklom.

Svaki put kad na vas pomislim, nešto mi se stegne u grlu i mogao bih plakati kao siročić. Ne znate vi kako je djeci kada roditelji nisu stalno s njima. To vam je kao kada ste sami na svijetu. A niste, jer oko vas su drugi ljudi. Uz

nas jest baka, ali ne mogu ja baki sve reći što bih rekao vama. Ne mogu je o svemu pitati, jer je drukčije pitati baku, a drukčije mamu i tatu.

Zato vas još jednom molim, pažljivo pročitajte ovo moje pismo i dođite kući zastalno. Dosta je nama i ono što ste do sada zaradili i napravili. Imamo kuću i imamo što jesti. Drugo nam ništa više ne treba. Trebaju nam uz nas samo naši roditelji. Kao što trebaju svoj djeci na svijetu.

Pozdravlja vas i voli vaš Zvezdan. Isto vas pozdravljaju i vole Bimbo, Goran i baka. I svi vas drugi pozdravljaju. Dođite nam što prije!

Zvezdanovo pismo vratilo nas je u stvarnost i otvorilo novu stranicu u našim životima. Sreću više nismo tražili preko granice, već u vlastitom domu, ispunjenom ljubavlju, toplinom, međusobnim razumijevanjem i nadom.

Ovo Zvezdanovo pismo nije objavljeno u originalu, jer ga više nemamo, ali sadržava 90 % originalnog pisma. Zvezdan se isticao po svojim sastavima u gimnaziji. Neke pismene radove i danas imam – oni fasciniraju. I ti radovi će biti uvršteni u neku od mojih budućih knjiga.

Povratak u zavičaj

Drugi povratak u zavičaj značio je kraj naših gastarbajterskih godina. Pamtimo ih kao važno razdoblje u našim životima tijekom kojeg smo naučili mnogo dobrog a i izgradili naše, u siromaštvu stečene radne navike. Njemačko društvo, bez obzira na sve probleme kroz koje je kroz svoju dugu povijest prolazilo, jedno je od najuređenijih u svijetu. Nijemci su narod koji voli i zna raditi. Za njih se, s punim pravom, može reći kako su narod od rada, reda i discipline. Oni ništa ne prepuštaju slučaju. Uvijek sve drže pod kontrolom, iako su, za razliku od drugih država, otvoreni za sve ljude ma iz kojeg kraja svijeta dolazili.

Boraveći u Njemačkoj, značajno sam promijenio neke svoje poglede na život. Tu sam shvatio kako je rad temelj svega, kako papir i olovka nisu dovoljni kako bi se naučile najvažnije tajne svijeta i života u njemu. Svaka zarada bez rada vražji je posao i, kad-tad, vrag je i odnese. Tuđa sreća je dobra, ali svatko treba vlastitom pameću i rukama graditi svoju sreću. Tek tada je to potpuna sreća i tek tada se za jedno društvo može reći kako je sretno društvo. Onaj tko grabi tuđu sreću, na kraju ostane i bez vlastite.

Radeći u Njemačkoj, usvojio sam mnogo dobrih navika od ljudi čije mi se ponašanje sviđjelo. Proširio sam vlastite vidike koji bi, da sam ostao raditi učiteljske poslove u kreševskim selima, i dalje bili na razini učitelja, uski i

nedovoljni za razumijevanje mnogo toga što se događa u svijetu. Radio, televizija, novine i knjige dobri su za proširivanje znanja, ali bez iskustva koje se stječe susretima s drugim narodima i njihovim navikama i običajima, nedovoljni su za razumijevanje svijeta i složenih društvenih procesa koji se u njemu odvijaju.

Na sličan način i Luca je obogatila svoja znanja i stekla iskustva na kojima bi joj mnogi mogli pozavidjeti. Radeći različite poslove, osposobila se za niz zanimanja za koja je potrebno završiti više različitih škola i zanata. U tim se poslovima do te mjere usavršila da za nju više nije bio problem pronaći radno mjesto i bez diplome pokazati kako svaki taj posao može obavljati jednako ili čak bolje od onih koji su tri ili četiri godine učili za određeno zanimanje. Znanja i iskustva koja smo stekli radeći u Njemačkoj dobro su nam došli za rad i biznis u Kreševu. Ona su nam bila smjernica i poticaj za sve što smo kasnije u životu napravili i što smo prenijeli na svoja tri sina.

Po povratku u Kreševo, zaposlio sam se u sarajevskom osiguranju ZOIL, koje je imalo poslovnicu u Visokom i ispostavu u Kreševu. Iskustvo rada u osiguranju stekao sam u Njemačkoj i nastojao sam ga prenijeti i na naše uvjete. To mi je pomoglo da poslove koji su mi povjereni obavljam na zadovoljstvo mojih pretpostavljenih. Rad u osiguranju pružio mi je mogućnost upoznavanja raznih krajeva i ljudi. Često smo putovali na seminare i savjetovanja i organizirali izlete u razne krajeve i mjesta širom Bosne i Hercegovine. Na te izlete putovali smo s bračnim drugovima, pa je tako i Luca imala priliku bolje upoznati ljepote naše zemlje.

Obavljajući poslove u osiguranju, pružila mi se prilika i za dalje obrazovanje u struci. Tako sam se upisao u višu ekonomsko-komercijalnu školu, te položio 14 ispita. Znanja stečena u višoj školi itekako su mi koristila kada smo pokrenuli vlastiti biznis.

Luca se također odmah zaposlila u restoranu čiji je vlasnik bio Marko Kraljević Šanjo. Radila je blizu kuće i mogla je, većim dijelom, preuzeti obveze prema djeci. Na poslu je po običaju pokazala znanje i sposobnost, te je odbila ponudu preći raditi u kreševski hotel. U početku je radila u radničkoj kuhinji poduzeća „Čelik“, da bi potom ipak postala šefica hotelske kuhinje.

Iako smo u Kreševu znatno manje zarađivali, živjeli smo pristojno i ništa nam nije nedostajalo. Družili smo se sa susjedima i prijateljima, a najviše sa Ivom Laštrom, Antom Kožulom, Mijom Tucakovićem, Nikom Banom, Antom Filipovićem, te sa Dragom i Vjekom Ivičevićem. Sinovi su učili dobro i još u osnovnoj školi pokazivali su zavidnu samostalnost. Stariji, Zvezdan, počeo se ozbiljno zanimati za glazbu. Novi trendovi osvajali su mlade i on ih

je redovito pratio. Već u petom razredu uključio se u kreševski tamburaški zbor, u kojem je naučio svirati žičane instrumente. Nastupali su u našoj i susjednim općinama, a publika ih je svuda toplo primala. Tako je stekao solidno muzičko znanje i iskustvo, koje će mu koristiti u daljnjim aktivnostima. Kasnije je počeo svirati gitaru i ona mu je ostala trajna glazbena ljubav.

Druženje s glazbom i glazbenom scenom donijelo mu je potrebnu sigurnost i usmjerilo ga prema biznisu. Prve korake prema tom planu učinio je u osmom razredu, kada je organizirao prvu disko večer u selu Volujak. U pripremi disko večeri je, od stare muzičke linije iz bivšeg restorana, kompletirao disk-džokejsku opremu. U prvim godinama gimnazije s društvom je osnovao bend pod nazivom „Kontrola leta“. Priređivali su igranke i javne nastupe na kojima je zarađivao 50 do 100 maraka, što je za ono vrijeme bio veliki novac. Već u trećem razredu u dijelu restorana otvorio je disko-klub koji je djelovao pod patronatom gimnazijske omladine. Novac zarađen tim aktivnostima koristio je za organiziranje ekskurzija i za druge omladinske aktivnosti. U svemu je pomagao i dvije godine mlađi brat Svjetlan. Nama roditeljima sviđala se njihova ljubav i zajedništvo u idejama i radu. Uskoro im se priključivao i mali Goran. Ta trojka, to trojstvo, u mladosti je pokazivalo duh zajedništva i velikog uspjeha u budućem životu. Uvijek su se dopunjavali savjetima i, hvala Bogu, postigli su zavidan uspjeh na europskoj razini. Tata i mama im žele još više ljubavi, tolerancije, razumijevanja i uspjeha, a toga će biti ako se iz podsvijesti izbaci zavist, ljubomora i mržnja. Bez navedenih osobina čovjek je pozitivan, a pozitivan čovjek vlada situacijama i ima svijet na dlanu.

Izazovi privatnog biznisa

Privredne i društvene reforme donosile su značajne promjene koje su se mogle primijetiti svuda oko nas, a naročito u većim i razvijenijim sredinama. Svuda su se otvarale nove privatne trgovinske, ugostiteljske i zanatske radnje. Prazni prostori punili su se inventarom i raznim prehrambenim i tehničkim robama. Naš prostor u prizemlju kuće godinama je bio prazan i izvan funkcije. Nisam ga želio nikome izdati, a i Luca me sve više nagovarala da otvorimo prodavaonicu mješovitom robom. Bio sam oprezan, jer smo se na privatnom biznisu već opekli.

Jednog dana u goste nam je došao Ljubo Kapor iz Gladnog Polja kod Blažuja. U dužem razgovoru dotakli smo se privatnog biznisa i našeg praznog poslovnog prostora. Luca je ponovila kako bi rado otvorila

prodavaonicu i okušala se u trgovačkom poslu. Time se još nismo bavili, a trgovine su nicala svuda naokolo, uglavnom društvene, ali sve više i privatne. Ljubo nam je rekao kako je zajedno s makedonskom firmom „Vinojug“ iz Đevđelije otvorio prodavaonicu i kako mu posao dobro ide. Predložio je da i mi, zajedno s „Vinojugom“, otvorimo sličnu prodavaonicu i ponudio kako će, ako odlučimo, razgovarati s direktorom poslovne jedinice u Sarajevu. Luca je bila oduševljena tim prijedlogom i 1983. godine je, na svoje ime, registrirala trgovinsku radnju. Direktor Taibu svidio se naš prostor i procijenio je kako se tu može ostvariti dobar promet. Od nas je zatražio da prioritet damo prodaji „Vinojugove“ robe, kako bi to poduzeće imalo interes proširiti svoju djelatnost na naše područje. U razgovoru je bio strog i poslovan, naglašavajući kako će rezultati odlučiti hoće li se ugovor o poslovnoj suradnji produžiti.

Taibove riječi primili smo na znanje i prihvatili se posla, onako kako smo to uvijek radili, jer drukčije nismo ni mogli niti znali. Luca i ja smo uredili prostor, te nabavili i postavili neophodni inventar. Luca je prekinula radni odnos u hotelu i odlučno se uhvatila u koštac s postojećom konkurencijom. Vjerovala je kako može uspjeti i ta vjera nije je napuštala nijednog trenutka, čak ni onda kad su se pojavljivale određene administrativne i druge prepreke.

Ja sam sa sinovima iz Sarajeva dovozio voće i povrće, kao i druge prehrambene proizvode. Kupili smo i stari kombi koji se često kvario, tako da smo ga često morali popravljati i „u putu“. Sinovi, a posebno stariji Zvezdan, trudili su se u svemu pomoći u granicama svojih mogućnosti. Imali su školske obveze, kao i ja radne u osiguranju, ali smo nalazili vremena ujutro rano, prije početka nastave, zajedno dovesti i istovariti robu i onda ići na svoje redovite radne zadatke. U trgovini je ostajala Luca, koja je prodavala robu i obavljala sve druge poslove. Mene je zapalo vođenje trgovačkih knjiga i pravljenje izvještaja. U višoj ekonomsko-komercijalnoj školi naučio sam raditi kontni plan i druge knjigovodstvene operacije važne za vođenje poslovnih knjiga i pravljenje završnih računa tako da sam, uz sve drugo, bio i knjigovođa i računovođa. Obveze su bile velike, napori neizdrživi, ali dobri radni i finansijski rezultati vukli su nas naprijed.

Luci je ipak bilo najteže. Prodaja i kućni poslovi bili su njezina obveza od rane zore pa do iza ponoći. Danju bi trčala od prodavaonice do kuhinje, a noću brojala pazar i svodila obračun dnevnog utrška. Djeca su joj pomagala u slaganju i pakiranju robe, čišćenju prostora i obavljanju drugih poslova. Zbog opterećenosti poslom, bilo je i nerveze, povišenih tonova, a nekad, kada se poslovi nisu radili kako je trebalo, i batina. Glavni kreator i realizator svega bila je Luca. Ona je bila šef i radnik, prodavač, čuvar

i blagajnik. Mi smo pokrivali svatko svoj dio zadataka, trudeći se obaviti ih onako kako je ona tražila. Moram priznati kako je u svemu bila dorašla situaciji u kojoj se našla i kako se ni na što nije žalila. Jedino je tražila da svatko od nas da svoj puni doprinos i da se nitko ne izvlači od posla. Da nije bilo njezine odlučnosti i čvrstine, od trgovine na kraju ne bi bilo ništa. Ovako, ona je raspoređivala poslove, prodavala robu, brinula se o redu i čistoći u prodavaonici, a ja sam plaćao račune i predavao novac u Službu društvenog knjigovodstva.

Nakon završetka gimnazije, 1984. godine, sin Zvezdan je otišao u vojsku u Doboj. Njegove poslove trgovačkog pomoćnika preuzeli su Svjetlan i Goran, iako je najmlađem Goranu bilo tek 12 godina. Kod mame Luce nije bilo nikakvog popusta i tu ni godine nisu pomagale. Kad se radilo dobro, dolazile su nagrade u vidu povećanog džeparca, ali kad posao nije obavljan kako je trebalo i kako je mama tražila, sljedovale su kazne. U biznisu milosti nije bilo ni prema vlastitoj djeci. To im je bila najbolja životna škola, kroz nju su stjecali čvrste poduzetničke radne navike.

Po povratku iz vojske, Zvezdan se upisao na Ekonomski fakultet u Sarajevu, ali ga je ubrzo napustio, jer ga je više zanimao trgovački posao, koji je donosio dobru zaradu i otvarao široku perspektivu za razvoj poduzetničkih sposobnosti. Srednji sin Svjetlan iste je godine, po završetku ekonomske škole, otišao kod ujaka u Švedsku, gdje se bavio privatnim biznisom u ugostiteljstvu. Odatle nam je slao dio zarađenog novca za dalja ulaganja. Njegovim odlaskom dio posla preuzeo je Goran.

Tijekom 1986. godine odvojili smo se od „Vinojuga“ i registrirali trgovinu na Zvezdanovo ime. Time smo otvorili širok prostor za samostalno poduzetničko djelovanje, koje je tada bilo velikom u zamahu. Zvezdan se sve više orijentirao na trgovanje po selima. Kombijem napunjenim robom odlazio je po selima, gdje je ostvarivao dobre prodajne rezultate. Pokretna trgovina tada se prvi put primjenjivala na našim prostorima kao način približavanja kupcu onoga što mu je najpotrebnije i u tom poslu bili smo pioniri na našem području. Zvezdan je kao dobar organizator povećao obujam posla – kupio je bolji kombi i počeo je primati radnice trgovkinje da pomažu Luci.

Prihodi od trgovinske djelatnosti stalno su rasli, što se osjetilo i na kućnom standardu, koji je ubrzano rastao. Što se više radilo, to je saldo na našem računu bivao sve veći. Kako su se poslovi širili, trebalo je više radne snage, pa mi je Luca predlagala da napustim posao u osiguranju. Meni se ta ideja nije sviđala, jer sam smatrao kako je državna služba sigurnija od privatne. Osim toga, posao u

osiguranju nije me sprečavao obavljati administrativne i druge poslove u našoj trgovini.

Tih godina često smo, po potrebi posla, putovali u druge gradove. Jednom prilikom bili smo u Splitu, gdje smo među brojnim prodajnim objektima zapazili veliku i blistavo opremljenu prodavaonicu suhomesnatih proizvoda. Zvezdan se oduševio unutarnjim izgledom prodavaonice, a posebno velikim brojem kupaca. Poželio je da i mi imamo takvu prodavaonicu, jer je do tada u tom dijelu Bosne nije bilo. Po dolasku kući počeli smo razrađivati o otvaranju prodavaonice suhomesnatih proizvoda u Kiseljaku, koji je imao znatno više stanovnika od Kreševa, a i nalazio se na raskrižju putova prema Sarajevu, Mostaru, Zenici i Travniku. Tijekom 1987. godine pronašli smo pogodan prostor i započeli uređenje i opremanje u stilu kakav dolikuje toj vrsti proizvoda. Pripremni poslovi odvijali su se brzo i uskoro smo, na Lucino ime, otvorili modernu prodavaonicu „Mortadela“. Bio je to pun pogodak, jer su građani, željni suhomesnatih artikala na vlastitom jelovniku, počeli dolaziti sa svih strana. Uveli smo sve dotad poznate načine bezgotovinskog i odloženog plaćanja, što je kupce poticalo na povećanje trošenja. Osim toga, visoka inflacija tjerala je ljude na gomilanje zaliha roba za duže razdoblje, jer se nikad nije znalo dokad će se nastaviti obezvređivanje domaće valute. Cijene su vrtoglavo rasle, tako da se isplatilo imati što više robe na zalihama.

U Kreševu smo pokrenuli prodaju tehničke robe (televizora, videa, linija i dr.), a kada je savezna Vlada, na čelu s premijerom Antom Markovićem, donijela uredbu kojom je zabranila prodaju robe na čekove zbog enormne potrošnje i inflacije, mi smo nastavili primati čekove i prodavati robu na kredit. To se pokazalo dobrim poslovnim potezom, jer smo znali kako ta mjera neće dugo trajati. Sve čekove kasnije smo uspjeli realizirati i tako ostvariti visoke prihode. Osjetilo se to na kućnom standardu i narednim poslovnim aktivnostima. Tako smo obnovili i proširili vlastiti vozni park i unaprijedili unutarnju organizaciju rada.

Glavni nosioci poslovnih aktivnosti bili su Luca i Zvezdan, koji su se u svemu jako dobro dopunjavali. Tijekom 1988. godine kupili smo poslovne prostore u novom tržišnom centru u Kiseljaku, a već naredne godine Zvezdan kupuje i poslovni prostor u Visokom. Ja sam i dalje radio u osiguranju i vodio poslovne knjige za dvije radnje. Biznis je cvjetao, jer smo stalno širili lepezu poslovanja. Pogodovali su nam visoka inflacija i bujanje potrošnje, koja se u to vrijeme nije mogla obuzdati.

Pod pritiskom stalnog širenja našeg obiteljskog biznisa, počeo sam sve više razmišljati o napuštanju posla u osiguranju. Sigurnost službe i plaća više nisu bili dovoljno

snažni motivi za ostanak u ZOIL-u, pa sam u ljeto 1989. godine raskinuo radni odnos i osnovao vlastito poduzeće. Te godine Vlada je donijela zakon kojim je omogućeno osnivanje privatnih poduzeća. Bio sam među prvima koji je registrirao poduzeće na svoje ime. Zvalo se Export-import „Stanić“. Sjedište mu je bilo u Sarajevu, u ulici Vojvode Putnika 15. U jednom uredu bili su smješteni tajnica i šef računovodstva, Tanja Pržulj. Tanja je govorila četiri strana jezika i bila je izuzetno vrijedna i sposobna radnica. Sve poslove obavljala je na najbolji mogući način, doprinoseći tako razvoju poduzeća i njegovoj afirmaciji, kako kod poslovnih partnera, tako i kod naših brojnih kupaca. Radila je kod nas do početka rata, kada je sa svojom obitelji otišla u Dansku, gdje živi i danas. Komercijalne poslove obavljao je Jurica Kologranić, koji je danas privatni poduzetnik u Splitu.

Kako se posao razvijao, u radni odnos primio sam i Lucinog rođaka Zorana Ljiljića iz Sarajeva, s kojim sam radio sve do 2001. godine. Zoran je savjesno obavljao sve povjerene poslove i bio je čovjek na kojeg sam se mogao osloniti u svakoj situaciji. Naši odnosi bazirali su se na uzajamnom poštovanju i obostranom uvažavanju, što je najvažniji uvjet za zajednički rad u privatnom biznisu. Sa Zoranom sam ostao u izvanredno dobrim odnosima i nakon što se osamostalio i razvio vlastiti biznis. U poduzeću su radili još i Nenad Rašić, Ljilja Marjanović, Biljana Ljiljić, Vlado Tomić, Leonardo Bakula, Nermina Huseinagić, Tadija Tolić i Vesna Ivičević. Svi su dali značajan doprinos u razvoju poduzeća i učvršćivanju njegove pozicije na tržištu tehničkih proizvoda.

Nakon povratka iz Švedske, priključio mi se i sin Svjetlan. Iskustvo stečeno u toj razvijenoj kapitalističkoj zemlji Svjetlan je primijenio u našem poduzeću. Za relativno kratko vrijeme unaprijedio je poslovanje i uspostavio dobre relacije za uvoz tehničkih roba. Uvoz je funkcionirao besprijekorno, a poboljšao se i plasman robe na tržištu Bosne i Hercegovine. Export-Import „Stanić“ preselili smo na novu adresu u sarajevskom naselju Stup. Naša skladišta uvijek su imala dovoljno tehničke robe koja se u to vrijeme tražila. Puno novaca ulagali smo u reklamu i propagandu i to nam se višestruko vraćalo. Uspostavili smo modernu organizaciju poslovanja koja je predstavljala novost u privatnom poduzetništvu. Slijedili smo iskustva iz drugih zemalja, ali i velikih domaćih poduzeća.

Zvezdan i Svjetlan su 1990. godine u Visokom otvorili restoran „Royal“. Restoran su vodili Luca i Svjetlan, a Zvezdan se okrenuo novom biznisu. Registrirao je štedno-kreditnu zadrugu „Commerce Stanić“, koja se bavila kreditiranjem. Ta financijska organizacija dobro je

radila, jer je novac davan na zajam osiguravan hipotekama. Uglavnom su to bili automobili ili druga imovina klijenta.

Najmlađi sin Goran, po dolasku iz vojske, 1991. godine, registrira trgovinsko poduzeće „Gorstan“. Sa devetnaest godina bio je najmlađi vlasnik privatnog poduzeća i direktor u bivšoj Jugoslaviji. Posao je dobro krenuo i donosio mu je dobru zaradu. Do početka rata već je stekao solidan kapital, a imao je i mnogo nenaplaćenih poslova.

Početkom 1991. godine, Zvezdan i Svjetlan otputovali su na Tajland, gdje su se upoznali s ljepotama te zemlje, a dijelom i s načinom funkcioniranja njihovog poduzetništva. S tog puta donijeli su neka nova saznanja koja su kasnije primjenjivali u svom radu i poslovanju.

U ožujku 1992. godine iz Njemačke sam uvezao velike količine tehničkih proizvoda poznate svjetske marke „Sony“. Napunio sam sva skladišta i sa suradnicima izvršio potrebne pripreme za njihov plasman na domaćem tržištu. Moj poslovični optimizam i neograničena vjera u ljude nisu u potpunosti predvidjeli ratnu opasnost koja se nadvila nad Bosnom i Hercegovinom. U mogućnost ratnog sukoba nisam vjerovao dok rat nije grunuo i na moja vrata. A to se dogodilo u Sarajevu početkom travnja 1992. godine.

Bijeg iz sarajevske opsade

Avet rata danima je kružila oko Sarajeva. Pojavila se u vojničkim odorama različitih boja i krojeva. U početku se mogla primijetiti na ulicama u obliku osoba koje su nosile različite vrste oružja, od običnih pištolja, preko heklara, pa do automata, bombi i pušaka. Na Ilidži su se mogli primijetiti muškarci dugih brada i sa šubarama koje su neodoljivo podsjećale na četnike iz Drugog svjetskog rata koje smo mogli vidjeti samo u partizanskim filmovima.

Na dan muslimanskog vjerskog praznika Bajrama, 4.IV.1992. godine, u Sarajevu su se pojavile barikade koje su na raznim lokacijama držale različite naoružane grupe. U srpskim dijelovima barikade su držali pripadnici srpskog naroda, a u muslimanskim su na barikadama bili Muslimani. Hrvata je u gradu bilo malo i oni su uglavnom bili u zatvorenim objektima, odakle su promatrali ta događanja. U Hrvatskoj je rat trajao više od godinu dana i već je ostavio pustoš i stravična stradanja građana Vukovara, Dubrovnika, Zadra i drugih gradova i mjesta. Sve smo to mogli pratiti putem televizije i u dnevnom tisku.

Rat se s početkom proljeća naglo počeo preseljivati u Bosnu i Hercegovinu. Tih dana su se održavale brojne manifestacije koje su organizirane s ciljem da se spriječi

nadolazeće ratno zlo. Pažljivo sam pratio vijesti o barikadama u Sarajevu, ali i dalje nisam vjerovao kako će rat izbiti u tako velikom gradu. Nadao sam se kako će se usijane glave ohladiti i kako će sve to zlokobno zveckanje oružjem utihnuti.

S takvim uvjerenjem sam u ponedjeljak, 5. travnja, iz Kreševa krenuo s radnicima na posao u prodajni objekt na Stupu. Prošli smo put bez ikakvih problema, iako su se na pojedinim mjestima mogli primijetiti ljudi u odorama i pod oružjem. Prihvatili smo se redovitog posla i jednim vozilom otpremili pedesetak televizora u Kreševo. Usput smo slušali radio i vijesti koje su se redale kao na filmskoj traci. Ton kojim su saopćavane bio je zlokoban. Oko Sarajeva se stezao обруč koji su formirale Jugoslavenska narodna armija i srpske paravojne formacije. U Gradu su se čule eksplozije i pucnjava iz vatrenog oružja. Ništa nije mirisalo na dobro. Grozničavo sam razmišljao o tome što poduzeti i da li čekati kraj radnog vremena. Podnevne vijesti govorile su o oružanim sukobima i o postavljanju barikada na mnogim lokacijama u gradu. Na kraju sam odlučio zatvoriti radnju i sa radnicima koje sam jutros dovezao na posao krenuti natrag u Kreševo. U skladištu je ostala tehnička roba vrijedna oko 850.000 njemačkih maraka.

Na putu kroz Ilidžu vidio sam mnogo naoružanih osoba. Bile su obučene u različite odore i naoružane lakim oružjem kratkih i dugih cijevi. Neki su imali brade, a drugi su izgledali pristojno. Činilo se čak kako me prate nezainteresiranim pogledima. Nisam primijetio barikade na cesti. Na Ilidži je prije rata živjelo dosta Srba i oni su bili većinski narod u okolnim selima: Vojkovićima, Plandištu, Vrelu Bosne, Osijeku i Blažuju. Prošli smo pored srpske crkve koja se nalazi u podnožju planine Igman i produžili prema Blažuju. Na cesti iza željezničke stanice zaustavila su me dvojica bradatih vojnika s crnim maskama na glavi i uperenim automatima. Tražili su da skrenem desno na sporedni put.

U autu je zavladao strah i panika. Žene su počele tiho plakati. Kroz glavu mi je prostrujalo stotinu misli, od onih da poslušam naredbu, do onih da dodam gas do daske i produžim prema Kiseljaku. Noge su mi se oduzele tako da nisam mogao napraviti odlučujući pokret. Gledao sam prema bradonjama, očekujući njihovu dalju reakciju. A ona se svodila samo na jedno: na skretanje s glavnog puta i odlazak u neizvjesnost. Moja neodlučnost nije imala granice. Stajao sam u mjestu, gotovo paraliziran, bez snage bilo što kazati ili poduzeti. To stanje nemoći možda je i bilo odlučujuće. U svakom slučaju, donijelo mi je kakav-takav predah, a mojim neprijateljima oduzelo dragocjeno vrijeme za akciju.

Dok je trajala ta neravnopravna igra živaca, iz pravca mostarskog raskrižja naišla je naoružana patrola od nekoliko uniformiranih ljudi. Zaustavili su se pored auta i dali mi znak da nastavim put u smjeru kojim sam se kretao. Bradonje su se pobunile, tražeći da izvršim njihovu naredbu. Između te dvije grupe izbila je oštra rasprava. Patrola je bila brojnija i njezina riječ bila je odlučujuća. Poslušao sam ih i ne gledajući bradonje, u sekundi ubacio mjenjač u brzinu i dodao gas. Auto je jurnuo prema Rakovici nošen vlastitom snagom i mojim otkočenim strahom. Misli su mi se počele bistrirati tek kad sam prošao Kobiljaču i spustio se serpentinama prema Brnjacima. Tu sam konačno shvatio kako je ono najgore prošlo. Bili smo na sigurnom i u područjima naseljenim hrvatskim i muslimanskim stanovništvom. Četnici su ostali daleko iza nas, crne kapuljače i oružje također. Ovdje je vladala ugodna proljetna tišina. Sloboda je bila pred nama, a u našim dušama mir. Pogledao sam radnike: na licima nekih od njih primijetio sam suze i zabrinutost, dok su se drugi smješkali, svjesni kako je najgore iza nas. Nastavili smo razgovor, živo komentirajući neizvjesnu i opasnu situaciju kroz koju smo prošli.

Po dolasku u Kreševo, znao sam kako narednih dana neću moći ići na posao u Sarajevo. Ali, i tada sam još uvijek vjerovao kako će se stanje smiriti, te kako će pamet nadvladati ludilo koje je zavladao u glavama nemalog broja ljudi. Iz Sarajeva sam donio oko 9.000 maraka pazara i to je bila jedina imovina koju sam, uz ranije poslane televizore, uspio spasiti. Sve drugo ostalo je na milost i nemilost razularenim vojskama, lopovima i uličnim bandama koje su narednih dana, mjeseci i godina harale gradom, pljačkajući i uništavajući sve što im je došlo od ruku. Čuvar Mijo Strujić još je neko vrijeme dolazio u objekt, pokušavajući sačuvati imovinu, a onda se pod prijetnjom naoružanih osoba morao povući. Roba je pokradena, a objekt devastiran i uništen u bezumnim ratnim operacijama. Za mene i moju obitelj učinjena je šteta koju, tada sam to već znao, nikada nitko neće namiriti.

U ratu prestaju vrijediti sva pravila i norme ljudskog ponašanja, a na površinu izbijaju divljačke strasti koje mnogi vješto prikrivaju u mirnim vremenima. Na ovom svijetu mnogo je dobrih ljudi koji drugima ne bi mogli učiniti nikakvo zlo, ali, isto tako, mnogo je bandita, protuha i idiota koji jedva čekaju da izbije nered kako bi mogli ubirati danak vlastite umne pokvarenosti. Takvi su od početka do kraja rata u Sarajevu, ali i drugdje, držali sve konce u svojim rukama. Oni su ubijali, palili, rušili, krali, silovali, prijetili i činili druga nedjela na štetu normalnih ljudi. Sve te stvari s vremenom sam upoznao, zgražavao se, trpio i, kao i mnogi drugi, čekao da zlo stane, te da se na

naše prostore vrati oružjem oduzeta sloboda i tako željeni i potrebni mir.

No, dok vrijeme zla ne prođe, valjalo je nešto raditi i živjeti. Morali su se obavljati zadaci koje je rat svima nametao. Nekima je on dao i utrpao oružje u ruke, a drugima obvezu da osiguraju sve što je vojnicima na fronti i običnim građanima potrebno za svakodnevno preživljavanje. Mene je čekalo ovo drugo, jer sam jedino to s članovima svoje obitelji i znao raditi. Oružje mi je bilo strano, mržnja neprihvatljiva, a ubijanje ljudi i uništavanje tuđih dobara neprihvatljiva i grozna aktivnost.

U prvoj godini rata u Bosni i Hercegovini, područje Kiseljaka, Kreševa i Fojnice nije bilo zahvaćeno ratnim operacijama. Preko njega se uglavnom dopremala humanitarna pomoć i sva potrebna roba za preživljavanje napućenih stanovnika Sarajeva, koje se nalazilo pod opsadom srpske vojske na čijem su čelu bili Radovan Karadžić i Ratko Mladić, prvi, kao civilni i vojni, a drugi, kao vojni zapovjednik. U grad se nije moglo ući niti iz njega izaći. To je bilo dopušteno jedino humanitarnim konvojima i vojnicima međunarodnih snaga, koje su pokušavale uspostaviti kakav-takav mir. Obični ljudi mogli su iz Sarajeva izaći ili u njega ući na vlastiti rizik, ugrožavajući time vlastiti život. Čak i kad je ispod aerodroma Butmir prokopan poznati tunel, rizik ulaska u grad ili izlaska iz njega bio je velik, jer je srpska vojska neprestano držala na nišanu putove kojima se prolazilo do tunela u naselju Dobrinja i dalje od njega, prema Hrasnici i Igman planini.

U tom periodu radili smo u našim prodavaonicama u Kiseljaku koje je vodio Zoran Ljiljić i u Kreševu gdje je radila Luca. Zvezdan i Svjetlan su ubrzo nakon izbijanja rata napustili zemlju. Zvezdan je sa suprugom Irenom otišao u Split, gdje je pokrenuo vlastiti biznis, dok je Svjetlan sa suprugom Vesnom u prvo vrijeme boravio u Švedskoj, a zatim se i on vratio u Split. U Kreševu je ostao jedino naš najmlađi sin Goran, koji je nastojao održati svoju veleprodaju.

Ratno vrijeme nije naklonjeno ljudima koji se bave biznisom. U njemu mogu uspjeti samo oni koji se bave prljavim poslovima i koji imaju vlastitu oružanu zaštitu. Mogu opstati i oni koji rade pošteno, ali njih mora pratiti nevjerovatna ratna sreća. Moja obitelj nije pripadala ni jednoj ni drugoj vrsti. Radili smo koliko su prilike dopuštale, vodeći računa da se nikome ne zamjeramo, što je, međutim, bilo izuzetno teško. Pored regularne vojske, na našem području djelovale su i izolirane grupe i pojedinci kojima je pljačka bila jedino i najunosnije zanimanje. Oni su operirali noću, upadajući u kuće, stanove i prodajne objekte, odakle su uzimali ono što im se dopadalo i što su

mogli dobro prodati. Našu kuću i radnje ti su pljačkaši često „posjećivali“, odnoseći ono što je bilo najvrjednije. Prijave vlastima, vojsci i policiji nisu mnogo pomagale, jer su i oni bili nemoćni pred najezdama noćnih pljačkaša i razularenih grupa i pojedinaca pod oružjem. U to je vrijeme oružje bilo jedino sredstvo kojim se dokazivala snaga i nadmoć.

Po ratnom rasporedu moja je obitelj bila zadužena za opskrbu stanovništva prehrambenim i drugim proizvodima. Robu smo nabavljali u Hercegovini, koja je tih godina bila pravi trgovinski eldorado. Preko tog područja, koje su nazivali „bijeli put“, stizali su svi konvoji, kako humanitarni, tako i oni sa komercijalnom robom. Više puta sam išao u nabavku robe u zapadnu Hercegovinu. Tu sam se susretao s ljudima koji su živjeli drugim načinom života. Njima je trgovina bila na prvom, a rat u drugom planu. Na tom je području vladao mir. Od novca zarađenog trgovinom i na druge načine, gradile su se velike kuće, prodajni objekti, skladišta i industrijski pogoni. Biznis je cvao i o ratu se nije mnogo pričalo. Nekoliko desetaka kilometara dalje, ratni plamen gutao je nevine ljude i njihova teško stečena materijalna dobra.

Pod dojmom mira, koji je u prvo vrijeme rata vladao i na prostorima srednje Bosne, ja sam u stankama između trgovačkih poslova s majstorima gradio vikendicu na njivi „Krčevini“. Namjeravao sam se tu odmarati kada jednom prestane prokleti rat i kada se život vrati u normalu. Pravio sam mali objekt, tek toliki da se u njemu može smjestiti nekoliko osoba željnih odmora i uživanja u ljepoti prirode. U potkrovlju sam uredio manji prostor za spavanje. Bio sam i ostao sanjar koji se lakše mogao odviknuti od kruha, nego od sna o ljepšem i boljem životu. Ali, kako san uvijek kratko traje, i moje sanjarenje o pjesničkom stvaranju pod krošnjom stoljetnog hrasta i s pogledom usmjerenim prema dolini i obroncima Inač planine, prekinuli su događaji kojima se tada malo tko mogao nadati. Oni su došli odjednom, bez prethodne najave, i silinom koja nas je izbacila s kolosijeka mira na kome smo dotad uživali, vozeći se prugom punom uspona i padova.

U ljeto 1993. godine i na srednjobosansko područje grunuo je rat, koji nas je skrenuo iz tokova normalnog života. Bez ikakve potrebe i bez bilo kakvog racionalnog opravdanja, sukobile su se vojske Hrvatskog vijeća obrane i Armije Republike Bosne i Hercegovine. Ni do danas nije utvrđen pravi razlog toga sukoba, jer svaka strana ostaje sa svojim argumentima, bez uvažavanja argumenata druge strane. U ratu je to tako, jer je rat, u svojoj biti, stanje iskrivljene svijesti onih koji su ga izazvali, kao i onih koji su ga zdušno prihvatili i zaigrali igru smrti po njegovim

pravilima. Rat ne donosi pravdu i u njemu nema stopostotnih pravednika. Svatko tko oružjem dokazuje snagu i nadmoć nad protivnikom manje ili više uprlja ruke krvlju nedužnih ljudi.

Meni je sukob Hrvata sa susjedima Muslimanima posebno teško pao, jer sam među pripadnicima muslimanskog naroda imao dosta poznanika i prijatelja. Doživljavao sam ih kao dobre, čestite i vrijedne ljude koji su bili privrženi svojim porodicama i u svemu se slagali sa svojim susjedima ma koje vjere bili i ma kojem narodu pripadali. Muslimani su bili susretljivi, bogobojažljivi i prostodušni ljudi. Uzajamno smo se poštovali i ne sjećam se da je među nama zabilježen bilo kakav ozbiljniji incident. Sada je odjednom među nas ubačen razdor i izbio je rat čije ćemo posljedice desetinama godina osjećati, i mi i naša djeca, a možda i unuci.

Teritorij općina Kreševo, Kiseljak, Fojnica, Vitez i drugih u srednjoj Bosni podijeljen je prema snazi oružja. Gdje je netko bio brojčano i vojno nadmoćniji, zauzeo je gradove i bliža sela. Hrvati su imali kontrolu u Kreševu, Kiseljaku, Novom Travniku i Vitezu, a Muslimani u Fojnici, Kaknju, Varešu, Visokom i Travniku. Moje selo Crnički Kamenik, koje je bilo nacionalno izmiješano, zauzeli su Muslimani. Hrvati su izbjegli ili su prognani iz svojih domova koji su opljačkani. Taj obrazac nasilja svi su primjenjivali i on je bio podjednak kod svih naroda i vojski. Nitko nikoga nije štedio, niti je bilo tko bio milosrdan prema slabijima. Progon, pljačke, paljevine i ubijanje bile su metode za dokazivanje snage i nadmoći nad drugima, za održavanje ravnoteže straha i za prisvajanje svega što su slabiji prethodno stekli i imali.

Moji roditelji i rodbina izbjegli su u Kreševo i Kiseljak. Mnoge kuće su spaljene, a zapaljena je i moja tek izgrađena vikendica u Krčevini. Sve što smo imali na tom području otišlo je s vatrom i dimom prema nebu ili je preneseno u kuće naših stoljetnih komšija. Zlo se nadvilo u dolinama rijeka Kreševčice, Lepenice, Fojnice i Lašve. Zlo je odjekivalo vrhovima planina Zec, Bitovnja, Inač, Lopata, Vlašić i drugih. Kamo god smo se okretali, odasvud je prijetila opasnost od metaka i gelera koji su sijani iz raznovrsnog oružja bojovnika i inih vojnika. Ludilo je haralo na sve strane, prijeteći da nam oduzme i sažee sve što smo imali, uključivo i naše, u to vrijeme, zlosretne živote. Bio sam tada zbunjen i izgubljen. Zbunjen zbog svega što se događalo, izgubljen zbog nemoći da učinim bilo što, što bi moglo pomoći da se nadolazeće zlo spriječi ili izbjegne. Pomagao sam koliko sam mogao, govorio koliko se smjelo, ali je to bilo malo i nedovoljno da bih bio zadovoljan učincima vlastitog ljudskog i poduzetničkog

angažmana. Ali moralo se živjeti i ići dalje, do mira i nekog boljeg vremena.

Telefonom smo održavali vezu sa sinovima. Oni su u međuvremenu dobili svoju prvu djecu. Posjetili smo ih i upoznali u Splitu i Zagrebu. Susreti s djecom, unucima i snahama meni i Luci značili su mnogo, vraćajući nam nadu u dane koji su dolazili. Počeli smo vjerovati kako će doći vrijeme kada će sve opet biti kao što je nekada bilo, kada će zemljom zavladati mir i sloboda i kada će naša djeca sa svojim obiteljima ponovno dolaziti u Kreševo, odakle su se otisnula daleko od rodnoga doma.

Ratni sukob između Hrvata i Muslimana, koji su se u međuvremenu prozvali Bošnjacima, promijenivši tako svoje ime iz vjerskog u državotvorno, trajao je oko godinu dana. Novim imenom Muslimani-Bošnjaci naglašavali su svoju autohtonost na tlu BiH. Kako je rat započeo iznenada, kao nepotreban dodatak zajedničkom ratu protiv Srba, tako je kao relikv ljidske gluposti naglo i prekinut. U Washingtonu je, nakon pritiska američke administracije, zaključen mirovni sporazum između dvaju naroda koja su stoljećima živjela na istom prostoru, tlačeni otomanskim i austrougarskim osvajačkim imperijem.

Ratne zgode i nezgode

O ratu se u načelu i ne može ništa lijepo reći niti napisati. To je stanje erozije ljudske svijesti u kojem se ne zna ni tko pije ni tko plaća, osim što je poznato kako najviše plaćaju obični mali ljudi. Oni su najveće žrtve rata i preko njih se lome sva ratna zla i nesreće. Na kraju rata jedino oni izlaze kao neupitno poražena strana. Svi ostali na sva usta nastoje dokazati kako su baš oni pobjednici. Jadnici i ne znaju kako u ratu, zapravo, nema pobjednika. U ratu su svi poraženi, ma koliko im se činilo kako se iznad tog poraza nadvila njihova pobjeda, jer rat, u osnovi, svima donosi štetu i nesreću, manju ili veću, ali štetu i nesreću koja je vidljiva i u ljudskom smislu opipljiva.

Za vrijeme rata događale su mi se, kao i drugim ljudima, razne zgode i nezgode. I jedne i druge rado bih prebrisao i zaboravio, ali sjećanje je jače i ono ne dopušta mjesto zaboravu. Ratnih zgoda u pravilu je kod svakog čovjeka malo. Zato se one brže zaboravljaju, jer nemaju status zaštićenog podstanara u našim mislima. Nezgode, ma kakve bile, zbog svoje tamne strane lakše se pamte i teže zaboravljaju. Pošto je moj trgovački posao bio usko povezan s ratnim prilikama i neprilikama, na ovom mjestu zapisat ću samo po jednu zgodu i nezgodu koje, svaka na svoj način, govore o ljudskim karakterima u zlom ratnom vremenu. Pošto je za mene dobro uvijek na prvom mjestu,

prvo ću opisati zgodu koja mi se dogodila na priličnoj udaljenosti od Kreševa.

Odmah po zaključenju Washingtonskog sporazuma o prekidu rata između Hrvata i Bošnjaka, otvoreni su putovi prema Hercegovini i svi koji su bili zaduženi za opskrbu izgladnjelog naroda, krenuli su konvojima u nabavku i dopremu hrane i drugih potrebnih roba. U ljeto 1994. godine, sa četirima unajmljenim kamionima, uputio sam se prema Širokom Brijegu radi nabavke hrane i druge robe. Kretali smo se dobro poznatim putovima, izbjegavajući područja koja su granatirana sa srpskih položaja. Na ulasku u Konjic zaustavila nas je policija i obavijestila kako se očekuje granatiranje grada.

Tek što smo saslušali upozorenje, u našoj blizini eksplodirala je granata. Iskočili smo iz vozila i sklonili se u jedan podrum u kojem je bilo stotinjak osoba. U autu su nam ostale sve stvari, a među njima i najlon kesu u koju sam spakirao 85.000 maraka za nabavku robe. Kad sam ustanovio kako je novac ostao u golfu, sledio sam se i nije mi više bilo ni do čega. Šutio sam kao zaliven, nadajući se kako će granate promašiti golf, te kako mu se nitko neće približiti dok traje granatiranje. Sam nisam imao dovoljno hrabrosti istrčati do auta i uzeti novac. Opasnost je bila velika i svaki rizik bio je suvišan, jer se njime ugrožavao vlastiti život. Znao sam kako je novac prokletstvo i kako bi me eventualni izlazak iz skloništa mogao koštati glave. U sebi sam se molio Bogu da mi sačuva taj novac, jer bi bez njega propao cijeli moj trgovački posao. Golf je vozio moj rođak Ivica Stanić Arlika, koji je tog dana vozio mene i radio nešto posla za sebe. U periodu od pola sata oko nas je palo trideset i šest granata. U tom podrumu se sklonilo stotinjak ljudi - sve jedan na drugome. Moj rođak Arlika i ja ušli smo u jedno bure za kreč kao da nam je sigurnije. Strah je bio toliki da nismo znali ni gdje smo ni tko smo. Odjekivala je konjička dolina, nebo je plakalo, nacionalističke strasti su divljale.

Nakon pola sata, koliko je trajalo neprestano granatiranje, izašli smo iz podruma. Pojurio sam prema autu i kad sam otvorio vrata, na sjedištu sam pronašao vrećicu s novcem. Sve je bilo na svom mjestu kako smo ga u panici i ostavili. Zahvaljivao sam Bogu što je sačuval auto od granata, a policiji što se nitko nije približio autu. Dobri su bili i Konjičani, koji za granatiranja nisu prilazili blizu autima i stvarima što su u njima ostale. Da je bilo lopova koji koriste takve ili slične prilike, novac bi sigurno završio u njihovim džepovima. Ovako, s dvama kamionima nastavio sam ka Širokom Brijegu, a druga dva vratila su se natrag u Kreševo, zbog straha njihovih vozača.

Ovu sretnu zgodu prepričavao sam prijateljima nakon povratka iz Hercegovine i svi su pohvalili poštenje

policije i građana Konjica. Takvi su primjeri u ratu rijetki i zato se dugo pamte i ostaju kao svijetli primjeri ljudskog poštenja, iako se o Konjicu i tada i kasnije pričalo kao o općini u čijim su se selima dogodili stravični masakri hrvatskih civila od strane ekstremnih dijelova muslimanske Armije RBiH. Takvih je primjera, nažalost, bilo na svim područjima, ali bilo je i onih drugih, pozitivnih koji su nam ostali u lijepom sjećanju, kao što je i ovaj moj s velikim novcima koji su preživjeli granatiranje i izazov dugih prstiju potencijalnih lopova.

Negativnih primjera i nepravilika bilo je mnogo više nego pozitivnih. Oni su uglavnom vezani uz područje općina na kojima sam se u miru osjećao kao svoj na svome. U ratu je taj osjećaj nestao pod prisilom oružja i onih koji su ga nosili. Među njima su većinom bili dobri ljudi koji su uniformu i oružje nosili s časnim namjerama da odbrane živote i vlastite obitelji i domove, ali je bilo i mnogo problematičnih osoba kojima je oružje služilo za zastrašivanje slabijih ili kao sredstvo prisile prilikom organiziranja pljački, otimačina i uništavanja tuđe imovine.

Za vrijeme rata ti i takvi izvršili su dvadeset osam pljački naših prodajnih objekata, miniranje i dizanje u zrak dviju radnji u Kiseljaku, četiri bombaška i rafalna napada na našu kuću i poslovne objekte, te bezbrojne pokušaje iznuđivanja novca i robe. To nam je zagorčavalo ionako težak i nesiguran život. Sve što smo u ratu radili i zaradili, preoteli su ili uništili pojedinci ili grupe koje su se stavile iznad reda i zakona. Njima ništa nisu mogli ni vojne vlasti niti policija, jer su dolazili i odlazili pod okriljem noći. Čak ni za one koje smo prijavljivali imenom i prezimenom nije bilo pravnih sredstava koja bi ih odvratila od pljačkanja tuđe imovine i vršenja drugih kaznenih djela. U ratu je život jeftiniji od bilo čega na svijetu. To smo svi znali i zato smo se čuvali onih koji su to nepisano pravilo potvrđivali u praksi. Tko nije bio dovoljno mudar i oprezan, plaćao je ceh i trpio veće štete, a njegov i životi članova njegove obitelji bili su ugroženi. Mnogi su to iskusili na vlastitoj koži, među njima i ja, iako sam činio sve kako bih izbjegao susrete i sukobe s onima koji su ih gotovo svakodnevno tražili. Trudio sam se biti razumnim zaštitnikom svoje obitelji, te vlastitog života i imovine. Donekle sam u tome i uspijevaao, jer su agresivni napadači s vremena na vrijeme ostavljali na miru mene i moje ukućane, usmjeravajući se na druge od kojih se imalo što opljačkati ili oduzeti. Da rat nema milosti ni prema kome, uvjerio sam se bezbroj puta na vlastitom primjeru, a također i kako su korijeni i stablo zla zasađeni u ljudskim glavama.

Kad na sve to gledam iz današnje perspektive, čini mi se kako su najpametnije postupili oni koji su ratnu zonu

na vrijeme napustili i zaputili se u zemlje u kojima vladaju mir i relativno ljudsko blagostanje. Oni su vani postigli mnogo više nego što bi postigli da su ostali na ratnom poprištu. Najbolje primjere nalazim u vlastitoj obitelji. Dva moja sina su na vrijeme otišla u druge zemlje, snašli se, stali na svoje noge i postigli rezultate kakve bi svatko mogao samo poželjeti.

Mlađi sin Goran, supruga Luca i ja ostali smo braniti svoj dom i, na našu sreću, preživjeli i oduprli se raznim opasnostima. Radili smo i drugima pomagali koliko smo mogli, svjesni kako je od svega najvažnije ostati čitav i pri zdravoj pameti. Danas smo živi, a i pameti je ostalo koliko je trebalo za nastavak posla koga smo s velikim uspjehom obavljali prije nego što je započeo rat. Svatko o svome životu odlučuje i svatko kroji vlastitu sudbinu, kako drugi, tako, eto, i mi. Kad je rat stao, mi smo krenuli dalje. Zapravo, krenuli smo s istog mjesta, ali s daleko slabijih pozicija od onih na kojima smo se nalazili prije nego što je rat započeo. U ratu su nas iscrpila davanja i uzimanja. Vlastima smo davali koliko su tražile, a lopovi su uzimali koliko su htjeli. Za sve je bilo dovoljno, a za nas najmanje. Ali, na sreću, preživjeli smo zlo i to je naš najveći dobitak.

Poslijeratni rad i pad

Kraj rata dočekali smo na „pozitivnoj nuli“. Bili smo živi i čitavi, a sve ostalo trebalo je započeti od te pozitivne nule. Novaca nismo imali, ali smo imali bogato prijeratno i siromašno ratno iskustvo. U svakom slučaju, i jedno i drugo dobro nam je došlo.

Kad je rat stao, u Kiseljaku smo nastavili prodavati robu široke potrošnje i namještaj. Posao se razvijao, iako je konkurencija bila jaka, pošto je otvoreno mnogo novih radnji koje su prodavale iste proizvode. Tijekom 1995. godine u Zenici sam registrirao poduzeće „Stanex“ koje se bavilo prodajom tehničke robe. Za direktora sam postavio Emila Brnića, kome se pridružio i kolega Boris Budimir. Poduzeće je dobro poslovalo, pa sam Emilu i Borisu dodijelio po 20 posto dionica. Kad je Boris nekoliko godina kasnije otišao u mirovinu, Emil i ja smo od njega otkupili po 10 dionica.

Nakon gašenja firme Export-Import „Stanić“, sa Zoranom Ljiljićem sam osnovao „Commerce Stanić“. Na Stupu, u Sarajevu, ponovno smo aktivirali maloprodaju i veleprodaju i počeli širiti poslove. Prodavali smo prehrambenu i tehničku robu. Za direktora na Stupu imenovao sam Damira Kalmara, koji je savjesno i uspješno obavljao povjerene poslove. Uskoro nam se pridružio i sin Svjetlan koji nas je snabdijevao tehničkom robom. Pretežno

su to bili proizvodi korejske kompanije LG, koju je Svjetlan zastupao u Bosni i Hercegovini.

Tijekom 1996. godine aktivirao sam proizvodnju obuće u kreševskom poduzeću „Autooprema“, ali su rezultati poslovanja bili ispod očekivanja. Poduzeće je, nakon bankrota, kao hipoteku za podignuti kredit radi pokretanja proizvodnje, preuzela Gospodarska banka. Banka je potom „Autoopremu“ prodala mome sinu Svjetlanu, koji se pokazao kao vješt poduzetnik, bez poslovnih promašaja kakvi su se meni događali. Svjetlanovoj kompaniji „Stanić trade“ odvojio sam poslove veleprodaje tehničkom robom.

Prve poslijeratne godine bile su povoljne za poslovanje jer je bosanskohercegovačka privreda u ratu bila uništena. Na razvalinama starog gospodarskog sustava trebalo je graditi nove odnose. Država, koja se izgrađivala na osnovama daytonskog Ustava, funkcionirala je preko dva entiteta. Svaki od njih na svoj je način uređivao uvjete poslovanja gospodarskih subjekata. U Federaciji Bosni i Hercegovini vlasti su pokušavale uvesti red na tržište propisivanjem obveza financijskog poslovanja preko Službe društvenog knjigovodstva. Za vrijeme rata i u prvom poslijeratnom periodu radilo se gotovinski, jer platni sustav nije funkcionirao. Porezni inspektori upozoravali su privrednike da se sve uplate vrše putem virmana. Kad sam poslovnim partnerima spominjao virmane, oni su prekidali poslovnu suradnju. Jednostavno su bili odviknuti od takvog načina plaćanja.

Ujesen 1997. godine u „Commerce Stanić“ došla je financijska inspekcija. Duže od dvadeset dana pregledali su poslovne knjige, da bi na kraju sačinili zapisnik po kome sam na ime poreza bio dužan uplatiti 1.389.000 maraka. Ostavljen mi je rok od šezdeset dana za izvršenje te obveze. Kada sam pročitao zapisnik i rješenje s utvrđenim iznosom navodnog duga prema državi, svijet mi se okrenuo naopačke. Izračunati porez prelazio je granice kakve zdrava pamet nije mogla razumjeti ni prihvatiti. Ni danas mi nije jasno na osnovi čega su porezni inspektori došli do tog iznosa, kad je moje poslovanje bilo takvo i toliko da nije moglo proizvesti tako visoke porezne obveze. Od visine poreza i obveze koja mi je nepravedno nametnuta, pretrpio sam šok i živčani slom od koga se mjesecima nisam mogao oporaviti. Po kući sam hodao kao izgubljen, nisam mogao normalno razgovarati ni sa najbližom rodbinom. Noćima nisam spavao, pa i kad bih, premoren, zaspao pred zoru, budio sam se s ružnim snovima i moka od prekomjernog znojenja. Nervoza me tresla kao struja visokog napona. Proklinjao sam dan kad sam se rodio i dan kad sam započeo raditi trgovački posao. Sve što sam postigao odjednom mi je bilo malo i nevidljivo. Sve me to vuklo u

ponor, premda sam do odlaska inspekcije bio uvjeren kako idem ka normalnom uspjehu. Život ponekad može biti okrutan i nepravedan prema čovjeku, da bi ga se čovjek najradije odrekao. I ja sam tada razmišljao o najgorem. Rat sam tek bio preživio, a sad mi se mir natovarilo na već pohabana leđa da ga više nisam mogao nositi. Nikad ne znaš što te čeka - život je nepredvidljiv.

Pri svakoj pomisli na utvrđeni iznos navedenog poreza, razum mi se mutio i tonuo sam u maglu iz koje nisam vidio izlaza. Cijela moja pokretna i nepokretna imovina nije vrijedila koliko zaračunati porezi. Nisam imao poslovne gubitke, niti sam ulazio u enormne investicije koje se nisu mogle pokriti tekućim poslovanjem. Odgovor na to pitanje nisam znao i to me je naprosto izluđivalo. Taj odgovor ne znam ni danas.

Uložio sam žalbu na rješenje porezne inspekcije i s nestrpljenjem čekaio odgovor. Iz Novog Travnika su me pozvali na dogovor oko izmirenja poreznih obveza, prijeteći mi oduzimanjem cjelokupne imovine. Nisam imao volje ići na razgovor, jer sam znao kako će to biti razgovor gluhih. Zbog enormne visine poreznog duga, nikakva nagodba nije se mogla postići, bilo bi to samo gubljenje vremena i živaca. Zato sam se, u dogovoru s odvjetnicima, odlučio na pobijanje inspeksijskog rješenja sudskim putem. Samo se stručnim vještačenjem, u sudskom postupku, mogla utvrditi prava istina o visini poreza. Kako bih izbjegao otpuštanje radnika, ugasio sam dotadašnje poduzeće, a sa Zoranom osnovao novo pod nazivom Commerce „S“.

Ali, bez obzira što je osnovano novo poduzeće, moja poduzetnička karijera bila je zapečaćena. Više nisam imao volje za rad, a privatni biznis mi se do te mjere ogadio da sam ga svakodnevno proklinjao. Narušenog zdravlja, obilazio sam liječnike, tražeći izlaz iz teškog psihičkog stanja u koje sam zapao. Usput sam posjećivao financijske savjetnike, odvjetnike i druge stručnjake, tražeći sve moguće načine kako bih se spasio od totalnog financijskog i ljudskog sloma. Na sva negativna rješenja i sudske odluke ulagao sam žalbe te pokretao obnove postupka.

Spor s poreznom inspekcijom ni do danas nije okončan, a moje zdravlje se za to vrijeme poprilično istanjilo. Stalna živčana napetost dovela je do pogoršanja vida, a lijevo oko toliko je oslabjelo da ga moram gotovo uvijek držati zatvorenim. Moje ranije poslovne partnere zamijenili su razni liječnici, travari i drugi vidari, uz čiju pomoć pokušavam spasiti ono što se od zdravlja može spasiti. Moju situaciju i probleme uočio je sin Svjetlan. Predložio je da zalihu robe koju imam dam u njegove prodavaonice, a dugove koje sam imao izmiri „Stanić trade“. Tako je i učinjeno. Svjetlan me postavio za

savjetnika i odredio mi pristojnu plaću. Tako danas živim od sjećanja na uspješnu poduzetničku karijeru koja je prekinuta, ne mojom voljom, nego nerazumljivim aktom državne inspekcije. Ta mi je inspekcija uništila poslovne ambicije i zagorčala život. Od pretrpljenog šoka izazvanog poreznim rješenjem nikada se neću oporaviti, niti ću biti onakav kakav sam prije bio.

U sumrak rata izgubio sam ogromna sredstva koja su ostala zarobljena, a kasnije i opljačkana u prodajnom objektu. Ono što nisam dao vlastima, oduzeli su, opljačkali ili uništili pojedinci i grupe. Meni je preostao samo nužni dio kapitala. Nakon rata, kada sam tek uspio stati na noge i počeo zapošljavati ljude, država mi se natovarila na leđa nevjerojatnim iznosom poreza koji je nadilazio vrijednost moje ukupne imovine. Tako je iz temelja razoren moj mukotrpnim i danonoćnim radom stvaran ugled uspješnog poduzetnika. Premda nisam bio odgovoran za sve te *scile i haribde* kroz koje sam prolazio, na kraju sam skupo platio vlastite ambicije i želje da doprinesem razvoju društva i vlastite obitelji. Raširio sam krila u nevrijeme i to se završilo mojim padom i razbijanjem o zemlju kojoj sam ostao vjeran u najtežim danima njezine novije povijesti. Društvo mi je to vratilo na najgori mogući način, ubivši u meni svaku ideju i pomisao da se i dalje bavim poduzetništvom.

Pouke iz moga rada izvukla su moja djeca, ali i drugi ljudi koji su vlastite ambicije morali usklađivati s ograničenim društvenim mogućnostima i nejasnim razvojnim perspektivama koje su diktirale domaće vlasti. Moj najveći grijeh bio je što sam gotovo sve zarađene novce ulagao u proširenje poslovanja, računajući kako je to i državi u poslijeratnom periodu najpotrebnije. Bolje je bilo da sam razvijao jedan brend i vodio više računa o vlastitim interesima. Ovako, sve je ispalo po onoj narodnoj „tko hoće preko vreće, ispadne mu i ono iz vreće“. Zoran Ljiljić, čovjek koji je od prvog dana mog biznisa bio uz mene, bio je nemoćan spriječiti me u tim lošim, megalomanskim širenjima. Zoran se odvaja početkom 2001. godine i počinje vlastiti biznis – prodaju namještaja i tehničke robe. Svemu mora doći kraj. Moje godine su također sada takve da mi je vrijeme povući se iz biznisa. Pored obveza kod Svjetlana, do prije nekoliko mjeseci kontrolirao sam rad poduzeća „Stanex“ iz Zenice, u kojem sam bio sedamdesetpostotni vlasnik. Pored svega toga, intenzivno pišem, kako bih nadoknadio ono što sam (dok sam bio u biznisu) ispustio u životu. Iako se neke stvari nikad ne mogu nadoknaditi, vrijedi pokušati.

Stric Rudolf

Moj stric Rudolf bio je nezamjenjiv i po mnogočemu neobičan čovjek. Bio je dvije godine stariji od moga oca, ali svoju ulogu starijega brata nije nikada pokazivao niti mu je ona nešto posebno značila. Živio je u polovici zajedničke kuće, najviše se brinući o samome sebi i sestri Ani s kojom je živio.

Stric se, naime, nikada nije ženio. Pravi razlog njegovom samotnom životu nitko nije znao niti je uspio otkriti. Život usamljenika bila je njegova privatna stvar koju je stoički podnosio. Na doživotno momkovanje sam se odlučio. Tu odluku donio je svjesno i na vlastitu odgovornost, valjda još u mladosti, i održao je do kraja života.

I pored relativne usamljenosti, stric Rudolf nije bio posve zatvoren čovjek. Imao je on svoje načine komuniciranja sa susjedima. Čak je imao i neke znance i prijatelje koji su u svemu bili na njegovoj strani i koji su zdušno branili sve njegove stavove i postupke. Bili su to ljudi čiji su karakteri sličili njegovom i koji s drugima nisu, uz čašicu razgovora, sklapali neraskidiva i vječna prijateljstva. Oni su u ljudskim vezama uvijek ostavljali određenu rezervu, nužnu dozu opreza, za slučaj da veza nečijom voljom zahlađi ili pukne.

Za razliku od odraslih, koje je držao na propisnoj udaljenosti, stric Rudolf volio se družiti s djecom. Njih je smatrao najboljim i najpoštenijim živim bićima na ovom planetu. Djeca nikome nisu mogla nanijeti zlo, niti nepopravljivu štetu. Ona su na svakoga gledala jednako i svima su prilazila s dozom povjerenja i odanosti. Naravno, od sve djece stric Rudolf nekako je najprivrženiji bio meni kao najstarijem muškom djetetu u kući. Bliski smo postali još u mojoj najranijoj mladosti, kada je to meni bilo najpotrebnije.

Otac je radio u desetinama kilometara udaljenom rudniku i nije imao dovoljno vremena za druženje i razgovor s nama djecom. Njegovo mjesto popunjavao je stric Rudolf, koji se od ostalih mještana izdvajao po pismenosti i vještini smišljanja rimovanih rečenica. Kad god je smatrao potrebnim, stric je na postavljena pitanja pružao rimovane odgovore. Rimama je razgovarao s nama djecom, a rimom se služio i u prepričavanju nekih važnijih događaja. Takav način komuniciranja s ljudima izgradio je čitajući epske narodne pjesme fra Grge Martića i drugih poznatih i manje poznatih epskih pjesnika.

Stric Rudolf bio je moj prvi učitelj. On mi je pokazivao slova i naučio me čitati. Kad sam svladao abecedu i naučio razgovijetno čitati, preuzeo sam stričevu ulogu i bio glavni čitač knjiga u našoj kući. Naravno, to je bilo nakon što sam drugi put progovorio.

Pored čitanja, stric me učio i drugim važnim životnim stvarima. Objašnjavao mi je kako se treba odnositi prema drugim ljudima, poštovati starije i slagati se sa svojim vršnjacima. Stričeve riječi usvajao sam kao nepisana životna pravila i po njima se ravnao u raznim situacijama. Pokušavao sam ga slijediti i u njegovom pjesničkom stilu govorenja, ali mi to nije baš uvijek išlo onako kako sam to želio. U mnogim rečenicama nedostajale su mi riječi za odgovarajuću rimu, pa sam na kraju shvatio kako za stvaranje pjesama treba puno čitati i naučiti što više riječi iz svakodnevnog govora. Tako je rimom ovladao i moj stric Rudolf, kojem je za učenje najvažnija bila knjiga.

Strica nije zanimala povijest, ali je zato volio geografiju. Volio je pričati o drugim državama i njihovim prirodnim ljepotama, te o različitim narodima koji su govorili neobičnim jezicima. Pričao je o afričkim crncima, žutim Kinezima i kosookim Japancima. Posebno je volio pričati o poznatim ljudima s čijim se likovima i djelima upoznao iz knjiga. Poznao je mnogo detalja iz života fra Grge Martića, koji je bio njegov pjesnički uzor. Divio se njegovim pjesmama i svemu što je učinio za kreševski kraj u kome je proveo dio mladosti i zrelih godina života. O svemu tome pričao mi je, nastojeći mi usaditi u glavu potrebu da što više čitam i pišem.

Stričevi savjeti o potrebi učenja bili su mi od velike koristi za vrijeme pohađanja osnovne i srednje škole. Uz njegovu pomoć sam, još u mladosti, shvatio kako je knjiga zakon koji valja bespogovorno uvažavati i po kome uvijek treba postupati. U knjigama je zapisan život s rješenjima svih situacija kroz koje prolazimo. Bez knjige je čovjek sirov i nedovršen. Iako i takav može uspjeti, u njemu će se praznina nenačitanosti lako prepoznati i ljudi će ga zbog toga manje cijeniti i poštovati.

Moj dobro stric Rudolf živio je osamdeset sedam godina i preko leđa je preturio dva svjetska i jedan lokalni rat. Umro je 1998. godine, ostavivši mi u naslijeđe nauk pjesnički, kojega slijedim i dalje razvijam. Kad god odem na seosko groblje, sjetim se rime strica Rudolfa i zahvalim mu za sve što sam od njega naučio i u praksi primijenio.

U znak zahvalnosti za sve što je za mene učinio u životu, napisao sam i posvetio mu pjesmu pod naslovom *Stric Rudolf*, koju sam uvrstio u knjigu *Pečat moje duše*.

Tužni rastanak s roditeljima

Tek što sam se počeo oporavljati od teškog šoka izazvanog neopravdanim milijunskim poreznim nametom, počele si me sustizati druge životne nedaće. Tako sam

doživio prometnu nezgodu iz koje sam jedva izvukao živu glavu.

I odnosi u obitelji imali su uspone i padove. Nekim padovima i sam doprinio nepromišljenim potezima koji su došli kao plod moje poremećene psihofizičke ravnoteže. Čini mi se kako sam tih godina gledao na jedno oko i koračao samo jednom nogom. Tako se sve odvijalo cik-cak smjerom, da nisam vidio izlaza iz te zamršene situacije. Istina, imao sam potporu supruge, ali mi se ona ponekad činila nedovoljnom za vraćanje poljuljane stabilnosti. Bilo je situacija kad nisam nailazio na razumijevanje i to su bili teški trenuci kojih se nerado sjećam.

Kraj drugog milenija donio mi je nove nevolje i suočio me s teškim gubicima.

Najprije je u ožujku 2000. godine umrla moja mama Jela. Imala je osamdeset jednu godinu i bila je poprilično narušenog zdravlja. Težak život urezao je duboke bore na njezino staračko lice. Na svijet je donijela, podigla i odgojila šestero djece. Nije joj bilo lako. O svima se brinula jednakim žarom i svakom je djetetu nastojala usaditi jednak odgoj, na prvom mjestu vjeru u Boga, a odmah zatim i potrebu za učenjem i radom. Stalno nam je ponavljala kako trebamo učiti i raditi.

Mama Jela nikada nije išla u školu, ali je znala čitati. Najvažnija knjiga bio joj je molitvenik. Čitala ga je kad bi posvršavala kućne poslove. Iz molitvenika je saznala detalje iz Isusova i Gospina života. Naučila je mnogo novih molitvi koje je župnik čitao na misama, koje se, međutim, nisu mogle naučiti bez ponavljanja iz vlastitog molitvenika. Pamtila je priče koje su bile zapisane u toj svetoj knjizi i prepričavala ih nama djeci. Tražila je da i mi čitamo molitvenik i da joj ponavljamo ono što nam je bilo najzanimljivije.

Od mame Jele naučio sam mnoge životne mudrosti koje je upotrebljavala u raznim životnim situacijama. Za sve što se događalo, odgovore je pronalazila u tim mudrostima. Uz prepričavanje mudrosti, objašnjavala nam je određene prirodne pojave. Mudrost je za nju bila Božja stvar koja se nije mogla mijenjati i koja, u izvornom obliku, ostaje za sva vremena. Neke od mudrosti koje je izgovarala naučio sam kao dijete i danas ih često upotrebljavam u svakodnevnom govoru, kako bih zaokružio ili naglasio neke svoje misli. Koriste ih i moji sinovi, jer su mudre izreke najbolje upute za uljudno ponašanje. Mudrosti nas uče kako se treba postaviti u određenim situacijama, iz njih crpimo ideje za određena rješenja. Za mene su mudrosti bile temelji na kojima sam gradio vlastitu životnu filozofiju. Zato i danas često kažem: „Bez muke nema nauke“ ili „Tko drugome zlo čini, zlo će ga i zadesiti“, „Padaj od rada, ne od gladi“, „U laži su kratke noge“,

„Umiljato janje dvije ovce sisa“ i desetine drugih. Ponavljam to kao savjet ili upozorenje i sebi i drugima, kao preventivu, prije nego što se desi zlo.

Moja mama Jela bila je i ostala životna inspiracija kojoj sam posvetio mnoge od dosad napisanih pjesama. Neke od njih uvrštene su u antologije i izbore poezije posvećene majci. Zahvalan sam joj što me rodila i kroz život vodila, što mi je darivala ljubav i naučila me voljeti sve ljude svijeta, razlikovati dobro od zla, boriti se za dobro i pobjeđivati zlo. Majka mi je bila podrška kad mi je bilo najteže. Kad sam mislio kako je sve izgubljeno, ona mi je govorila kako će sve to proći. I prolazilo je. Ništa nije vječno, jer je i život, kao najvrjednija stvar na ovome svijetu, kratak i prolazan. Zato ne vrijedi očajavati nad propuštenim i izgubljenim, nego treba ići dalje. Sutra je za čovjeka važnije od danas. Ono što se događa danas, za sutra je već prošlost. Tako i naše tuge postaju dio prošlosti, a na njihovo mjesto dolaze radost i sreća, baš kao što nakon kiše i oluje dolazi sunce. Tu vječnu životnu mudrost treba znati kako ne bismo podlegli prevelikom utjecaju tuge i kako nas tuga ne bi odvela na krivi put. O svemu tome učila me moja mama i zato sam joj zahvalan do kraja života.

Kad sam se na seoskom groblju u Crničkom Kmaeniku oprostio od moje drage mame, u duši mi je ostala praznina koju danima ništa nije moglo popuniti. Uzalud sam vraćao slike iz dana mladosti u kojima je mama Jela bila glavna ličnost. Ona je bdjela nad mojim uzglavljem kad sam bio bolestan, nosila me u naručju kad su mi noge otkazale poslušnost nakon pada niz strminu, vodila na „Gospino vrilo“ kod Travnika kad mi je bila oduzeta moć govora. Zahvaljujući molitvama i upornosti moje mame, prohodao sam i progovorio, stekao čvrstinu, usvojio potrebna znanja i otkrio putove koji su me uvijek vodili do pravog cilja. Mamine priče i mudrosti bile su istinite bajke koje su u mom životu postajale stvarnost. Zato me i danas obuzme toplina kad se sjetim moje mame. Ona je ostala dio mojih misli i prati me tako na svakom putu. Hvala ti, mama, za beskrajnu ljubav koja se u meni neće ugaziti do kraja života! I bit ću sretan i zahvalan tebi ako ta ljubav nastavi živjeti u mojim sinovima i u njihovoj djeci. Hvala ti do vječnosti.

Nakon mamina odlaska, moj otac Luka naglo je kopnio. U starosti je to tako: kad ostaneš bez bračnog druga, nakon više od pola stoljeća zajedničkog života, svijet se počinje smanjivati sve dok potpuno ne iščezne. Iako sam ocu nastojao pružiti sve što mu je trebalo kako bi ublažio tugu samoće i gubitak najbliže osobe, brzo sam uvidio kako to neće biti dovoljno. Starost se kao sablast počela motati oko njegova tijela, uselila mu se u misli, pa je sve češće ponavljao kako je i njemu došlo vrijeme za vječni

odlazak. Uvjeravao sam ga kako je još dobrog zdravlja i kako ću, ako ga bolest napadne, naći najbolje liječnike. Pogledao bi me sažaljivo svojim blagim i toplim očima, podignuo trepavice i tiho rekao kako neće trebati. Godine čine svoje i ne treba ih na silu popravljati i produžavati. Čovjekov život ipak je na kraju samo njegov i nema te sile koja ga može posvojiti i njime upravljati mimo volje čovjekove. Tako je uvijek bilo i tako će uvijek ostati.

Oca sam često posjećivao i s njim dugo razgovarao. Pokušavao sam mu vratiti vedrinu koja je i meni u tom vremenu nedostajala. On je to znao i često bi priču skretao na moje probleme, pitajući me za zdravlje, za poslove i za sve što me mučilo. Kako mu ne bih otežavao starački život, uljepšavao sam stanje, naglašavajući kako je sve u najboljem redu. Za zdravlje se brinu liječnici, a za poslove sinovi. Hvalio sam njihove uspjehe, jer se svojim više nikome nisam mogao pohvaliti. Otac je pažljivo slušao moje riječi, ali sam primjećivao kako, zapravo, pokušava pročitati moje misli, a te misli bile su drugačije od riječi. Vidjelo se to dobro na izrazu moga lica, na otegnutoj priči i nesigurnom glasu. Znao sam kako smo se u svemu razumjeli i kako pojašnjenja nisu potrebna. Otac i majka su 2000. godine živjeli u Kiseljaku kod brata Slave i nevjeste Anke, odnosno majka do smrti u ožujku, a otac je 2006. godine otišao u Crnički Kamenik kada je bila misa na groblju i više se nije htio vratiti u Kiseljak.

U ljeto iste godine, pokraj stare, u ratu srušene rodne kuće, izgradio sam novu, manju, veličine osrednje vikendice. Namijenio sam je ocu, jer sam znao koliko je on čeznuo za povratkom u Crnički Kamenik. Kuću bih napravio i ranije, dok je mama bila živa, da me nisu pratile vlastite nedaće i problemi. U kuću sam kupio sve potrebne stvari, opremio dvije prostorije i preselio oca među njegove stare susjede. Povratak na ognjište obradovao ga je, ali sam u njegovim očima vidio i jasne tragove tuge. Znao sam kako bi bio najsretniji da je i mama tu, da zajedno provedu posljednje dane života, ali je ta želja ostala neispunjeni dio njegovog životnog sna, kao i mnoge druge koje je zatomio u svojoj širokoj težačkoj i rudarskoj duši.

Krajem ljeta život je sve brže istjecao iz tijela moga oca, tanjeći se i gaseći kao Božićna svijeća. Hranu je uzimao sve manje, vodu koliko je trebalo, a lijekovi ga nisu mnogo zanimali. Naslućivao je kraj i nije ga ni pokušavao spriječiti. I mi smo se pomirili s takvim razvojem situacije. Polako smo se pripremali za vječni rastanak, krijući to i od njega i od sebe samih. Kad bolest osvoji i kad starost pritisne, čovjek se pomiri s krajnjim ishodom i izgubi volju i snagu odgađati taj ishod za neko novo sutra.

Otac se ugasio u rujnu iste godine. S njegovim životom gasilo se i drugi milenij. Gasilo se i burno

dvadeseto stoljeće, koje je otac proživio u relativnoj obiteljskoj sreći i s vlastitim mukama i tegobama. Borio se i nosio s njima kako je znao i umio, izdržao koliko je mogao i otišao sretan i zadovoljan što je ostvario najvažnije životne ciljeve. Izveo je s mamom djecu na put i otvorio im širom vrata velikoga svijeta, čiju širinu i ljepotu nije mnogo osjetio. Radio je u rudniku, a svijet se u jami ne doima raskošnom svjetlošću, niti se vidi onakvim kakav zaista jeste. Otac je bio zadovoljan i time što će njegova djeca i unuci imati daleko bolju priliku osjetiti raskoš i ljepotu ovoga svijeta. Za to je živio i radio i taj je cilj na kraju i ostvario.

Oca smo sahranili u grob pored majke. Zajedno su živjeli na ovom, a zajedno će biti i na onom svijetu. Nedugo nakon toga, podigli smo roditeljima spomenik. Na spomeniku, uz maminu i tatinu sliku, upisali smo rečenicu „Hvala vam za sve – Djeca“! i u tu smo rečenicu ugradili svu našu ljubav, koju ćemo nositi do kraja života.

Kad danas odem do njihovog groba, pomolim se Bogu i izgovorim riječi zahvale za sva dobra koja su mi roditelji podarili, za gene koje su mi usadili, za savjete koje su mi udijelili i za snagu duha i tijela koju su u mene ugradili i koja me desetljećima kroz život nosi i u napredak vodi. Hvala vam, dragi moji roditelji, vi ste uvijek bili moji najvjerniji voditelji i ostat ćete to sve dok ovim svijetom hodim, dok plavim morem brodim i dok posljednja kap života ne isteče iz mene.

Majko, hvala Ti!

U životu svakog ljudskog bića majka je nešto posebno i nezamjenjivo. U majčinoj utrobi začeti smo i razvijali se od rođenja. Majka nas je nosila kao dio sebe i živjeli smo njezinim životom. Ta uzajamna veza ljubavi i stvaranja novog života nastavljena je našim rođenjem, a učvrstila se kroz godine našeg odrastanja.

Otkad smo ugledali ovaj svijet, majka je bila uz nas. Ona nam je darovala prvi zagrljaj i topli pogled, prvi poljubac došao je s majčinih usana, prvo mlijeko kojim smo zadojeni bilo je majčino. Naš prvi osmijeh bio je upućen majci. Sve lijepo što nam se događalo u prvim danima i mjesecima života vezano je uz majku, a i kasnije, kada smo počeli razumijevati svijet oko sebe, u njemu je glavna ličnost bila naša majka, naša draga mama, čije smo ime ma-ma prvo izgovorili.

Držeći se za njezine prste, učili smo hodati, oponašajući njezine usne i slušajući njezin glas, počeli smo govoriti. Majka nas je uvodila u san i bdjela nad nama u dugim besanim noćima, brinula o našem zdravlju i

osiguravala sve što nam je bilo potrebno za rast i razvoj. Uz majku je naš život tekao kao mirna bistra rijeka prema moru mladosti i dječjoj radosti.

Moja majka Jela, uz biološke crte, ugradila je u mene i svoj zdravi duh, svoju životnu mudrost i neiscrpnju energiju koja mi je pomagala, a i danas mi pomaže, opstati i u najtežim situacijama. Ona je poznavala sve životne teškoće, ali pred njima nikada nije zastajala niti se predavala, čak ni onda kada je sve izgledalo izgubljeno. Vjerovala je kako samo Bog odlučuje o našim sudbinama i kako je njegova dobrotu iznad svega. Zato me je učila molitvama i poštovanju Božje ljubavi koja je ugrađena u svako ljudsko biće i u sve što nas okružuje i što nam pomaže u borbi za opstanak.

Što god radio i kamo god išao, majka je uvijek bila dio mojih misli. Za sve odluke koje sam donosio, u mislima sam pitao i svoju majku. Znao sam kako je ona uvijek na mojoj strani, ma kakva djela činio i ma kakve mi se stvari u životu desile. Njezine misli pratile su me kao nevidljive sjene i toga sam bio svjestan, ma koliko se trudio misliti i djelovati samostalno.

Kada sam u srednjoj školi počeo pisati pjesme, među prvima su bile one posvećene majci. Od svih pjesama poznatih pjesnika koje sam tada čitao, najdraže su mi bile i najlakše sam pamtio one o majci. I Jesenjinove i Kranjčevićeve i bilo kojeg drugog pjesnika. Roman Maksima Gorkog *Mati* čitao sam sa suzama u očima. U svemu me podsjećao na moju mamu Jelu, koja je u vrijeme moga boravka u sarajevskom đaćkom domu živjela među brdima Crničkog Kamenika, na pogled daleko od planina Inač i Bitovinja. Razmišljao sam tada kako je mojoj majci u danima kad snijeg zavije neprohodne staze i kad se hladni vjetrovi spuste niz planine.

Za vrijeme obavljanja učiteljskih poslova, često sam dolazio kući u Kamenik. Majku bi uvijek obradovao moj dolazak i trudila se dočekati me kao sina koji je uspio u životu. Na skromnu trpezu iznosila je sve što bi se našlo u kući, nudeći me i onim što je trebalo ostaviti mlađoj djeci koja su tada još bila u razvoju. Svaki dar koji sam joj donosio primala je kao izraz moga poštovanja prema roditeljima. S uvažavanjem se odnosila prema svemu što bih rekao, naglašavajući kako ja imam najviše škole od svih i kako svi trebaju cijeniti ono što kažem. Time je valjda mojoj braći i sestrama željela staviti do znanja kako trebaju ići mojim stopama i završiti odgovarajuće škole, kako bi izborili povoljnije pozicije u obitelji i društvu.

I za boravka na privremenom radu u Njemačkoj majka je često bila u mojim mislima. Zazivao sam njezino ime kad god mi je bilo teško i kad god mi se činilo kako neću moći dugo izdržati bez najdražih i bez rodnog kraja.

Tim mislima tražio sam utjehu i svladavao vlastiti strah, strepnju i nemoć pred problemima koji su se s vremena na vrijeme pojavljivali. Majka mi je bila duhovni oslonac, jer mi je svaka misao upućena njoj vraćala snagu i bodrila me da izdržim i ne odustanem od borbe za ostvarenje postavljenih ciljeva. Njezina borba s neimaštinom i svakakvim nedaćama bila je primjer koji sam slijedio i koji mi je pomogao kako ne bih skrenuo s vlastitog puta.

Pri kraju života nastojao sam majci pomoći prebroditi staračke bolesti. Činio sam sve što joj je moglo olakšati tegobe koje donosi starost, ali bolest nema milosti i ne povlači se pred našim željama i izgovorenim molitvama. Ljudski je život postavljen tako da se jednoga dana mora ugasiti. Tako se ugasio i život moje mame Jele, kao što se zvijezda ugasi pred svitanje.

U godini njezinog ispraćaja s ovoga svijeta, pripremio sam i objavio svoju prvu knjigu pjesama *Biseri ispod Inča*. Prvi ciklus pod naslovom *Majčina ljubav* posvetio sam majci. U njega sam uvrstio pjesmu *Majko, hvala ti*, koju sam napisao u Kreševu na moj 40. rođendan, 2.II.1982. godine. Po toj pjesmi kasnije je nazvana knjiga izabranih pjesama naših i svjetskih pjesnika posvećenih majci. Tu sam pjesmu uvrstio i u svoju knjigu *Zlatni stihovi* i ta je pjesma, u pravom smislu, postala moj zaštitni znak. Zato je objavljujem i na ovom mjestu, kao dug i zahvalnost mojoj majci Jeli i svim majkama, što su nas rodile, kroz život vodile i uz nas do kraja svoga života bile.

MAJKO HVALA TI

Majko hvala ti
Na tegobi bremena
Na bolu u porodu
Na majčinoj brizi
Oko svoga čeda
Da uspravno ide
I da život gleda.
Hvala ti
Za sve živote
Za sve ljepote
Za heroje
Za umove svijeta
Za život što cvjeta
Za sav ljudski rod
Što tvoj je plod.
Majko
Sve si nas rodila
Borbu si vodila
Kroz vjekove puste
Kroz magle guste

Krv si lila
Neuništiva si sila.
Tražila si sreću
U mirisnom cvijeću
Tražila slobodu
Svome rodu
I svome plodu
Majko.

Za sve to i za mnogo više od toga, majko, hvala ti!
Hvala ti za ljubav koju si nesebično dijelila, hvala ti i za
godine koje ću proživjeti nakon tvoga vječnog odlaska.
Neka tvoj lik blista u mojoj duši i neka se ne gasi do kraja
moga života!

Značajno lice iz bajke

Moja bajka bi bila nepotpuna, neistinita i lažna kada
u njoj ne bi bilo ime Marjanović, Ljiljić, Gavran Anđa.
Prvo, ona je rodila moju princezu; drugo, odigrala je važnu
ulogu u periodu stvaranja temeljnog kapitala za našu kuću
– za nas iz bajke.

Marjanović je djevojačko prezime moje punice
Anđe. Ljiljić je prezime koje je prihvatila kada se udala za
Lucinog oca Iliju. S Ilijom je rodila sina Niku i kćerku
Lucu. Ilija je umro u poratnom periodu, 1946. godine, u
Sarajevu – bolnica Koševo, a ne zna mu se ni za grob u koji
je sahranjen. Teške materijalne situacije – nema se kruha
djeci – Anđa odlazi iz Ljetovika u selo Čubren kod svoga
brata Ive. Siromašan siromašnog ne može mnogo pomoći.
Kud sad s malim Nikom i Lucom? Brat je pomogao koliko
je mogao. Odnekud se pojavio udovac Mato Gavran i
zaprošio Anđu. Izboru nije bilo: ići tamo gdje će biti djeci
kruha. I tako je i bilo. Mato je umro 1975. godine. S njim je
Anđa rodila dva sina; te Anđina djeca što ih je dovela sa
sobom, plus djeca koju je zatekle od Matine prve žene.
Anđi se s djecom sastala neimaština i bijeda. No, s
ljubavlju, željom i voljom sve se može. Anđa je izdržala i
doživjela duboku starost. Umrla je u prosincu 2003. godine.
U svojoj mladosti završila je osnovnu školu. U tom periodu
smatrala se pismenom ženom. Mnogo je čitala. Bila je
plemenita, odmjerena i iskrena. Ona istinu nije zavijala –
sve bi skresala u brk. Cijenila i poštovala mene i
zajedničku borbu za bolji život nas i naše djece.
Naglašavam kako je ostala kod naše djece sa očuhom
Matom kada smo odlazili u Njemačku. Nije znala ni mogla
reći kako ne želi ostati s njima. Moji roditelji su odbili

učiniti nam tu uslugu, nije bilo lako s muškom djecom. Luca i ja smo joj zahvalni. Veliko joj hvala!

Plovidba književnim vodama

Nakon što sam vlastitim pogreškama i dijelom uslijed objektivnih okolnosti izbačen iz svijeta privatnog poduzetništva, preostalo mi je samo preusmjeriti stečeno znanje i iskustvo na druga područja života i rada, te u njima potražiti duhovni lijek za rane koje su drugi nanijeli mom ego i odveć osjetljivoj duši. Vratio sam se pisanju i čitanju knjiga drugih autora. To mi je donijelo prijeko potrebni mir i djelomično mi povratilo izgubljeno samopouzdanje i vjeru u život.

Posebno sam se posvetio čitanju literature s područja psihologije i psihijatrije. Želio sam pobliže upoznati prirodu ljudskog bića i njegovu duhovnu dimenziju. Trebalo mi je to i radi učvršćivanja vlastite poljuljane stabilnosti. Započeo sam čitati i proučavati Freudove knjige, a poslije i djela drugih svjetskih autora. U njima sam pronalazio odgovore za mnoga stanja košmara i sreće kroz koja sam ranijih godina prolazio. Čitajući knjige, počeo sam analizirati vlastito ponašanje i pronalaziti greške i nedostatke. Kroz literaturu sam uvidio kako nitko nije savršen i kako svatko treba raditi na izgradnji svoje ličnosti. Ni ja u tome nisam bio nikakav izuzetak.

Uz otkrivanje tajni vlastitoga bitka, mogao sam ozbiljnije poraditi na otklanjanju uočenih slabosti i manjkavosti u radu i ponašanju. Općim stanjem svoga duha nisam bio zadovoljan. Mnogo toga me naprosto ubijalo, mučila me i nagrizala neobjašnjiva tjeskoba kojoj nisam mogao pronaći prave uzroke. Znao sam kako se oni kriju u meni, a ne samo u inspekcijskom rješenju ili bilo čemu drugom. To su mogli biti samo povodi, ali razlozi su se nalazili u meni samome. Tih mjeseci i godina bio sam izgubljen kao nikada ranije. Bježao sam od drugih, ali i od samoga sebe. Izgubio sam vjeru, a s vjerom i nadu.

Kada sam, čitajući knjige, proniknuo u bit stanja u kome sam se nalazio, počeli su mi se otvarati do tada pomračeni vidici. Shvatio sam kako izlaz postoji i kako ga, uz malo napora i sreće, mogu pronaći. Trebala mi je mala podrška drugih koja bi aktivirala moje uspavane i zamrle unutarnje snage. Prisjetio sam se nekih starih prijatelja čija mi je riječ i bliskost nekada mnogo značila. Jedan od njih bio je moj prijatelj iz Učiteljske škole, Momir Jolović, kojeg sam, nakon dugog vremena, ponovno susreo. On je već bio afirmirani pjesnik i ponudio mi je da od poezije koju sam dotad napisao pripremi jednu moju knjigu pjesama. Obavio je taj posao vrlo brzo i 1996. godine je u

Bijeljini objavljena moja prva zbirka pjesama *Biseri ispod Inča*. Recenzenti te knjige bili su književnici Momir Jolović i Momčilo Koprivica.

Pojavljivanje prve knjige s mojim imenom dalo mi je krila. Iz dubokog sna probudila se moja mladalačka želja da budem pisac. Sada sam za spisateljsku aktivnost imao dovoljno slobodnog vremena, a ni novca za financiranje pripreme i tiskanja knjiga nije mi nedostajalo. Trebalo je samo pisati i rezultati su morali doći. Bez oklijevanja i respekta, koji je u ovakvim prilikama nužan, prihvatio sam se toga zanimljivog i izazovnog posla, hrabro i odlučno, kao što sam se prihvaćao i svakog drugog kojim sam se do tada bavio. Želja da budem književni stvaratelj bila je jača od svih prepreka koje su se na tom putu javljaju.

Sljedeće godine objavljujem još dvije knjige: najprije zbirku pjesama *Poetske kovanice iz Kreševa*, a zatim i kraći savjetodavni priručnik pod naslovom *Kako uspjeti*. I recenzije za te knjige napisao je Momir Jolović, a tiskane su u Štampariji Fojnica, kod moga školskog druga Šehzije Buljine. Za prilično kratko vrijeme imao sam već tri vlastite knjige. To saznanje me nosilo. Osjećao sam kako unutarinja napetost popušta i kako se kriza duha koja me godinama držala povlači pred mojim probuđenim stvaralačkim nagonom i zatopljenim strastima. Sve je izgledalo kao u najboljim danima slave i uspjeha. Knjige sam dijelio gdje god sam stigao. Nisam mnogo birao buduće čitatelje, nastojeći da knjiga što prije dođe do ruku onih koji su uživali u čitanju. Najveći broj primjeraka podijelio sam školama, računajući kako su tu knjige uvijek dobrodošle.

Održao sam i nekoliko promocija i nastupa pred učenicima i njihovim nastavnicima. Moje pjesme i savjeti kod učenika su dobro prihvaćeni. Djecu je zanimalo sve, a posebno ono što je pisao jedan domaći poduzetnik. Po završetku promocije razgrabili bi preostale primjerke knjiga, tražeći da im svaku potpišem. Činilo mi se kako stvari idu svojim tokom i u pravom smjeru. Knjige sam promovirao i pred odraslima, u raznim prigodama, uključujući i one svečanog sadržaja. Svi su, uglavnom, pohvalili i odobrali moju odluku da se bavim pisanjem. Bilo im je zadovoljstvo slušati poduzetnika koji piše poeziju. To je u današnjem vremenu prirodna i društvena rijetkost kakva se, izgleda, samo kod nas može susresti. Imao sam osjećaj kako se vrijeme moje književne slave približava brže nego što se moglo očekivati, s obzirom na to da su ljudi u poratnom periodu imali važnijih obveza i poslova od slušanja i čitanja poezije.

Ali, kako to obično biva, za vrijeme branja ruža berač se obično nabode i na trnje. Tako se i meni ubrzo desilo. Prve kritike mojih pjesničkih uradaka došle su od

najbližih. Njima je moje bavljenje poezijom izgledalo pomalo neozbiljno. Što je poezija u odnosu na biznis? Što vrijedi pjesma u odnosu na novac? Ništa! U usporedbi s novcem, poezija je bila obična tlapnja, gubljenje vremena i zanošenje lažnim vrijednostima. Novac je u prvom planu i od njega se sve može stvoriti. Od poezije se ne može proizvesti – ništa!

Istina, nisu svi moji ukućani podjednako osporavali moje pjesničke želje i planove. Nisu svi pokazivali kako im se ne sviđa to što radim i kako radim. Bilo je i pojedinačnih pohvala na račun nekih pjesama. Dijeljeni su mi čak i savjeti kako da popravim neka slaba mjesta u njima i otklonim evidentne nedostatke. Pažljivijim čitanjem, uočili su mnoge pravopisne i tiskarske greške koje su mi se stavljale na teret, iako nisam sudjelovao u čitanju prelomljenih knjiga prije nego su otišle u završnu štamparsku obradu. Za sve propuste ja sam bio jedini ili glavni krivac, jer su knjige bile potpisane mojim imenom i prezimenom. Kritike ukućana poništile su i bacile u vodu sve pohvale koje sam dobivao od mladih čitatelja.

No, nije se sve završilo na osporavanju knjiga od mojih najbližih. Nakon nekog vremena, pokude su došle i od poznanika do čijeg sam mišljenja držao. Mnogi od njih razumjeli su poeziju i književnost čak i bolje od mene. I oni su mi ukazivali na manjkavost, leksičke nedostatke, odsustvo modernizma, stilski anakronizam i druge slabosti na koje su naišli u svakoj od triju objavljenih knjiga. Jednom riječju, kad sam sabrao sve primjedbe i dobronamjerne kritike, moj izlet u područje književnosti bio je samo propali pokušaj bavljenja onim za što nisam bio ni dovoljno stručan, a, po nekima, ni nadaren.

Slušajući kritike i savjete o tome što trebam, a što ne trebam raditi, dolazilo mi je da sve te knjige skupim na jednu gomilu i zapalim i da se za sva vremena odreknem ne samo pisanja, već i prijeko potrebnog čitanja. Moj ego bio je povrijeđen do dna. Osjećao sam se poniženim zbog neuspjelog pokušaja da doprinesem razvoju književnog stvarateljstva na području na kojem je ono imalo duboke korijene. Sve primjedbe primio sam duboko k srcu i one su me naprosto razarale tamo gdje sam bio najosjetljiviji. Dok sam razmišljao o smislu i besmislu pisanja, činilo mi se kako će mi se glava rasprsnuti, kako će se sve riječi koje sam zapisao u tim trima knjigama, poput gelera iz mine ili bombe, razletjeti na sve strane i pomesti sve na što naiđu. Ljutio sam se na samoga sebe što sam ušao u književnu kuću u kojoj me, kao nenadana gosta, nisu dobro dočekali. Kad je ljutnja na samoga sebe popustila, bilo mi je jasno kako sam posve nepripremljen zakoračio u pjesničko polje, a za onoga tko u to polje uđe nepripremljen, ono se lako

pretvori u minsko i nanese mu rane koje se teško mogu podnijeti i zaliječiti.

Na kraju svega bilo mi je potpuno jasno kako nisam spreman primiti kritiku kao normalnu stvar i s njom se nositi kao drugi ljudi. Na pohvale sam kroz život navikao i one su me dizale do neba. Na njihovim krilima sam bilježio uspjehe i opstao u najtežim trenucima. Kada su, međutim, kritike nadvladale pohvale, iz mene je progovorila nemoć i strah da im se oduprem na jedini mogući način: da stisnem zube, prihvatim poraz i krenem dalje kao da se ništa nije dogodilo. To nisam mogao učiniti sam i za to su mi trebali vanjski poticaji. Ranije su oni uvijek dolazili i, duboko u sebi, nadao sam se kako će i sada doći. U takvim situacijama uvijek mi se u misli vraćala narodna mudrost koja kaže kako „poslije kiše uvijek dolazi sunce“. Ponavljao sam tu mudrost uvijek kad mi nije išlo i kad sam, umjesto pohvala, „čašćen“ pokudama.

Uskoro sam se, po tko zna koji put, uvjerio kako je Svevišnji i dalje uz mene, kako prati moje napore i podupire moja nastojanja da budem ne samo ono što jesam, već i ono što želim biti. Kad sam se već gotovo oprostio od pisanja poezije, u sarajevskim dnevnim novinama i poznatom mostarskom časopisu za kulturu i umjetnost „Most“ objavljena su dva prikaza mojih knjiga. Autor tih prikaza bio je ugledni pjesnik i književni kritičar, do čijeg se pisanja i mišljenja držalo u bosanskohercegovačkoj književnoj javnosti. U obama prikazima pozitivno je ocijenjen moj poetski napor i rezultati koji su iz njega proistekli. Podržan je i moj poduzetničko–pjesnički angažman, i to kao primjer koji bi i drugi trebali slijediti. Jednom riječju, ponovno su mi otvorena vrata koja su drugi već bili zalupili.

Ta dva prikaza podigla su me iz kaljuge spisateljske nemoći koja me je već bila osvojila, vratila mi poljuljanu vjeru u vlastite sposobnosti i natjerala me da krenem dalje, da se odlijepim od mjesta na kojem sam već bio zastao. Više puta pročitao sam prikaze svojih knjiga i opet sam u njima vidio mogućnost da radim ono što svim srcem želim: da pišem i stvaram djela koja će ostati za sva vremena. Materijalna dobra budu i nestanu, ili se potroše ili propadnu ili ih, vremenom, zamjene neka druga, ali duhovna dobra, u koja spada i knjiga, ostaju trajnim vrijednostima koje nikakvo vrijeme ne može prebrisati. Stare knjige, pisane prije nekoliko tisuća godina, i danas žive, i danas se čitaju i umnožavaju. Pritom se strogo pazi da svaka riječ i svako slovo ostane sačuvano.

S tim sam mislima drugovao narednih dana, s njima sam ulazio u san i budio se vedar. Pohvale su mi vratile narušeni unutarnji mir, uspostavile poremećenu ravnotežu duha, rastjerale oblake depresije koji su se zlokobno nadvili

nad mojim mislima, prijeteći da ih potpuno zatamne. Napetost, koja me danima držala u čvrstim okovima, počela je popuštati. Ojačan novom duhovnom snagom, vratio sam se redovitim poslovima. Ponovno sam počeo raditi kako sam i ranije radio, bez nervoze koja proizvodi mržnju prema obvezama i odbojanost prema drugim ljudima. Osmijeh mi se vratio na lice, a pjesma je opet potekla iz mojih glasnica. Bio sam onakav kakav trebam biti, bez obzira na kritike i na sve drugo što nas prati u svakodnevnom životu.

U tim danima imao sam jednu želju koja je bila lako ostvariva. Želio sam, naime, upoznati autora objavljenih prikaza i još jednom se uvjeriti u istinitost onoga što je o mojim knjigama napisao i objavio. Kako je on u to vrijeme radio važne državne poslove, lako sam ga pronašao. Dogovorili smo susret i uskoro smo sjedili za istim stolom. Dotad nisam imao priliku duže razgovarati sa poznatim piscima, pogotovo ne o mojim pjesmama i o svemu čime sam se bavio. Zato mi je bilo neugodno postavljati pitanja poznatom pjesniku o mojim još uvijek početničkim pjesmama, no, ubrzo sam se uvjerio kako kod pravih pjesnika, a uz to i dobrih ljudi, nijedna tema nije zatvorena. O svemu se može razgovarati i sve se može pitati. Tako sam, kako se to u narodu kaže, iz pravih usta dobio prave odgovore na sve što me je zanimalo. Kasnije su ti odgovori proširivani i produbljavani, jer su naši susreti bili sve češći i u stvaralačkom smislu sve plodotvorniji.

Ponovno sam počeo pisati, punom snagom, elanom i voljom, kao što nikad dotad nisam činio. Zahvaljujući savjetima moga novog pjesničkog poznanika, a kasnije i prijatelja, prihvatio sam se čitanja knjiga naših i svjetskih pjesnika. Pronašao sam mnoga njihova poznata djela i ona su mi postala svakodnevnom lektinom i najdražom radnom obvezom. Čitanjem klasika i modernista upoznao sam mnoge važne tajne pjesničkog zanata. Poetski svijet otvorio mi se u punom svjetlu i s bogatstvima kakvim je obdaren. Tek tada sam, zapravo, spoznao što je to poezija i zbog čega je bila toliko cijenjena u prošlosti. Shvatio sam i pravi razlog koji me još od rane mladosti vezao uz pjesničku riječ i čarobni pjesnički svijet, uz taj izvor nepresušne ljepote u kome vriju emocije i blistaju najljepša ljudska osjećanja. Tada sam sebi odlučno rekao kako ću živjeti u tom svijetu i biti njegov nerazdvojni dio, kako ću biti – pjesnik! Tu riječ sam i održao, kao i mnogo puta ranije, kada su mi pohvale pokazale put, a rezultati opravdali smisao putovanja. A gdje ima pohvala i rezultata, ideje se rađaju kao gljive poslije kiše.

Tako sam odmah došao na ideju da zajednički pripremimo i objavimo izbor poezije posvećene majci. Još su mi bila svježija sjećanja na moju plemenitu majku, kojoj

sam već bio posvetio nekoliko pjesma. Jedna od tih pjesma, pod naslovom *Majko, hvala ti*, bila mi je toliko prirasla srcu da sam predložio da po njoj damo naslov cijeloj knjizi. Moj pjesnički mentor s time se odmah složio. On je bio čovjek i umjetnik koji je uvažavao i iskreno poštivao svačije ideje i mišljenje, pogotovo one koje su pristajale uz određeni posao. Pohvalio je naslov i istaknuo kako je zahvalan svim majkama, jer su one najzaslužnije što postojimo.

Predano smo radili na prikupljanju građe. Iz ratom uništenog knjižnog fonda Bosne i Hercegovine nestala su mnoga pjesnička djela. Spaljena je najveća sarajevska knjižnica, čuvena Vijećnica, ali i brojne druge društvene i kućne knjižnice. Knjige smo zato donosili i iz susjedne Hrvatske, tako da smo uspjeli prikupiti relevantan izbor pjesma posvećenih majci. Kad je posao priveden kraju, dobili smo knjigu u koju je uvršteno više od sedamdeset pjesama poznatih svjetskih i domaćih autora. Izbor poezije posvećene majci pod naslovom *Majko, hvala ti*, naišao je na topao prijem, osobito mladih čitatelja, koji znaju cijeniti majke, ali i pjesme koje su posvećene majci.

Nakon ove knjige, kojoj sam bio koautor, pripremio sam knjigu poezije *Zlatni stihovi*, koju sam posvetio svojim sinovima. Želio sam se tom knjigom, makar malim dijelom, odužiti sinovima za sve životne radosti koje su mi pružili i za poslovne i druge uspjehe koje su ostvarili. Ta je knjiga bila zahvala i mojoj supruzi Luci za ljubav koju smo nesebično dijelili, te za upornost i dobrotu koja nas je održala u zajedničkom životu.

Već sljedeće godine pripremio sam i objavio zbirku poezije pod naslovom *Pečat moje duše*. Tom zbirkom otvorio sam novu stranicu u svom pjesničkom stvarateljstvu, stranicu na kojoj je dominirala zavičajna poezija obojena koloritom srednjobosanskih pejzaža. Zbirka je imala dobar odjek kod čitatelja i dobro je ocijenjena od mnogih poznavatelja poezije, pa čak i od osoba koje su sumnjale u moje pjesničke sposobnosti.

Sadržaj zbirke *Pečat moje duše* pretočen je i na filmsku vrpcu. Po scenariju Hamdije Karalića, koji je urađen na osnovu zbirke, snimljen je umjetnički film pod istim nazivom. U filmu sam govorio dvadesetak svojih pjesama u ambijentu u kojem su nastajale, počevši od Sarajeva, preko Kreševa i Fojnice, pa do prelijepog Prokoškog jezera. Film je prikazan u nekoliko bosanskohercegovačkih gradova, gdje je naišao na topao prijem kod publike. Promocije knjige i filmske projekcije definitivno su mi otvorile put u pjesnički svijet. S toga puta više me ništa nije moglo udaljiti. Danas tim putem koračam sigurno i bez zastoja, kako priliči pjesniku kome je poezija ljubav, a ne zanimanje ili radna obveza.

Usporedo s ovim knjigama, pripremao sam, sa skupinom autora, monografiju *Stanić – poduzetnička obitelj iz Kreševa*. Ta monografija rađena je povodom obilježavanja dvadeset godina našeg obiteljskog biznisa. Nekako u isto vrijeme, Lucina majka Anđa sve više je pobolijevala. Odlazili smo joj u posjet u starački dom u Novoj Biloj, gdje je bila smještena po vlastitoj želji. Potkraj 2003. godine plemenito srce moje punice Anđe prestalo je kucati. Koliko god smo znali kako je kraj neminovan, njezin odlazak teško nam je pao, Luci, naravno, najviše, jer je uz majku bila vezana neraskidivom ljubavlju i roditeljskim nitima. Bakin odlazak duboko je pogodio i moje sinove koje je ona podigla i odgojila. Za mene je punica bila kao druga majka i zahvalan sam joj za sva dobra koja je sa svima nama nesebično dijelila. Ali, život mora ići dalje ma koliko nam teško padali gubici najbližih i najdražih osoba.

Ritam objavljivanja barem jedne knjige godišnje nastavio sam i 2004. godine, kada je svijet ugledala knjiga pod naslovom *Ti si kormilar svoga života*. U toj knjizi bavio sam se duhovnim životom čovjeka, s posebnim osvrtom na ulogu i značaj ljudske podsvijesti, koja je dugo bila izvan domašaja znanstvenih istraživanja. Knjigu sam napisao s ciljem da potaknem čitatelje na razmišljanje i korištenje vlastite podsvijesti u rješavanju brojnih životnih problema. Rješenja svih životnih problema kriju se u nama samima. Kako bismo aktivirali naše unutarnje duhovne i fizičke potencijale, često su potrebni vanjski poticaji, a oni se nalaze svuda oko nas; treba ih samo pronaći i iskoristiti kao poticaj za konkretne akcije. Nedugo nakon te knjige pomogao sam u pripremanju i objavljivanju zbornika poezije *Kreševski pjesnici – Izbor poezije kreševskih pjesnika XIX., XX. i XXI. stoljeća*. U zbornik je uvrštena poezija i bibliografija osam kreševskih pjesnika, i to: fra Grge Martića, Anke Topić, fra Vjekoslava Šunjića, fra Augustina Čičića, Pave Senjića Tvrtkovića, Ferdinanda Tucakovića, Ante Stanića i Mile Jukića. Zbornik je vrijedno književno djelo, koje će ostati u naslijeđe generacijama koje dolaze, kako bi svjedočilo o kreševskom kraju kao rasadniku većeg broja poznatih pisaca.

Tijekom 2005. godine objavio sam tri nove knjige. Među njima su dvije zbirke poezije: *Život je poezija* i *Tebi ljubavi*, te knjiga proze *Zlatna pravila života*. Zbirka *Život je poezija* sadrži nove pjesme koje sam pisao u posljednjih godinu dana. U tim pjesmama dominiraju zavičajni i ljubavni motivi, koji su nosivi stupovi moga cjelokupnog književnog stvarateljstva. Drugu zbirku, *Tebi ljubavi*, posvetio sam mojoj supruzi Luci u povodu četrdesete godišnjice našeg zajedničkog života. U ovu zbirku uvrštene su ljubavne pjesme iz svih mojih dosad objavljenih knjiga.

Na osnovi prve zbirke također je snimljen kratkometražni umjetnički film pod naslovom *Život je poezija*. Poetski film *Život je poezija* već je prikazalo nekoliko TV postaja, a i mnoge druge su zainteresirane za njegovo emitiranje. Film sadrži uvodni dio o Kreševu, te rađanju i bitisanju osam kreševskih pjesnika, dok je ostatak popunjen recitiranjem dvadesetak poučno–savjetodavnih pjesama nastalih u autentičnim sredinama.

U zbirci proze *Zlatna pravila života* obradio sam stotinu poznatih mudrosti koje su me pratile u dosadašnjem životu i čije sam pouke primjenjivao u vlastitoj životnoj praksi. Primjena tih mudrosti u raznim situacijama pomogla mi je u formiranju vlastite ličnosti, te u pronalaženju odgovora na mnoga nejasna pitanja. Živeći u skladu s tim pravilima, uspijevao sam svladati brojne prepreke i teškoće koje su se pojavljivale u raznim fazama moga života. Zato sam u knjizi dopunio i proširio te mudrosti, pružajući tako mogućnost drugim ljudima, a posebno mladima, da ih upoznaju i koriste u rješavanju vlastitih životnih problema, te da ih, po potrebi, sami dopunjavaju i obogaćuju svojim znanjima i iskustvima.

U godini u kojoj sam dovršio prvo izdanje ove knjige objavio sam još dvije zbirke poezije. Prva od njih je zbirka *Bosnom do Hercegovine*. Predstavlja izbor moje i zavičajne poezije Ive Mije Andrića. U zbirku je uvršteno stotinjak pjesama posvećenih zavičaju i našoj rodnoj zemlji Bosni i Hercegovini. Druga knjiga, *Kad sam bio dijete*, sadrži izbor moje poezije posvećene djeci i vlastitom djetinjstvu i namijenjena je prvenstveno mlađim čitateljima. Ove knjige na određen način zaokružuju moj književni opus koji je nastao u posljednjih četrdeset pet godina. Dugo je to razdoblje stvarateljstva u kome sam imao duže spisateljske pauze koje sam, u znatnoj mjeri, nadoknadio intenzivnim pisanjem i objavljivanjem knjiga u posljednjih nekoliko godina.

Usporedo s pisanjem i objavljivanjem knjiga, organizirao sam njihove promocije i nastupao na brojnim književnim susretima. Poeziju sam govorio i u emisijama radija i televizije. U raznim listovima i časopisima objavio sam veći broj pjesama. Isto tako objavljeno je i dvadesetak prikaza mojih knjiga koje su pisali naši poznati književni kritičari. Više pjesama i prikaza mojih knjiga objavljeno je i u časopisima koji izlaze u Hrvatskoj. Moje književno prisustvo svakim je danom zamjetnije i širi se i izvan granica države u kojoj sam rođen. Pisanje je postalo sastavni dio mojih životnih aktivnosti, možda ne onako kako sam ga zamišljao u srednjoškolskim godinama, ali svakako u skladu sa željama koje su mi u ovo životno doba preostale. Bez pisanja i čitanja danas ne bih mogao zamisliti vlastiti život. Mislim kako mi on ne bi bio ni

izbliza zanimljiv ni drag kao što je u ozračju lijepe književnosti. Moj književni rad i trud, kao i ono što sam stvorio prepoznale i primile me u u svoje članstvo „Matica Hrvatska“ - ogranak Zenica, Udruga književnika Hrvatske i Udruga pjesnika „Tin Ujević“ iz Zagreba.

Otada do danas napisao sam još nekoliko knjiga, a to su: zbirke pjesama *Anticiklona*, *Epske pjesme i Kreševski kod*, knjiga izabranih pjesama *Stotinu i jedna pjesma*, knjiga psiholoških ogleda *Mudrost življenja*, te dvije prozne knjige, izdane 2010. godine: *Nadnaravnost ili...?* i *Tko umije, njemu....*

No, sve moje poetsko i prozno stvarateljstvo natkrilila je i nadvisila ideja da osnujem književnu zakladu koja je na kraju, uz pomoć sina Svjetlana, i realizirana. Naime, nakon što sam zaronio u svijet književnosti, prirodno je bilo to što sam želio upoznati (i upoznavao sam) i ljude koji su pisali knjige dok sam ja sav bio u biznisu, ni ne sluteći kako ću se jednom vratiti mladalačkoj ljubavi, pisanju. Prije toga nikada nisam ni razmišljao kako žive književnici, imaju li stalna primanja, jesu li socijalno i materijalno osigurani... Nema ničega čudnog u tome što sam, upijajući pjesme i romane, ostajao izvan takvih razmišljanja, jer, tko još, dok čita nečiju priču, može razmišljati o tome kako i u kojim uvjetima živi autor priče, je li sretan i zadovoljan, ima li što jesti, susreće li se i on s problemima s kojim se susreću „obični ljudi“?!

Nakon što sam upoznao mnoge književnike, a s nekima se i sprijateljio, postalo mi je jasno kako književnici i književnost u ovim teškim vremenima i nisu u posebno dobroj situaciji. Ljudi koji čitaju knjige sve je manje, pa su tako smanjeni i prihodi od prodaje knjiga, a onda i honorari koje književnici dobivaju, bivša država se raspala, pa se i tržište isparcelisalo i postalo potpuno podijeljeno državnim i drugim granicama, predratne izdavačke kuće uglavnom su nestale u vihoru rata ili su privatizirane... Uglavnom, sve je upućivalo na to kako se piscima – loše piše!

U razmišljanjima o svemu navedenom došao sam do zaključka kako bih možda mogao promijeniti to stanje, makar unekoliko i makar za određen broj književnika. Na neki način to sam već činio, plaćajući honorare urednicima i recenzentima mojih knjiga, financirajući tiskanje jednog broja knjiga kolega pisaca, a i na druge načine, no, to je bilo premalo i nedovoljno da bi se išta promijenilo. Prateći vijesti o književnim dešavanjima, doznao sam kako u zapadnim državama postoje razne zaklade ili fondacije, i to u različitim segmentima života, pa i u književnosti. Kopkalo me zašto toga kod nas ili nema ili gotovo da i nema, pa je ideja da utemeljim jednu takvu zakladu, koja bi dodjeljivala nagrade i tiskala knjige, polagano dozrijevala.

Nakon što sam sa idejom upoznao i svoje sinove, Svjetlan je predložio da on bude financijer za njenu realizaciju. Iskreno, ja sam planirao neke relativno skromne nagrade, koliko su moje financijske mogućnosti dozvoljavale, a Svjetlanovim uključivanjem u projekt sve je dobilo neku drugu, novu i kudikamo kvalitetniju dimenziju.

Zakladi smo dali ime fra Grge Martića, hrvatskog/bosanskohercegovačkog Homera, kako su ga nazivali, budući da je bio najplodniji bh i hrvatski pjesnik 19. stoljeća. Dobar dio života fra Grgo je proveo u Kreševu, mnogo je uradio za Kreševo i kreševski kraj, tu je i pokopan, pa oko imena zaklade nije bilo mnogo dvojbi.

Zaklada je osnovana 2006. godine i danas je jedna od najpoznatijih i najpriznatijih književnih i kulturnih institucija u Bosni i Hercegovini, a za njeno djelovanje zna se i izvan naše države. Ima financijski najveće nagrade u BiH i najveći nagradni fond na području bivše Jugoslavije, u njenom Upravnom odboru i žiriju sjede eminentni bh književnici, tiska knjige, daje stipendije studentima književnosti, organizira mnoštvo promocija i druga književna dešavanja po čitavoj BiH, kao i znanstvene skupove o književnosti... Moglo bi se nabrojiti još toga, no, reći ću samo ukratko: moji snovi još jednom su se ostvarili!

Književno stvarateljstvo vratilo mi je poljuljanu sigurnost u vlastite sposobnosti i pokazalo mi kako ne smijem stati pred jednom preprekom, ma koliko se ona činila velikom i nesavladivom. Dok je čovjek živ, ne smije se predavati. Mora vjerovati u sebe i boriti se bez obzira na godine života i životne okolnosti u kojima se nalazi. Samo tako može ublažiti bol za najdražima i nadoknaditi druge gubitke koji ga prate i koje mu često nanose drugi. Život je borba koja traje sve do njegovog konačnog gašenja, do odlaska u svijet korijenja iz kojeg izrastaju neki novi životi. Dobro je to znati, jer kada čovjek to spozna, onda je načisto sa samim sobom i onda se može posvetiti i sebi i drugima sve dok traje i dok zauvijek ne ode. A taj odlazak nikoga neće zaobići, niti će ga bilo tko izbjeći.

Sinovi na djelu

Djeca su najveća roditeljska sreća. Nije to nikakva bajka niti mudra izreka, to je istina koja postoji otkad postoji svijet. Da nije tako, život bi odavno stao, ugasila bi se iskra ljudskog roda i ovaj planet bi bio posve drugačiji nego što je danas.

S djecom započinje svijet ljudskoga roda. Kad djece nestane, više neće biti ni ljudi. Ne zapisujem ove riječi kao proročanske misli, proroci su odavno otišli u povijest zajedno s djelima koja su činili, pišem ovo želeći naglasiti

što mi djeca znače, priznati javno kako mi znače sve. Jer, da nije njih, moj život bi tekao nekim drugim tokom, možda u ponor ili niz vodopad.

U narodu se rođenje muške djece primalo kao Božji dar. U neku ruku, i ja sam to tako osjećao. U svakom slučaju bio sam, kao i svaki roditelj, ponosan dok sam gledao sinove kako rastu, zamišljajući ih kao velike i uspješne ljude, kao osobe koje nešto znače i koje su svima dobrodošle.

Još od malih nogu Zvezdan je pokazivao želju za praktičnim aktivnostima. Rado se družio s osobama starijim od sebe i za igračke birao predmete koji su bili u stalnoj upotrebi. Kao mali, volio je prelijevati vodu iz boce u bocu i ponavljati tu radnju. Nastojao je biti od koristi, povlačeći metlu ili krpu po podu, iako se to mami Luci nije uvijek sviđalo. Kad je malo porastao, pravio nam je društvo tamo gdje smo nešto radili. Volio sam ga gledati dok, manirom odrasle osobe, nastoji obaviti posao kojem nije dorastao. Bio je to znak kako će od njega nešto biti.

Svjetlan ga je, kao starijeg brata, u svemu slijedio. Oponašao je njegove pokrete i radnje, te nastojao imati iste igračke. Kako su se tih godina djeca uglavnom zabavljala igračkama ručne izrade ili predmetima iz opće upotrebe, nisu imali nekakav poseban izbor stvari koje su ih zanimale. Uzimali su sve što bi im došlo pod ruku i kroz igru imitirali ono što su vidjeli od druge djece. Bilo ih je zanimljivo gledati dok slažu igračke u obliku auta ili lokomotiva i dok glasovima oponašaju zvukove različitih vozila. Promatrao sam ih ispod oka, diveći se njihovoj razigranosti i dječjem zanosu. Dok su se igrali, nikoga drugog nisu primjećivali, niti su obraćali pažnju na roditelje. Bili su u svome svijetu i ništa drugo ih nije zanimalo.

Za ljepših dana odlazili smo u posjete rodbini i prijateljima. Tu su se sinovi susretali s drugom djecom, sklapajući brza poznanstva. Kod djece nije bilo zaziranja od vršnjaka kao kod odraslih, ona su brzo uspostavljala kontakte i započinjala igru, obično ispred kuće, jer su tu pronalazili razne predmete koji su privlačili njihovu pažnju. Ponekad su se znali sporječkati oko određenih predmeta, ali su ti nesporazumi brzo rješavani. Uvijek se pronalazilo nešto drugo, jer se oko seoskih kuća nalazilo dosta alatki i drugih predmeta zanimljivih razigranim dječacima. Njima je kao igračka mogao poslužiti običan štap, komad drveta ili hrpa kamenja. Sve je to budilo njihovu maštu i „oživljavalo“ svaku stvar, koja bi tako postajala njihovom igračkom.

Kad smo dolazili iz Njemačke, donosili smo im prave igračke. Od svega su najviše voljeli auta, koje su koristili za sobne utrke. Pritom su trubili i oponašali buku

motora, ne mareći za naša upozorenja da stišaju glasove, kako bi stariji mogli razgovarati. Kad smo uselili u novu kuću, dobili su svoju sobu, u kojoj su se mogli igrati do mile volje, a da nikome ne smetaju. To je bio njihov mali raj u kome su bili gospodari situacije. Zvezdan je, kao stariji, vodio računa da se stvari ne miješaju i da sve budu poslagane na određeno mjesto. Baka Anđa popravljala je sve što bi ostalo u neredu i ponekad im upućivala blage prijekore. Ona je uvijek pronalazila prave riječi kako ne bi uvrijedila unuke, trudeći se održati dobre odnose u kući.

Naši sinovi rasli su u ozračju punog razumijevanja starijih i imali sve što su imala i druga djeca, a nekih stvari i više, jer smo ih donosili iz Njemačke. Ali, mi smo uvijek pazili da ni u čemu ne pretjeramo, kako bismo kod djece sačuvali nužnu dozu skromnosti. Važno je bilo ne izdvajati se puno iz sredine u kojoj se živjelo. To mladalačko rivalstvo između Zvezdana i Svjetlana na trenutke je izgledalo opasno, ta tuča i natjecanje tko je jači ponekad je dovodila do plača. Malo ljutnje i opet pomirenje. Također, kada je Goran narastao i on je ulazio u natjecanje sa Svjetlanom. To ponekad rade i danas, kad su veliki. Mlađi obično, dokazuju, bez obzira na godine, kako mogu sve kao i stariji.

Goran je, kao mlađi, imao bolje životne uvjete od braće. Kasnije se mnogo bolje živjelo i imalo razumijevanja za Gorana i njegove dječje prohtjeve. Naravno, to je bilo mnogo lošije nego što je danas standard naših unuka. Poznato je kako je kod sve djece, djeteta na dijete, mlađe ili starije, prisutna ljubomora, a također i ljubomora na roditelje: voli li više brata ili sestru, ili... Ta ljubomora bila je prisutna i kod mojih sinova, ali se zadržala u nekoj mjeri i nakon što su odrasli, sve u granicama tolerancije.

Kad smo se vratili iz Njemačke i otvorili restoran, sinovi su bili pod našim nadzorom. U tom okruženju brzo su se formirali, postajući zrelijim nego što su to bila mnoga druga djeca. Odrasli su u uvjetima koji su omogućavali razvijanje crta samostalnosti i poduzetnosti. Koliko je to bilo presudno u formiranju njihovih karaktera, pokazalo je vrijeme koje je slijedilo. Kod Zvezdana sam vrlo rano uočio interes za samostalno djelovanje i biznis. Rano je počeo svirati u kreševskom tamburaškom orkestru, pokazujući veliko zanimanje za muziku.

U srednjoj školi s prijateljima je osnovao bend i počeo organizirati igranke. Koristio je prostor u našem bivšem restoranu, u kojem su se sada održavale disko večeri. Pošto su naplaćivali svoje muzičke usluge, ostvarivali su i određenu zaradu. Tako je u mladim godinama osjetio slast zarade i izazov novca, koji je kasnije

rastao i usmjeravao ga prema biznisu kao glavnom životnom opredjeljenju.

Nakon otvaranja prve prodavaonice, bio je glavni Lucin suradnik u poslu. Ništa mu nije bilo teško i sve ga je zanimalo. Dobiveni džeparac dijelom je trošio, a dijelom štedio i ulagao u zajedničke poslove. Imao je naglašen osjećaj za štedljivost i za širenje poslova, pokazujući visok stupanj trgovačke umješnosti. Ni od jednog posla nije bježao, niti se plašio bilo čega u bilo kojem poslu. Sve mu je bilo zanimljivo i sve je za njega predstavljalo izazov. Dobra zarada bila je glavni pokretački motiv koji ga je tjerao na ulaganje još većih napora kako bi se posao širio i razvijao. U svemu je pratio mamu Lucu koja je uspješno vodila obiteljske poduzetničke poslove.

Ni Svjetlan nije puno zaostajao u obiteljskom biznisu. Radio je sve što se od njega tražilo, od fizičkih poslova, kojih je bilo najviše, pa do brojanja zarađenog novca i izračunavanju dnevnih utrošaka. U vrijeme rasta inflacije novca je količinski bilo sve više i trebalo ga je točno prebrojati i utvrditi kolika je bila dnevna zarada. Manjka nije smjelo biti, a od viška nas nije smjela zaboljeti glava. Zato su svi morali biti dobri matematičari i ekonomisti, što će se kasnije pokazati kao dobra škola za svakog od sinova.

Najmlađi sin Goran tada je tek ulazio u poduzetničke poslove, najprije kao pomoćni radnik zadužen za prenošenje i slaganje robe, a nakon toga i za njezinu prodaju, kada se Luca morala odvojiti od pulta. Tako je on trgovački posao naučio znatno prije nego što se upisao u srednju trgovačku školu. Praktični rad bio je najbolja škola našim sinovima. On im je donio nova znanja i iskustva i osposobio ih za samostalno djelovanje u toj zahtjevnoj sferi privatnog poduzetništva.

Nakon što smo se odvojili od „Vinojuga“ i krenuli u vlastiti trgovački biznis, naša obiteljska ekipa bila je spremna za širenje poslova. To širenje poslova provodili su Luca i Zvezdan i, koliko im je mogao pomoći, mali Goran. Svjetlan je nakon završene ekonomske škole, 1984. godine, otišao u Švedsku, kod ujaka Ante i Drage. Tu se počeo baviti ugostiteljstvom. Vodio je poslove i pizzeriju, stekavši vrlo brzo zavidno znanje i iskustvo u toj branši. Dio zarađenog novca uložio je u razvijanje zajedničkog obiteljskog biznisa, a dio u kupovinu poslovnog prostora u Kiseljaku. Kada se 1991. godine vratio u Kreševo, radio je u mom poduzeću Export-import „Stanić“, gdje je upoznao vrijednu radnicu Vesnu Ivičević, koja je odrasla u Kurhaimu pokraj Stuttgarta, u zapadnoj Njemačkoj. Ta je veza u svibnju 1992. godine krunisana brakom. Nekoliko mjeseci prije njega, u prosincu 1991. godine, Zvezdan je uplovio u bračnu luku s Fojničankom Irenom Katavić.

Kada je u Bosni i Hercegovini započeo rat, Zvezdan i Svjetlan sa suprugama odlaze iz Kreševa. Zvezdan se privremeno nastanjuje u Splitu, gdje sa skupinom poslovnih ljudi osniva „Credo banku“ i bavi se trgovinom prehrambenim proizvodima. U Splitu se 27.X.1992. godine rodio moj prvi unuk Entoni. Svjetlan je sa suprugom iz Kreševa otišao kod ujaka u Švedsku. Tu je u prosincu iste godine rođena njihova kćer Nina Kristina. Iz Švedske se vraćaju u Split, gdje Svjetlan osniva tvrtku „Stanić trade“. Zahvaljujući znanju engleskog jezika i iskustvu stečenom u Švedskoj, Svjetlan ubrzo uspostavlja poslovnu suradnju s poznatim svjetskim kompanijama „Heineken“, te „GoldStar“ iz Koreje, koja kasnije mijenja naziv u LG electronics company. Razvojem poslova, postaje generalni distributer tih kompanija za Bosnu i Hercegovinu. Svjetlan je u međuvremenu postao i generalni zastupnik u BiH za „Karlovačko pivo“, „Pago“ sokove i cigarete „Marlboro“. Za potrebe biznisa izgradio je i kupio mnoge objekte u Hrvatskoj i BiH.

Početak 1994. godine Zvezdan iz Splita preseljava u Zagreb, gdje osniva tvrtku „Stanić commerce“. Tvrtka uskoro uspostavlja poslovnu suradnju s austrijskom kompanijom suhomesnatih proizvoda „Sorger“ i drugim prehrambenim poduzećima. Za nekoliko godina poslovanja postaje jedan od vodećih distributera uvoznih proizvoda poznatih europskih i svjetskih kompanija. Supruga Irena uključuje se u obiteljski biznis osnivanjem tvrtke „Intertekstil“, koja se bavi uvozom tekstila poznatih svjetskih proizvođača. „Stanić“ d.o.o., čije je sjedište u industrijskoj zoni Kereštinec u Zagrebu, danas ima predstavništva u svim većim gradovima u Hrvatskoj. U Samoboru, gdje žive od dolaska u Zagreb, krajem 1994. godine rodila se njihova kćerka Ana Marija.

Najmlađi sin Goran rat je proveo u Kreševu. Nekoliko mjeseci proveo je na crtama odbrane i to mu je bilo najteže razdoblje u životu. Nakon što je okončan rat u srednjoj Bosni, u ljeto 1994. godine, zasnovao je bračnu zajednicu s Irenom Dilber iz Brestovskog. Narednog proljeća dobili su sina Stefana, a dvije godine kasnije i kćerkicu Saru. Broj naših unuka povećao se narednih godina za Svjetlanovog sina Kristijana i Goranovog sina Sebastijana. Tako smo Luca i ja, uz tri zlatna sina i tri zlatne nevjeste, Irenu Katavić, Vesnu Ivičević i Irenu Dilber, dobili i sedmero zlatnih unučadi.

Goranov poduzetnički put nastavljen je osnivanjem Mesne industrije Stanić sa sjedištem u Kreševu, koja danas uspješno posluje. Nakon Mesne industrije, Goran u krugu bivšeg poduzeća „Barit“ pokreće i poduzeće za proizvodnju žbuke i građevinskog ljepila „Stamal“. Taj posao je narednih godina razvio i proširio, tako da danas spada u red

najvećih proizvođača građevinskih materijala u Bosni i Hercegovini. Kupovinom poznate sarajevske uvoznoprodajne kompanije „Feroelektro“, zaokružio je proizvodnoprodajnu strukturu vlastitog biznisa i stvorio dobre razvojne perspektive za naredne godine. U ožujku 2006. položen je kamen temeljac za modernu i veliku tvornicu vapna, za koju će osnovni energent biti plin koji je u međuvremenu doveo do Kreševa, a dalje će, narednih godina, biti razveden do Fojnice i Kiseljaka. Usporedo s proizvodnim djelatnostima, posvećuje se i nogometu. Za vrlo kratko vrijeme, pod njegovim vodstvom, lokalni nogometni klub ulazi u prvu bosanskohercegovačku ligu, čime Goran potvrđuje svoje natprosječne sposobnosti, dokazujući kako ni u čemu ne zaostaje za svojom starijom braćom.

Sva trojicom sinova učili su istu školu biznisa, oplemenjujući je vlastitim znanjima i iskustvima. Time su uzdigli naše obiteljsko poduzetništvo na najviši rang u dvjema susjednim državama. Danas u njihovim poduzećima radi više od 1500 radnika koji redovitim plaćama uzdržavaju svoje obitelji. Svi oni su dio velike poduzetničke obitelji Stanić, koja je postala sinonimom obiteljskog biznisa na našim prostorima i šire.

Obiteljska putovanja

Bavljenje biznisom zahtjeva više od jednog čovjeka. Koliko god trajao, radni dan je prekratak za obavljanje svih poslova i zadataka koje ta vrsta ljudske djelatnosti pred nas postavlja. Rizici koje biznis krije u sebi jednako su stresni kao i naponi koje treba uložiti kako bi se ostvario poslovni uspjeh. Zbog svega toga, naša obitelj godinama nije imala odmora. Radilo se i danju i noću, u vrijeme blagdana i za nedjeljnog odmora, kada svi drugi ljudi uživaju sa svojim obiteljima i prijateljima. Nama je za sve to nedostajalo vrijeme. Novac smo imali, ali nije sve u novcu, jer se novcem ne može kupiti mir, sreću i životno zadovoljstvo.

U danima kad se između brojnih obveza u trgovini i oko nje nalazio poneki slobodni sat, družili smo se s rodbinom, prijateljima i poznanicima. Odlazili smo u goste ili su gosti k nama dolazili. Bili su to trenuci za opuštanje, za potiskivanje misli o sutrašnjim obvezama. Na kućnim druženjima, proslavama i sijelima, uz priču o svemu i svačemu, voljeli smo i zapjevati. Ljudi našeg kraja vole pjesmu, a većina zna dobro svirati i pjevati. Tako smo, nakon uvodnih priča, šala i smijeha, potezali harmoniku, gitare i tamburice i započinjali pjesmu. Znali smo razne pjesme, od izvornih narodnih, preko bosanskih sevdalinki do zabavnih pjesama. Lijepo je bilo slušati raspjevanu družinu koja niže pjesme iz svih naših krajeva. Za jednu

večer otpjevali bismo i odsvirali više desetaka pjesama. Često bismo zaigrali domaća kola koja smo naučili na prelima i igrankama.

Druženja su bila dobra prilika za opuštanje i skupljanje energije za nove radne i poduzetničke akcije. Sljedećeg dana budili bismo se „orniji“ i svježiji, prihvaćajući se redovitih poslova. To nam je donosilo još bolje radne učinke i punilo kućnu blagajnu, a istodobno nas je tjeralo da koristimo svaki slobodan trenutak za druženje s ljudima do kojih nam je stalo i koji su bili dio naše prošlosti i sadašnjosti. Našu sviračko-pjevačku i veseljačku družinu, uz mene, obično čine: Niko Ban, Anto Trogrlić Miškan i Mijo Tucaković. U pjesmi nam se redovito pridruže i ostali. U Bosni je malo ljudi koji ne znaju zapjevati. A tko pjeva zlo ne misli i, osim toga, taj obično, uz pjesmu, dobro i radi, jer, gdje ima pjesme, tu se i posao vidi.

Negdje sredinom osamdesetih godina, u dogovoru s kumom Ivom Laštrom i njegovom suprugom Ivušom, posjetili smo Grčku i Tursku. Vratili smo se puni dojmova i riješeni kako ćemo, kad god nam se za to ukaže prilika, posjetiti i neke druge zemlje. Ali, poslovi su nas ponovo okupirali i nekoliko godina nije nam ni na pamet palo odmarati se ili napuštati zemlju i biznis u razvoju. Trajalo je to sve do početka devedesetih godina, kada smo razvili poslove i ostvarili takve poslovne rezultate koji su nam omogućavali uraditi nešto i za svoju dušu.

Presudnu ulogu u našem pokretanju izvan zavičaja imali su naši sinovi Zvezdan i Svjetlan, koji su 1991. godine posjetili Tajland. Kad su se vratili s tog puta, bili su oduševljeni svime što su tamo vidjeli i doživjeli. Savjetovali su nam da uzmemo odmor i turističke karte i odemo u tu lijepu zemlju. Na njihov nagovor, u veljači 1992. godine, zrakoplovom smo odletjeli u Tajland. S nama su bili kumovi Ivo i Ivuša Laštro.

Let do Tajlanda trajao je dugo. S visine od preko 10.000 metara gledali smo prekrasne planinske vrhove okovane snijegom i ledom. Divili smo se čarobnim noćnim svijetlima nepreglednih gradova, ploveći bijelim i plavičastim valovima oblaka. Sa zanimanjem smo slušali najave stjuardesa koje su nas obavještavale o područjima iznad kojih smo letjeli i kojima smo se približavali. Tjerao sam san koji me je pokušavao zarobiti, kako ne bih propustio nešto od te čudesne ljepote.

U Tajlandu nas je dočekalo toplo ljetno vrijeme i bujna vegetacija kakvu do tada nismo vidjeli. Uživali smo u svemu, jer je sve što smo vidjeli bilo novo i nepoznato. Daleke zemlje pružaju čovjeku posebne užitke i bude radost kakvu dotad nisam osjetio. Tih dana osjećao sam se kao u raj. Raskošna arhitektura, maštoviti spomenici i

egzotična priroda budili su u meni želju da napišem poneku pjesmu. Pokušavao sam naći odgovarajuće riječi, ali u tome nisam uspijevaao. Rajska ljepota bila je jača od moje želje. Inspiracija je izvirala svuda oko mene, ali su riječi naprosto presušile. Suočen s vlastitom poetskom nemoći, ostavio sam pisanje za neko drugo vrijeme. Impresije su bile tako snažne da sam bio siguran kako se nikada neće ugasiti. Ima vremena za pjesmu, rekao sam sebi, nastavljajući upijati bisernu rosu dalekoistočnih pejzaža. Sve oko nas bujalo je i raslo u neobičnom miru, i biljke s ogromnim listovima i cvjetovima, i smaragdne rijeke kojima smo plovili. Na Tajlandu sam se prvi put susreo s budizmom i budističkom filozofijom življenja, uključujući tu i jogu.

Na tom putu posjetili smo Singapur i Dubai, gdje smo upotpunili sliku ljepote našeg čudesnog planeta. Krstareći dalekoistočnim predjelima, upoznali smo dio kulture, običaja i tradicije naroda koji se veoma prijateljski odnosio prema svojim gostima. Iako ih, zbog različitosti jezika, nismo razumjeli, osjećali smo širinu njihovog gostoprimstva i želju da opet dođemo u njihovu egzotičnu zemlju. Put u Singapur, Tajland i Dubai ostao je sjajnim slovima upisan u moju memoriju. I danas ga se s radošću i oduševljenjem prisjetim, a misli me često odnesu u te daleke zemaljske predjele.

Dolaskom rata naša putovanja su prekinuta. Silom oružja nekoliko godina smo bili vezani za prag našeg kreševskog doma. Ponekad sam se, u naletima ljepšeg raspoloženja, prisjećao čarobne tajlandske tišine. Želio sam tada da se ta tišina useli i u moj rodni kraj i tu vječno ostane. S prestankom ratnih djelovanja došao je i taj dan. Mir je opet zavladao srednjobosanskim krajolicima i opet se moglo kretati i izvan granica naše, ratom poharane, zemlje.

Tijekom 1995. godine sam, s Lucinim bratom Antom, posjetio Hong Kong. Tu sam upoznao što sve može biznis kada na jednom mjestu zasije svoje rodno sjeme. Od nekad nerazvijenog kraja stvoren je poslovno-trgovinski raj na zemlji, kakav čovjek rijetko može naći. Tko želi vidjeti i upoznati vrhunac ljudskih dostignuća današnjeg vremena, treba otići u Hong Kong i ta će mu se želja izdašno ispuniti. S putovanja u Hong Kong nikada neću zaboraviti naš „boravak“ u prvom hotelu koji nam je preporučio taksist. Po slijetanju na aerodrom šura i ja smo pronašli taksista kazavši mu da nas vozi u „good hotel“, što je čovjek i uradio. Na recepciji smo provjerili ima li slobodnih soba i kolika im je cijena. Objasnili su kako imaju slobodnih soba i kako noć košta oko 3000 maraka. Ja sam u džepu imao nešto malo više od te sume za desetodnevni boravak. Šok je kratko trajao. Ubrzo smo pronašli hotel u kome smo sobu s doručkom i večerom dnevno plaćali 110 maraka. Hotel je

bio više nego dobar za naše potrebe. Sobe su bile na 29. katu, a hotel je pripadao jednoj austrijskoj hotelskoj kompaniji.

Početakom 1996. godine sa sinovima Zvezdanom i Svjetlanom i njihovim suprugama Luca i ja oputovali smo u Australiju, u posjet mome mlađem bratu Ivici i nevjesti Ivki. Tom putu sam se posebno veselio, jer dugo nisam vidio brata i članove njegove obitelji. Ivica je kao mladić oputovao u tu daleku zemlju i nastanio se u Melbourneu. Tu je pustio korijenje loze kreševskih Stanića, ne pokazujući nikada želju vratiti se u rodni kraj. Koliko se sjećam, Ivica je pod malo čudnim okolnostima otišao u pečalbu. Kao dječak bio je teško bolestan i dugo se liječio u sarajevskoj bolnici Koševo. Roditelji mu, zbog svojih obveza, nisu mogli ići u posjetu, što je ostavilo duboki trag na njegovu psihu. Kada je otišao u Australiju, čini mi se da se zarekao kako se ovamo nikada neće vratiti i u tome je dosad bio dosljedan. Zato sam posjet Australiji doživio kao jedinstvenu priliku da se duže vrijeme družim s bratom i njegovom obitelji i prijateljima.

U Australiji smo ostali duže od mjesec dana. Unajmili smo auto i putovali uzduž i poprijeko te zanimljive i prostrane zemlje. Oduševila nas je ljepota nepreglednih ravnica i gustih šuma. Divili smo se neobičnom biljnom i životinjskom svijetu. U Australiji smo vidjeli ono što u drugim krajevima nismo mogli. Posebno nas je oduševio stari rudnik zlata koji i danas izgleda kao što je izgledao prije tristo godina. Australija je zemlja u koju se čovjek zaljubi na prvi pogled. Zato me i ne čudi što mnogi naši ljudi, koji tamo dođu kao pečalbari, ostanu tu do kraja života. Prirodne ljepote i netaknuta prostranstva napajaju ljudsku dušu svjetlošću i širinom, koja drži oči otvorenim čak i kad se spusti noćna tama. I tada se zvijezde i milijarde električnih svjetiljki udruže u ocean sjaja koji blista u našim zjenicama. Tko god je imao priliku, makar na kraće vrijeme, doći u Australiju, ponio je iz nje blistave dojmove i nezaboravna sjećanja. Meni je taj dotad nepoznati kontinent potvrdio uvjerenje kako čovjek koji ima mogućnosti treba neprestano putovati. Ovaj svijet je tako lijep i zanimljiv, da je malo imati jedan život kako bi se sve njegove ljepote upoznale i osjetile u njihovom punom sjaju i neopisivoj raskoši. O Australiji nisam napisao nijednu pjesmu, ali tu zemlju čuvam u mislima kao vječnu poeziju koja se ne može prenijeti na papir, niti se može kazivati običnim riječima.

Iste godine smo sa Zvezdanom i njegovom obitelji posjetili Tenerife. I tu smo uživali u raskošnim prirodnim ljepotama i toplim sunčevim zrakama. Na Tenerifeu sunce kao da je drugačije i cijeloga dana njegove zrake igraju se s morskim valovima i listovima palmi. Odmor u tom kraju

donosi svježinu koja čovjeka potiče na nove radne i stvaralačke pothvate. Tu sam, za razliku od drugih krajeva u kojima sam boravio, uspijevao zapisati poneku poetsku misao koju sam kasnije pretočio u pjesme.

Tijekom 1997. godine sa Zvezdanovom obitelji Luca i ja proveli smo odmor u Dominikanskoj republici. U tome dijelu američkog kontinenta ponovno smo se susreli sa ovozemaljskim rajem. Priroda je dar Božji koji čovjeka pjesničke duše ne može ostaviti ravnodušnim. Moje oduševljenje egzotikom i novim kulturama toliko je da se ne može staviti ni u jednu knjigu. Ono nadilazi moju moć umjetničkog izražavanja tako da mi, nakon svega, preostaje samo obično ljudsko divljenje i želja da opet, po nebrojeno puta, obilazim ta čarobna mjesta i čudesne zemaljske krajolike.

U sljedeće dvije godine po drugi put smo posjetili Tenerife, zatim Švedsku, Finsku i druge europske zemlje. I tu smo uživali u prirodnim ljepotama i ljudskom gostoprimstvu. Tijekom putovanja upoznali smo mnoge stare gradove, veličanstvene katedrale i monumentalne građevine kakvih u našim krajevima nema niti će ih biti i u narednim stoljećima. Unatoč brojnim ratovima i razaranjima, koja nisu mimoišla gotovo nijednu europsku zemlju, sačuvano je mnogo toga što je stvoreno u periodima renesanse i baroka. Ostale su stotine građevina koje služe na ponos ljudskom rodu i njegovom gotovo neprirodnom znanju i umijeću.

Na kraju drugog milenija cijela naša obitelj provela je odmor u Maleziji, na otoku Bali. Tu smo ponovno osjetili čari egzotičnih predjela i upoznali prosperitetnu zemlju koja se ubrzano razvija. Malezija je jedna od rijetkih zemalja Dalekog istoka koja je uspostavila dobre trgovinske i privredne odnose s Bosnom i Hercegovinom. Kapitalom malezijskih banaka grade se u Sarajevu dvije najviše zgrade u ovom dijelu Balkana. Tijekom boravka u toj lijepoj i, za naše prilike, bogatoj zemlji, dijelom smo upoznali kulturu i običaje malezijskih naroda.

Početak trećeg milenija Luca je posjetila Izrael i Gospino svetište u Lurdu, kamo je hodočastila s grupom građana iz naše zemlje.

Obilazak povijesnih mjesta i gradova Svete Zemlje bio je njezin životni san koji se, eto, nakon mnogo godina čekanja, i ostvario. Izrael je zemlja svijetle prošlosti, nestabilne sadašnjosti i ne baš sigurne budućnosti, zemlja Abrahamova naroda koga je kroz dugu povijest pratila zla kob, počevši od izгона u Egipat, porobljavanja od strane Rimske imperije, pa do stravičnog holokausta u raljama nacističke Njemačke za vrijeme Drugog svjetskog rata. Ali, to je Sveta Zemlja čiji je Sin, Isus Krist, postao simbolom sveopćeg ljudskog stradanja i mučeništva.

Iste godine, nakon Lucinog povratka iz Izraela, posjetili smo Rim. Boravak u vječnom gradu pamtit ću kao istinski doživljaj kakav se čovjeku rijetko pruža za njegovog kratkog i obvezama opterećenog života. Rim je grad zaljubljenih u kome ljubav cvijeta na sve strane. U čarobnim parkovima, čudesnim katedralama, na zidinama i trgovima Vatikana i drugim povijesnim dijelovima božanstvenog grada Romula i Rema, čovjek se osjeća kao u raju. Za boravka u Rimu, na licu mjesta sam se uvjerio zašto je tako poznata i vjerodostojna izreka „Dođi, vidi i umri“. Ljepota nas je očarala, ali, na sreću, nitko od nje nije umro, čak ni poeta koji se, za sve vrijeme obilaska rimskih znamenitosti, krio u mojoj duši.

Od brojnih putovanja s radošću se sjećam svih ljetovanja na našem, Jadranskom moru i zimovanja u austrijskim skijaškim centrima. U posljednjih nekoliko godina ljetni odmor provodimo krstareći Jadranom, a zimski družeći se sa snježnim terenima na poznatim skijalištima. Na ta dva odredišta putuje cijela naša obitelj, od najmlađih do najstarijih. I dok se mi stariji radujemo krstarenju Svjetlanovom jahtom i Zvezdanovim gliserom, unucima i unukama je skijanje postalo nezaobilazan hobi, bez koga nijednu zimu ne bi mogli ni zamisliti.

Putovanjima i uživanjima moram dodati još jedno krstarenje Svjetlanovom novom jahtom „Majora“. Naime, u srpnju 2005. godine naručena jahta je bila gotova, spremna za plovidbu. Svjetlan sa svojom obitelji, te Luca i ja, krenuli smo na krstarenje od Genove prema jugu Italije i pravac – Split. Putovanje je trajalo deset dana. Usput smo pristajali u Rimu, Napulju, Bariju – bilo je prekrasno!

Tijekom krstarenja Jadranom, u našim prelijepim gradovima i mjestima, otocima i uvalama, počevši od Brijuna, preko Korčule, do Dubrovnika, napisao sam na desetine pjesama koje su uvrštene u nekoliko mojih posljednjih knjiga poezije. Jadransko more i njegove zvjezdane ljepote nepresušni su izvor moje inspiracije. Tu pjesme teku kao bistre planinske vode koje se ulijevaju u nepregledno more. Plava boja vode i plavilo neba okvir su u kojem pronalazim sebe. U blještavilu mediteranskog ozračja moje se oči napajaju ljepotom. Tu mi smijeh stalno igra na usnama, tu iz moje duše progovara pjesma. Ako ima nešto čemu se veselim bez početka i kraja, to je naše more iz koga izranja dubina mojih osjećaja. Zato se kao dijete radujem dolasku toplijih dana i novim krstarenjima Jadranom i posjetima našim prekrasnim primorskim gradovima i mjestima. Neka živi ljubav i sva ljepota koja se iz nje rađa! U toj se ljepoti osjećam sretnim i vječnim, baš onoliko koliko ljudski život može biti sretan i vječan.

Izvori životnih radosti

Moj život je pjesma, ispunjena zvucima nade, sreće i radosti, te ponekim tonom tuge, bola i žalosti. U njemu je daleko više onoga što me razveseli, nego onoga što me ražalosti. Bolest i smrt najdražih donosili su mi tugu, neuspjesi razočarenje, a sve ostalo pružalo mi je sreću i zadovoljstvo.

Radovao sam se kada sam radio i gradio, kada sam čitao i pisao, kada sam pjevao i slavio i kad sam se s dobrim ljudima družio. Uživao sam u ljepoti prirode, umjetničkim i drugim ljudskim djelima, kao i u svemu što budi emocije, rađa ideje i raspaljuje moju bujnu maštu.

Kuću u Kreševu pet puta smo gradili i dograđivali. Temelj se svaki put širio, zidovi mijenjali izgled, a krov dobivao nove oblike i izgled. Kuća je danas ljepša nego što je ikada ranije bila. Podijeljena je na zasebne cjeline za tri obitelji. Pod istim krovom žive dvije obitelji i svatko ima svoj kutak za rad, odmor i razonodu. U prizemlju, gdje je nekada bio restoran „Troska“, danas se nalazi prostor za obiteljska druženja i moja knjižnica u kojoj čitam i pišem svoja nova djela. U tom prostoru organiziramo druženja za blagdane, rođendane i druga vjerska i obiteljska slavlja. Tada se okuplja svih petnaest članova naše obitelji, te rodbina i prijatelji. Kuća je naš dom, ali i duhovni centar u kome razmjenjujemo životna iskustva i poslovne ideje, te dogovaramo zajedničke poduzetničke aktivnosti.

Prilikom posljednje dogradnje kuće, sin Goran je uredio prostor za rekreaciju u kome se nalazi i zatvoreni bazen s grijanjem.

Drugo važno mjesto na kojem se okupljamo je naš „ranč“ na Gajicama, prelijepom mjestu koje se nalazi na proplanku iznad Kreševa. Gajice su oaza mira koja pruža sve mogućnosti za životne užitke i radosti. Na šest hektara zemljišta, koje je većim djelom okrenuto prema području sela Rakova Noga i planine Inač, izgradili smo vikendicu i natkrili prostor za sjedenje, na čijem je kraju izgrađen kamin. U šumovitom dijelu postavljene su drvene klupe na koje se može smjestiti dvije stotine gostiju. Oko vikendice je skladno raspoređeno nekoliko breza starih više desetina godina, koje ukrašavaju ambijent, dajući mu upečatljiv pejzažni izgled. Malo podalje, prema jugoistoku, visoko u nebo izdižu se stoljetni hrastovi i grabovi. Grane su im spletene u mrežu kroz koju, u vrijeme proljeća i ljeta, ne prodiru sunčevi zraci. U tom je djelu, za ljetnih vrućina, ugodno boraviti uz hladne napitke i suhe nareske. Na rubu šume izgrađeni su tereni za odbojku, košarku, nogomet i druge sportove. Sjeverozapadni dio ranča zasađen je voćkama koje odgovaraju tom podneblju. Njihove plodove očekujem tek narednih godina, kada rašire korijenje i grane

i priviknu se na brdsko-planinske uvjete listanja, cvjetanja i rađanja. Lijevo od ulaza, u blizini žičare za skijaše, nalazi se Lucin vrt u kome uzgaja razne povrtlarske kulture. Iz tog vrta dobivamo svježe biljke za salatu i druge kulinarske specijalitete. Desno je urađen dječji kutak sa sadržajima koji su primjereni najmlađim gostima.

Na „ranču“ se od 1997. godine organiziraju sportski susreti radnika Holdinga „Stanić“. Za dan Holdinga, koji se održava sredinom lipnja, svake godine se okupi oko 1500 radnika i drugih gostiju. Na tom tradicionalnom druženju, uz degustaciju proizvoda „Stanić grupe“, razgovara se o poslovnoj suradnji i drugim temama po izboru samih sudionika i gostiju. Za to vrijeme, ekipe tvrtki Holdinga iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske natječu se na turnirima u malom nogometu i odbojci. Pobjednicima se dodjeljuju nagrade, čime se potiče sportski duh i razvija zajedništvo među uposlenicima. Holding „Stanić“ velika je proizvodno-trgovinska obitelj koja sve više osvaja tržište, šireći paletu vlastitih proizvoda i područja na kojima posluje. Među gostima se toga dana okupi mnogo privrednika, političara, te javnih i kulturnih radnika s kojima ostvarujemo dobru poslovnu i svaku drugu suradnju. Uz degustiranje raznih vrsta proizvoda, ugodne razgovore i prvoklasnu gozbu, družimo se do u sitne sate, zaboravljajući makar toga dana na obveze i probleme koji nas prate u svakodnevnom životu. Prvo obilježavanje godišnjice poduzeća uveo sam još 1990. godine u poduzeću Export-Import „Stanić“. Od tada je to postalo sastavnim djelom naših ukupnih poslovnih aktivnosti i dobro je primljeno, kako kod radnika, tako i kod svih drugih gostiju i sudionika.

Ranč je mjesto na kome organiziramo i druga uža i šira druženja u prirodi. Tu se često okupljaju naši poslovni partneri, rodbina, prijatelji, pisci, glazbenici, sportaši i drugi ljudi dobre volje s kojima dijelimo ugodne trenutke i životne radosti kojih je u novije vrijeme, nažalost, sve manje. Obitelj Stanić nastoji sačuvati i unaprijediti tu lijepu tradiciju narodnog druženja koja je u ratnim godinama gotovo zamrla, a u poslijeratni godinama se sporo obnavlja. Pravi život je život s ljudima, a ne pokraj njih. Te lijepe navike, stvorene u prošlim vremenima, treba po svaku cijenu sačuvati. Samo one mogu spriječiti otuđenje čovjeka od čovjeka i vratiti nas izvornim vrijednostima, bez kojih je teško zamisliti budućnost naših, a i širih prostora.

Luca i ja za lijepog vremena često smo na ranču. U prirodi se osjećamo kao u mladim danima. Tu smo oslobođeni stega ubrzanog ritma življenja koje melje ljudsku psihu. Rad na zemlji, bez obveznog završetka određenog posla, lijek je za tijelo i dušu. On nas opušta, a meni vraća snagu i inspiraciju za pisanje. Na ranču sam

posljednjih godina napisao više desetina pjesama prepoznatljive zavičajne i ekološke tematike. Te su pjesme uvrštene u moje posljednje zbirke, kojima daju snagu autentičnog srednjobosanskog krajolika.

Veliku radost pričinjavaju mi i česti odlasci u rodni Crnički Kamenik. Tu se susrećem s rođacima i susjedima s kojima izmjenjujem informacije iz svakodnevnog života. Obvezno posjetim i tetku Anu, koja živi u mojoj novoj vikendici koju sam, pored temelja u ratu srušene roditeljske kuće, izgradio 2000. Godine i u kojoj je posljednje mjesece života proveo moj pokojni otac Luka. Tetka Ana će u vikendici ostati do kraja života. Uz osiguranje smještaja, tetki pomažem i materijalno, kako bi u miru i zadovoljstvu odmorila svoje staračko tijelo. U dolasku ili povratku iz rodnog sela, posjetim grob mojih roditelja i izgovorim poneku molitvu, prisjećajući se njihove ljubavi i dobrote koju su mi ostavili kao najveće i najvrjednije nasljedstvo.

Kako se uz asfaltni put prema rodnom selu nalazi i moja vikendica u Krčevini, navratim i u nju, kako bih osvježio misli sjećanjem na pretke i podsjetio se svoga podrijetla. Vikendica u Krčevini također je bila spaljena u ratu i obnovio sam je tek toliko da me želja mine za uspomenama na moje djetinjstvo i na patnje djeda Nike, koji je taj neplodni komad zemlje krčio kako bi ga priveo poljoprivrednoj svrsi. U današnje vrijeme na tom mjestu odmotavam traku prošlosti i zapisujem poneku misao, stih ili pjesmu, baš kao onu posvećenu mojim njivama i Krčevini kao jednoj od njih, najstrmijih i najmanje rodni, ali za pjesmu inspirativnih i od nepreglednih posavskih ravnica.

Neprekidna druženja s ljudima i predjelima iz moje mladosti pomažu mi ostati onakvim kakvim su me roditelji odgojili i kako me vlastiti život naučio. Od najranijih dana djetinjstva znam što znači nemati, biti bolestan, nepokretan i bez moći govora. Sve sam to prošao i sve se to urezalo duboko u moju dušu i moje sjećanje. Ma koliko da sam u životu učinio i postigao, to nikada nisam zaboravio, niti će to do kraja života biti izbrisano iz moje memorije.

Kad sam čvršće stao na vlastite noge i kada je biznis počeo cvjetati, moj humani gen usmjerio me i na pomaganje drugim ljudima, najprije time što sam za njih osigurao posao u svojim poduzećima i što nisam štedio na njihovim plaćama i drugim prnadležnostima. Poslije sam počeo pomagati siromašnim pojedincima, socijalnim ustanovama i humanitarnim organizacijama. Sponzorirao sam njihove aktivnosti novcem i robama, nastojeći svima dati ono što im je najpotrebnije. Za vrijeme rata pomagao sam prognanicima i izbjegličkim centrima u Kreševu i Kiseljaku. U Dječje selo u Sarajevu poslali smo šleper

robe, ali je on, nažalost, završio u rukama kiseljačkih ratnih profitera.

U poslijeratnom periodu moja je obitelj, posebno Svjetlan i Goran, materijalno podupirala razne akcije koje je organizirala crkva, mjesni organi vlasti i druge organizacije i ustanove. Tako smo pomogli izgradnju kapele ma groblju u Crničkom Kameniku, popravku i krečenje crkve u Kreševu i selu Deževica, izgradnju spomen-kapele posljednjoj bosanskoj kraljici, Katarini Kosača – Kotromanić, na Bedemu iznad Kreševa, obnavljanje i uređenje svetišta Majke Božje pod Špiljama kod Kreševa, obnavljanje niza drugih katoličkih i islamskih bogomolja, kao i drugih društvenih objekata. Veće količine hrane, druge robe i novca donirali smo u šest socijalnih ustanova. Za djecu poginulih branitelja osigurali smo Božićne i novogodišnje paketiće. Socijalno ugroženim građanima pred Novu godinu dodjeljujemo pakete prehrambenih proizvoda. Znatna sredstva izdvojili smo za nabavku medicinske opreme i druge robe Kliničkoj bolnici Koševu u Sarajevu, Dječjem domu u Bakovićima i drugim zdravstvenim ustanovama.

Vlastitim sredstvima financirao sam objavljivanje šest knjiga hendikepiranih i socijalno ugroženih autora. Pomagao sam organiziranje brojnih kulturnih i sportskih manifestacija, te promoviranje umjetničkih djela u Kreševu i drugim općinama. Pojedinačne oblike pomoći građanima kojima je to bilo potrebno nisam bilježio niti pamtio. Darivanje se u tradiciji moga naroda smatra Božjom i ljudskom obvezom. Ono je čin dobrote koja se mora iskazati prema onima koje ta dobrotu usređuje.

Glas o ljudskim djelima treba se daleko čuti, ne zbog onih koji ta djela čine, već zbog onih kojima su ta djela namijenjena. Samo tako će taj glas imati odjeka i među drugim ljudima koji mogu zaigrati u kolu humanosti i tako pomoći da se u domove siromašnih vrati toplina, u duše njihove mir i zadovoljstvo, a na lica svih radost i sreća. Onima koji čitaju ili ne čitaju knjige, preporučujem da svakoga dana, s lica svojih najbližih, svojih prijatelja, susjeda, znanaca i neznanaca, čitaju njihova duhovna raspoloženja i fizička stanja i da im, kada god to mogu, pomognu u vraćanju osmjeha na lice i barem malo radosti u dušu. Tako će ispuniti svoju ljudsku obvezu prema drugima i učiniti je većom nego što bi bila ako bismo je zadržali samo za sebe. Zato, drage moje i dragi moji, poznati i nepoznati, dijelite radost ako je imate ili je primite od onih koji je dijele. Život će tako svima biti radostan. A to je, moj san!

EPILOG: Put od bajke do istine

Od ranog djetinjstva snovi i maštanja postali su moji vjerni pratioci i saveznici. Pratile su me u svim fazama života, a prate me i danas. Oni su moja duhovna sjena i hrana, dio moga bića koji dežura čak i onda kada spavam. Njihova aktivnost potiče me raditi i stvarati, voljeti i putovati, pjevati i veseliti se kad god mi se za to ukaže prilika.

Moji snovi i moja maštanja nikad mi ne daju mirovati. I kad se odmaram, oni su tu; igraju se mojim mislima, usmjeravaju moje poglede prema čarobnoj prirodi i ljudskoj ljepoti, otkrivaju mi tajne; bez njih ne bih upoznao ljepotu života, bez snova i maštanja ne bih bio ovo što jesam. Bio bih netko drugi s istim imenom i prezimenom, istim danom, mjesecom, godinom i mjestom rođenja i istim likom, ali, i uza sve to, razlikovao bih se od sebe sadašnjega i ne bih imao sve ovo što danas imam. Vjerojatno bih imao i suprugu i djecu, ali bi i oni bili drugačiji. Bili bi slični nekome bez snova i maštanja, bez nade i vjere. Želje bi im bile manje, a radili bi samo onoliko koliko je potrebno za goli opstanak.

Kad sam bio dijete, opsjedale su me fantazije da imam više nego što sam u to vrijeme mogao imati. Živjeli smo skromno, gotovo na granici siromaštva. Hrane smo, uglavnom, imali dovoljno, jer nismo bili izbirljivi. Jeli smo ono što nam se nudilo, važno je bilo da ne gladujemo. Odijevali smo se kako su se odijevali i drugi u našem selu. Žene su još uvijek na primitivnim stanovima tkale platno od koga su šile odjeću. Ponešto robe kupovalo bi se kad bi se na gradskoj tržnici prodala ovca, sir, jaje ili kokoš i ta roba se čuvala kao oko u glavi, jer nije bilo mogućnosti za rasipanje teško stečenog novca.

To stanje neimaštine budilo je moju maštu i širilo je do neslučenih granica. Sanjao sam o svemu što nismo imali: o novoj odjeći i obući, o „sofri“ punoj raznovrsne hrane, o čudnim spravama koje su radile umjesto ljudi, a o kojima je naširoko i lijepo pričao stric Rudolf. Jednom sam tako mojoj rodici rekao kako imam veliki stan za tkanje platna. Obećao sam kako ću joj ga jednog dana pokazati. Na tom stanu moglo se istkati mnogo platna za sve ljude u našem selu. Kako je stan bio plod moje mašte, nikome ga nisam pokazao, ali, za mene je taj stan postojao i ja ga se u mašti nikada nisam odrekao.

U ranoj mladosti sanjao sam kako letim iznad vrhova brda i planine Inač. Ne sjećam se jesam li imao krila ili sam letio uz pomoć ruku. Tek, leta se sjećam kao da je bio stvaran i nitko me ne bi mogao uvjeriti kako tog leta u stvarnosti nije bilo. U snu ga je bilo, sigurno, a ima li ga i na javi, i nije bilo toliko važno, život ionako nije samo java. On je ponekad i san, ma koliko taj san bio neostvariv. Ali,

što bi ljudi bez sna? Kakav bi im život bio, ako bi živjeli samo od stvarnosti i onoga što se događa?

Negdje u trećem ili četvrtom razredu čuo sam kako se može napraviti nešto kao radiostanica s koje se može slušati muzika, prijenos utakmice i vijesti. Pošto u selu nismo imali radioaparata, s rođacima sam pronašao nekakvu slušalicu koju smo povezali s kristalom na ebonitnoj ploči i žičanom antenom razapetom na dva stabla. Kad smo sastavili taj uređaj, pažljivim pomicanjem kristala pronašli smo neku od radiostanica s koje smo čuli narodnu muziku. Na toj našoj primitivnoj radiostanici slušali smo prvi prijenos nogometne utakmice između zagrebačkog „Dinama“ i sarajevskog „Željezničara“. Od tog premijernog radioprijenosa postao sam navijač „Dinama“, ostavši to do dandanas.

Dok sam išao u školu u Fojnicu, u lokalnom kinu gledali smo film koji je, čini mi se, bio snimljen po noveli Ernesta Hemingweja *Starac i more*. U filmu sam prvi put vidio velike raskošne kuće s kaminom i druge lijepe stvari. Sve mi se to urezalo u pamćenje, tako da sam godinama razmišljao kako ću jednoga dana, nakon što odrastem i završim škole, imati svoje auto, te kuću i u njoj kamin i radio. Na početku pedesetih godina prošlog stoljeća bio je to samo san, ali, mnogo godina kasnije, taj san se ostvario u daleko većem obimu i na način kako tada u svojoj mašti nisam mogao ni zamisliti.

U Učiteljskoj školi moja je mašta dobila nove dimenzije. Kad sam bolje upoznao djela velikih pjesnika, počeo sam sanjariti o tome kako ću biti poznati pjesnik i živjeti od pisanja i objavljivanja poezije. Čitao sam sve što sam mogao pronaći u školskoj i gradskim bibliotekama. Puškin, Jesenjin, Šantić, Kranjčević i drugi pjesnici bili su stalni gosti u mojim razbarušenim mislima. Dok sam šetao gradskim ulicama, zamišljao sam kako su i oni uz mene, te kako im govorim svoje nove pjesme. Mašta me odnosila na velike pozornice i u pune dvorane u kojima posjetitelji s oduševljenjem slušaju moje stihove. Činilo mi se tada kako sam onoliki kolika je bila moja mašta. Zbilja je, međutim, bila nešto sasvim drugo i od nje u tim godinama nisam mogao pobjeći. Ali, dolazile su druge godine koje su donosile promjene i moju maštu polako približavale stvarnosti.

Kad sam postao učitelj, dio mog sna se ostvario. Radio sam posao kakav su drugi mogli samo poželjeti. No i to mi je bilo malo. Želje su išle puno dalje od mogućnosti. Želio sam studirati i steći diplomu fakulteta. Upisao sam studij, ali mi radne obveze i ženidba nisu ostavile dovoljno vremena za učenje. Sa suprugom Lucom zaplovio sam vodama ljubavi i zajedničkog života koje su nam donijele tri prekrasna sina. I taj dio sna mi se ostvario.

Dolaskom djece, moja su maštanja prešla sve dosadašnje granice, proširivši se i na moje sinove, čiju sam budućnost vidio u ozračju svjetlosti i blagostanja. Dok su još bili mali, sinove sam zamišljao kao buduće velike znanstvenike, čija će otkrića riješiti mnoge ljudske probleme. Nekad sam takvim vidio i sebe, ali, kako nisam krenuo tim putem, želio sam da njime idu moja djeca.

Iako sinovi nisu slijedili put moje mašte, ostvarili su krajnji cilj koji sam vidio kad su bili mali. Postali su sposobni poduzetnici, čiji su poslovni rezultati odavno nadmašili sva moja očekivanja. I tu se moj san ostvario u većem obujmu nego sam ga tada mogao zamisliti. Kasnije mi je postalo jasno kako je to bilo moguće samo zato što su i moji sinovi imali svoje snove koji su postali stvarnost.

Na privremenom radu u Njemačkoj, uz sve teškoće i probleme na koje sam nailazio, u mislima mi je danonoćno lebdjela slika kuće koju smo trebali napraviti zarađenim novcem. Zamišljao sam tu kuću i u mislima šetao njenim prostranim sobama. U prizemlju sam vidio poslovni prostor, a na katu stan za moju obitelj. Takvu kuću smo kasnije sagradili i u njoj najprije otvorili restoran, a kasnije i prodavaonicu. Danas je to moderni stambeni objekt.

Moje vizije lijepo budućnosti bile su prisutne čak i onda kad su moje lađe tonule i kad su se rušili zidovi kuće koju sam gradio. I tada sam pronalazio unutarne i vanjske poticaje koji su lađe vraćali u mirnu luku, a zidove dograđivali, čineći ih još jačim i ljepšim. Moj anđeo čuvar uvijek je bio u blizini i pomagao mi je kad mi je bilo najteže. Nekad su u ulozi tog anđela bili Luca i djeca, nekad bliži rod i prijatelji, a nekad moja duhovna i fizička snaga koja me dosad nije napustila. Tako sam pobjeđivao prepreke i padove, odbijao nasrtaje nervoze i depresije, rušio ograde koje su me ograničavale i uvijek išao uspravno i naprijed.

Od najranije mladosti volio sam bajke. One su me pratile kroz život i u određenim razdobljima, postajale su istine. Zato ovu priču završavam riječima: Moj život je bio i ostao „Istinita bajka“ i takav će biti do samoga kraja. Jer, pjesnik na kraju odlazi u bajku, a njegove pjesme ostaju živjeti!

Htjedoh reći:

Ako sreću ne pronađeš iza druge ili treće krivine, traži je iza pete.

Ne traži apsolutnu sreću, nema je.

Ako se, berući ruže, ubodeš na trn, ne odustaj – uberi ružu.

Ako na životnoj stazi padneš, diži se, otvori oči i idi dalje.

*Ako traženo ne nađeš odmah, budi uporan; uvijek postoji
Nada.
Ona je vječna!*

POGOVOR

Ovo je priča o mome životnom putu. Priča koja pokazuje koliko ruža sam ubrao, a da se nisam ubo na trn, koliko sam čaša meda popio, a da nije mješavina žuči ili sama žuč.

Novija psihologija tvrdi kako je svačiji život s njegovim uspjehom ili neuspjehom produkt njegove pameti i okolnosti u kojima je živio. Naravno, pamet-um je produkt genetike, sredine življenja, društveno-političkih okolnosti, društva u kojem si se kretao i djelovao, te škole koju si završio, knjige koje si čitao i televizijske postaje koje si gledao.

Moju priču sam nazvao „Istinita bajka“. Istinita, jer sam nastojao što točnije prikazati svoj životni put i okolnosti koje su djelovale sa svih strana. Bajka je – analiza! Poslije šezdeset devet godine života pokazuje kako je prošlo brzo kao san ili kao da sam boravio u nekoj bajci. Zbrajanje negativnih i pozitivnih događaja daje plus. Čovjek je takav da loše stvari i događaje lako zaboravlja ili rado zaboravlja, ali lijepih se rado sjeća. Eto, zato je to istinita bajka.

Sve moje ideje, sve moje želje, moje zamisli, ostvariše se. Znam da ćete pomisliti kako sam skroman. Skromnost je vrlina. Zašto maštati o onome što ne možeš nikada ostvariti, pa zbog toga biti nesretan? Moja ostvarenja u duhovnom smislu su velika, jer se radi o kratkom vremenskom periodu stvaranja. Duži vremenski period je potrošen na stvaranju materijalne osnove za bolji život i na stvaranje temelja za obiteljski biznis. Tim stvaranjem temelja obiteljskog biznisa, sinovima su stvorene radne navike i otvorene oči za budući rad.

Poštujem analizu psihologije u svezi uspjeha, te se zahvaljujem: roditeljima za genetiku, suputnici Luci za valjanost, vrijednost i upornost, punici, baki Anđi za pomoć u presudnim trenucima stvaranja materijalne osnove, sinovima Zvezdanu, Svjetlanu i Goranu za vrijednost, hrabrost i vizionarstvo u poslovima – biznisu, koji digoše na visoke razine, ostvariše sve moje zamisli i ideje koje ja nisam mogao ostvariti. Zahvaljujem mojim nevjestama Ireni Katavić, Vesni Ivičević i Ireni Dilber za dobar suživot s mojim sinovima i rađanje Entonija, Nine-Kristine, Stefana, Ana-Marije, Sare, Kristijana i Sebastijana. Oni su za mene i baku Lucu sedam zvjezdica. Oni su najljepši dio moje bajke. Zahvaljujem Bogu što mi dade sve ostale

okolnosti, kao i moje zadovoljstvo da svoj životni put nazovem „Istinita bajka“.

Bilješka o autoru

Anto Stanić rođen je 2.II.1942. godine u Crničkom Kameniku, općina Kreševo. Završio je učiteljsku školu i potom pet godina radio kao učitelj u kreševskim područnim školama, da bi nakon toga, kao i mnogi drugi u to doba, otišao na rad u Njemačku. Tamo se

zadržao desetak godina, a nakon povratka; sa ženom Lucom počinje s privatnim biznisom, i rade sve dok sinovi nisu narasli i preuzeli poslove.

Nakon posljednjeg rata počinje se aktivnije baviti književnim radom. Dosad je objavio sljedeće knjige poezije: *Biseri ispod Inča*, *Poetske kovanice iz Kreševa*, *Zlatni stihovi*, *Pečat moje duše*, *Život je poezija*, *Tebi, ljubavi*, *Kad sam bio dijete*, *Bosnom do Hercegovine*, *Anticiklona*, *Epske pjesme i Kreševski kod*, kao i knjige izabranih pjesama *Stotinu jedna pjesma* i *U slavu jed(i)noga Boga*. Napisao je i roman *Tko umije, njemu...*, knjigu proze *Nadnaravnost ili...?*, te knjige psiholoških oglada *Ti si kormilar svoga života* i *Mudrost življenja*, kao i knjige savjeta za mlade *Kako uspjeti* i *Zlatna pravila života*. Knjige *Majko, hvala ti* i *Kreševski pjesnici* priredio je s Ivom Mijom Andrićem, a izdao je i obiteljsku monografiju *Stanić - poduzetnička obitelj iz Kreševa*.

Inicijator je utemeljenja Književne zaklade/fondacije „Fra Grgo Martić“, koju je osnovao i financira je njegov sin Svjetlan, dok je Anto od samog početka predsjednik Upravnog odbora. Također je inicijator i pokrovitelj brojnih drugih kulturnih manifestacija u Kreševu, ali i u cijeloj BiH.

SAGA O USPJEŠNOJ PODUZETNIČKOJ OBITELJI

Poznati bosanskohercegovački pisci Anto Stanić i Ivo Mijo Andrić udružili su svoje literarne snage i književnoj javnosti ponudili svoje najnovije zajedničko djelo pod naslovom **Istinita bajka**. Riječ je o iznimno

zanimljivoj pripovijesti koja prati životni put poznate poduzetničke obitelji Stanić iz Kreševa.

Glavni lik i narator ove obiteljske sage je pater familijas Anto Stanić. On, uz Andrićevu literarnu pomoć, priča i zapisuje najvažnije detalje iz svoje bogate biografije, otkrivajući čitateljima *scile i haribde* kroz koje je prošao da bi izborio zavidan poduzetnički status i pristojno mjesto u bosanskohercegovačkoj književnosti. Stanićeva priča je razložna i racionalna, unatoč teškom životnom putu kojim je prošao. Problemi s kojima se suočava u ranom djetinjstvu atipični su i na rubu nemogućeg. Ali, on ih je prevladao uz majčinu pomoć i vjeru u Boga koji se, u tim graničnim i tragičnim situacijama, pojavljuje kao očekivani spasitelj.

Tridesetak priča u ovom vrijednom proznom rukopisu poredano je po vremenskom slijedu događanja. Pisци pomno bilježe najvažnije detalje iz odabranih životnih dogodovština glavnog junaka i članova njegove obitelji, slažu ih u mozaik koji svakoj priči daje posebnost. Svaka od tih priča čini zasebnu tematiku i leksičku formu i svaka funkcionira kao autonomna literarna cjelina. U romanu, međutim, one su harmonični dijelovi koji se međusobno skladno dopunjuju, dajući mu pečat konzistentnog književnog djela.

Anto Stanić svoju životnu bajku priča jezikom razumljivim prosječnom čitatelju, a Andrić je oblikuje u natprosječnu literarnu tvorevinu s naglašenim smislom za uočavanje sitnih detalja i dramskih situacija iz svakodnevnog života. On tim situacijama daje prepoznatljivu boju i ton, vodeći radnju priče prema mirnom kraju. Dramatski zapleti, ma koliko se u nekim naracijama činili zamršenim i neizvjesnim, u Andrićevoj stilskoj izvedbi završavaju umjerenom poukom ili poukom koja, unatoč umirujućem tonu ne ostavlja čitatelja ravnodušnim. Jednostavnost njegove leksike u nekim je pričama dosegla razinu naših najboljih pripovjedača. Posuđeni izrazi iz narodnog jezika u njegovoj se leksičkoj interpretaciji transponiraju u jasne i nedvosmislene pojmove koji slikovito prikazuju određene likove, pojave i stanja, kako ljudskog duha, tako i onoga što nas okružuje. Andrić je književni znalac koji vješto vaga težinu svake riječi i postavlja je tamo gdje joj je prirodno mjesto i gdje najbolje zvuči. On manirom iskusna slikara lucidno oslikava unutrašnjost ljudskog bića i bakropisne bosanske pejzaže. Boje i tonovi koji autoru koriste da bi svaku priču učinili vjerodostojnom, odaju njihove naglašene pjesničke sklonosti. U većini priča provlače se lirske niti koje će razbuditi čitalačke emocije i vezati ih uz radnju do zadnje stranice knjige. Snažnu poetičnost pronalazimo osobito u pričama *Zvezdanovo pismo*; *Majko, hvala ti*; *Obiteljska*

putovanja i Izvori životnih radosti. U njima dominiraju Stanićeva i Andrićeva pjesnička invencija i zrelost koja priuči daje životnost i gotovo je pretvara u pjesmu u prozi. Autori takvim načinom lirskog pripovijedanja unose stanovitu svježinu u bosanskohercegovačku i hrvatsku prozu. Slične lirske uzlete nalazimo i u mnogim drugim pričama, koje su sinteza narativne i poetske forme ispletene u dojmljivu književnu simfoniju.

Istinita bajka, po literarnim dosezima, može se svrstati u red uspješnijih prozних djela koja su se posljednjih godina pojavila na našim književnim prostorima. Od autora i nakladnika ovisi koliko će napora uložiti da djelo približe čitateljima i književnoj kritici. Ovaj roman, zbog nesumnjivih književnih vrijednosti, zaslužuje pozornost svih koji drže do domaće literature i koji poštuju dobre knjige i njihove autore.

Neven Perić

PRERASTANJE BAJKE U ISTINU

Anto Stanić spada u red rodonačelnika srednjeg privatnog poduzetništva u Bosni i Hercegovini. Jedan je od prvih poduzetnika kod nas koji je osnovao vlastitu firmu i započeo razvijati obiteljski biznis. U vrijeme reformi i tranzicije njegov primjer slijedili su mnogi drugi poduzetnici, koji su danas nositelji društvenog razvitka i napretka.

Nakon prijeđenog poduzetničkog puta koji je trajao dvadesetak godina, Anto i Luca su svoje bogato iskustvo, a dijelom i rezultate postignute u obiteljskom biznisu, prenijeli na svoje sinove koji su danas poznati biznismeni u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Premda je u manjoj mjeri ostao vezan uz određene poslove u Holdingu Stanić, on se prvenstveno posvetio književnom stvaralaštvu i unapređivanju vlastitog duhovnog života. Rezultat te preorijentacije, ogleda se u desetak knjiga poezije i dvije prozne knjige koje je objavio u posljednjih sedam godina.

Romansirana pripovijest **Istinita bajka** napisana je s ciljem da se javnosti predoči istina o životu jednog domaćeg poduzetnika i njegove obitelji koja je prošla trnovit put da bi na kraju došla do ruža. To je Stanićeva sintagma koja slikovito pokazuje njegov životopis izatkan od uspona i padova sa očekivanim hepiendom.

Svoju koautorsku literarnu ulogu Ivo Mijo Andrić obavio je na najbolji mogući način. Bogatim narodnim jezikom obojenim prepoznatljivom poetikom, oblikovao je

Stanićeve stilske forme u nadahnute priče, koje jednako prihvatljivo izgledaju kao dio romansirane cjeline, ili kao njezini izdvojeni ulomci. Svaki taj dio priča je sa vlastitom fabulom i unaprijed zadanim unutaršnjim leksičkim redom. Andrićevo bogato pjesničko i književno iskustvo prezentirano u dvadesetak do sada objavljenih poetskih i proznih knjiga, u ovim se pričama prelama u realistično prikazivanje prirode i dojmrljive opise duhovnog bića glavnog junaka, čiji se život odmotava na stranicama ove knjige kao na filmskom platnu. Sa tih stranica zrači maštoviti dječak kome su, stjecajem nesretnih okolnosti, u najranijoj mladosti nekoliko godina bile uskraćene mogućnosti govora i hoda. Kasnije taj dječak postaje sanjar, maštar, zaneseni pjesnik i povrh svega, učitelj seoske djece. Ali, na tome se ne zadržava njegova vizionarska obiteljska i društvena uloga.

U vrijeme privredne recesije, seoski učitelj napušta svoj u narodu priznati posao i odlazi sa mladom suprugom na privremeni rad u Njemačku. Tu upoznaje jedan drugačiji svijet koga po povratku nastoji implementirati u lokalnoj sredini. No taj pokušaj završava poslovnom propašću, tako da je ponovo prinuđen otići u gastarbajtere. Nakon drugog povratka, novom radnom angažmanu pristupa mudrije i zrelije i čeka svoje vrijeme koje ubrzo dolazi. Sa uvođenjem privatnog poduzetništva, pokreće vlastiti obiteljski biznis i tu bilježi zapažene rezultate. Ali, uskoro odlazi rat koji odnosi sve ono što je obitelj postigla i raseljava njezine članove na različite strane. Naučeni na sve i svašta u poslu kojim su se bavili, Stanićevi sinovi pokreću vlastite biznise izvan ratnog područja i postaju poznati i veoma uspješni poduzetnici.

Završetkom rata svi punoljetni članovi obitelji šire svoje biznise, tako da od nekadašnje trgovinske radnje izrasta poznati Holding Stanić, koji posluje na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Najstariji među njima, Anto Stanić djelomično se povlači iz poduzetničkih voda i posvećuje se književnosti, svojoj staroj ljubavi iz srednjoškolskih dana. Tu uspijeva objaviti više zapaženih knjiga i potvrditi tezu po kojoj sposoban poduzetnik može uspjeti u svakom poslu kojega se prihvati i kome se ozbiljno posveti. Ovaj roman najbolja je potvrda navedene teze.

Autorski dvojac skladno je rasporedio svoje književne snage tako da je uspio sklopiti djelo dojmrljive literarne vrijednosti. Sve priče u ovoj knjizi pisane su tečnim jezikom, ujednačenim stilom i razumljive su čitatelju bilo koje dobi i bilo kakve pismenosti. Time su postigli jedinstven cilj: da romansiranu pripovijest učine bliskom svakome tko voli knjigu i tko je naklonjen domaćim piscima.

Roman **Istinita bajka** na tragu je ponajboljih prozних dijela koja su objavljena u Bosni i Hercegovini u poslijeratnom periodu. U njemu će čitatelji pronaći dosta poučnih mjesta i uputa o tome kako organizirati vlastiti i obiteljski život da bi se izgradila sigurna budućnost i stabilna egzistencija obitelji. Ovaj primjer jedan je u nizu onih koji pokazuju kako se radom, znanjem i odricanjem mogu ostvariti snovi i ambiciozni, ali realno postavljeni planovi. Stanići su dostigli vrhunac u poslu kojim se bave na vlastitu i na dobrobit društvene zajednice kojoj pripadaju.

Izvorna priča elokventnog Ante Stanića oblikovana literarnim umijećem Ive Mije Andrića otkriva zanimljivu stranu književnog posla koja zorno svjedoči u prilog tezi da se književna djela mogu stvarati i udruženim snagama, a da pritom ni jedan autor ne izgubi ni najmanji dio svoje stvaralačke autonomije. Istinita bajka ljepša je strana naše sumorne društvene zbilje, koju treba afirmirati i učiniti dostupnom što širem krugu čitatelja. Nadamo se da će čitatelji i aktualna kritika prepoznati neupitne književne vrijednosti ovoga djela i da će ono ostvariti literarnu i pedagošku svrhu zbog koje je i napisano.

Niko Horvat

SADRŽAJ

UMJESTO PREDGOVORA: Stvarna bajka.....

Korijeni loze Stanića.....	
Selo i ljudi.....	
Kuća ispod brijega.....	
Godine šutnje.....	
Tatine batine.....	
Marino ukazanje.....	
Moje školske godine.....	
Ručni sat.....	
Nesretni slučajevi.....	
Običaji i igre iz moga vremena.....	
Sjećanje na učiteljsku.....	
Tragovi prve ljubavi.....	
Riječi profesora Ragiba Burine.....	
Učiteljski snovi i ženidba.....	
Od ruža do trnja i natrag.....	
Povratna karta za Njemačku.....	
Oksenburški dani nespokoja.....	
Nikad ne reci nikad.....	
Život u Schwäbisch Gmindu.....	
Kuća na Trosci.....	
Zvezdanovo pismo.....	
Povratak u zavičaj.....	
Izazovi privatnog biznisa.....	
Bijeg iz sarajevske opsade.....	
Ratne zgrade i nezgode.....	
Poslijeratni rad i pad.....	
Stric Rudolf.....	
Tužni rastanak s roditeljima.....	
Majko, hvala Ti!.....	
Značajno lice iz bajke.....	
Plovidba književnim vodama.....	
Sinovi na djelu.....	
Obiteljska putovanja.....	
Izvori životnih radosti.....	
EPILOG: Put od bajke do istine.....	

POGOVOR

BILJEŠKA O AUTORU.....

RECENZIJE..... 207